

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ»

**«Το δίκτυο της κοινωνικής μέριμνας στο Βυζάντιο:
περίθαλψη και φιλανθρωπία στην ΜΒ εποχή»**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΚΑΡΤΣΙΔΗΜΑ

Επιβλέπουσα: Ευθυμία Ράγια

ΒΟΛΟΣ 2025

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Αυτή η διπλωματική εργασία υποβάλλεται από την συγγραφέα της ως μερική εκπλήρωση των απαιτήσεων του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Σπουδές στην Κινητικότητα» του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Υπεύθυνα δηλώνεται ότι, η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία έχει συγγραφεί από την υπογράφουσα και δεν έχει υποβληθεί ούτε έχει εγκριθεί στο πλαίσιο άλλου μεταπτυχιακού ή προπτυχιακού τίτλου σπουδών, στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό. Η εργασία αυτή, έχοντας εκπονηθεί από την υπογράφουσα, αντιπροσωπεύει τις προσωπικές της απόψεις επί του θέματος. Οι πηγές στις οποίες ανέτρεξε για την εκπόνηση της συγκεκριμένης διπλωματικής εργασίας αναφέρονται στο σύνολό τους, με πλήρεις αναφορές στους συγγραφείς, συμπεριλαμβανομένων και των πρωτογενών πηγών. Σύντομες αναφορές στη διπλωματική εργασία επιτρέπονται χωρίς ειδική άδεια, υπό την προϋπόθεση ότι γίνονται ακριβείς αναφορές στις πηγές. Η έγκριση των αιτήσεων για άδεια χρήσης εκτεταμένου αποσπάσματος ή αναπαραγωγής μέρους ή του συνόλου της διπλωματικής εργασίας χορηγείται από την Συντονιστική Επιτροπή του Μ.Π.Σ., εφόσον κρίνει ότι η χρήση του υλικού είναι προς το συμφέρον του Μεταπτυχιακού Προγράμματος.

Σταυρούλα Καρτσιδήμα

Ευχαριστίες

Η εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας αποτελεί τον επίλογο σε μια διαδρομή γνώσης και ανακάλυψης, που δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την πολύτιμη καθοδήγηση και την αδιάκοπη στήριξη του εκπαιδευτικού προσωπικού του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Σπουδές στην Κινητικότητα». Θα ήθελα να εκφράσω την ειλικρινή μου ευγνωμοσύνη σε όλους τους καθηγητές και τις καθηγήτριες του Προγράμματος του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Οι διδασκαλίες τους υπήρξαν φάροι που επανακαθόρισαν τον επιστημονικό μου προσανατολισμό και εμπλούτισαν την πνευματική μου αντίληψη.

Ιδιαίτερη και βαθύτατη ευγνωμοσύνη οφείλω στην επίβλεπούσά μου, Καθηγήτρια κα Ευθυμία Ράγια. Η ανιδιοτελής αφοσίωση, η αμέριστη συμπαράσταση και η πολύτιμη καθοδήγησή της, διαμόρφωσαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο εξελίχθηκε η έρευνα και η συγγραφή αυτής της εργασίας. Οι προσεκτικές παρατηρήσεις της, τα εύστοχα σχόλια και η διεισδυτική της ματιά δεν υπήρξαν απλώς καθοδηγητικά εργαλεία, αλλά πηγή έμπνευσης, αποκαλύπτοντας νέες προοπτικές και εμβαθύνοντας την κατανόησή μου για το αντικείμενο. Πιο πολύ όμως την ευχαριστώ, διότι εμπιστεύτηκε κάποια μη ιστορικό, από διαφορετικές επιστημονικές αφετηρίες, που ήθελε απλά να κάνει ένα πολυπόθητο «ταξίδι» στην ιστορία.

Τέλος, ευχαριστώ θερμά τους συμφοιτητές και τις συμφοιτήτριές μου για τον δημιουργικό διάλογο και την έμπνευση που μοιραστήκαμε κατά τη διάρκεια των σπουδών μας, μια συλλογική εμπειρία που καθίσταται προσωπικά καθοριστική και αξέχαστη.

*Η εργασία αυτή αφιερώνεται στους Δασκάλους μου,
που μού μετέδωσαν την αγάπη για τον άνθρωπο και την ιστορία,
καθόρισαν τον τρόπο σκέψης μου & με εμπνέουν να συνεχίζω...*

Πίνακας Περιεχομένων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ.....	7
ΟΜΑΔΕΣ ΠΟΥ ΧΡΗΣΟΥΝ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑΣ & ΠΕΡΙΘΑΛΨΗΣ.....	7
1. Αναξιοπαθούντες: πένητες, άποροι, πτωχοί	7
2. Ασθενείς	10
3. Ορφανά παιδιά	17
4. Ηλικιωμένοι	215
5. Ταξιδιώτες - Πρόσφυγες	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	28
ΠΡΟΣΩΠΑ: ΟΙ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΟΙ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ	28
1. Αυτοκράτορες και αυτοκράτειρες.....	28
2. Εκκλησιαστικοί και Μοναχοί.....	28
Α. Εντός της Κωνσταντινούπολης.....	29
Β. Άλλες περιοχές	41
3. Μοναστήρια.....	44
4. Ιδιώτες ευεργέτες	47
Α. Εντός της Κωνσταντινούπολης.....	49
Β. Άλλες περιοχές	52
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ.....	55
ΕΥΑΓΓΗ ΙΔΡΥΜΑΤΑ.....	Error! Bookmark not defined.
Α. Νομοθετικό πλαίσιο και πόροι	55
Β. Τα είδη των ευαγών οίκων.....	58
Ορφανοτροφεία - δομές υποδοχής και φιλοξενίας ορφανών - Ορφανοτρόφοι.....	61
Α. Εντός της Κωνσταντινούπολης.....	51
Β. Άλλες περιοχές	57
Ξενώνες – Ξενοδοχεία – Νοσοκομεία – Τυφλοκομείο - Ξενοδόχοι – Νοσοκόμοι – Λοιπό προσωπικό (ιατροί, αρχίατροι)	58
Α. Εντός της Κωνσταντινούπολης.....	61

<i>B. Άλλες περιοχές</i>	68
Λοχοκομεία	71
Πτωχοκομεία (Πτωχοτροφεία) - Πτωχοκόμοι – πτωχοτρόφοι	71
<i>A. Εντός της Κωνσταντινούπολης</i>	72
<i>B. Άλλες περιοχές</i>	75
Λεπροκομεία (Λωβοτροφεία)	77
<i>A. Εντός της Κωνσταντινούπολης</i>	78
<i>B. Άλλες περιοχές</i>	79
Γη(ε)ροκομεία - Γηροκόμοι ή γηροτρόφοι	81
<i>A. Εντός της Κωνσταντινούπολης</i>	83
<i>B. Άλλες περιοχές</i>	87
Ιδρύματα για ψυχικά ασθενείς	89
<i>A. Κωνσταντινούπολη</i>	88
Συμπεράσματα	91
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι	93
Συντομογραφίες	97
Πηγές	99
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	103

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία υπήρξε ένας μοναδικός πολιτισμικός κρίκος ανάμεσα στην κλασική αρχαιότητα και τη νεότερη περίοδο, διαφυλάσσοντας και αναπτύσσοντας την κληρονομιά της αρχαίας Ελλάδας και Ρώμης σε μια νέα χριστιανική εποχή. Πέρα από τη στρατιωτική και πολιτική της ισχύ, η αυτοκρατορία ανέπτυξε ένα εκτεταμένο και καλά οργανωμένο δίκτυο φιλανθρωπικών ιδρυμάτων – ξενώνες, νοσοκομεία, ιδρύματα για ορφανά, χήρες και φτωχούς – που ενίσχυαν την κοινωνική συνοχή, προωθούσαν την αλληλεγγύη και μετέδιδαν ένα διαχρονικό πρότυπο χριστιανικής φιλανθρωπίας. Μέσα από αυτά τα ιδρύματα, η Βυζαντινή κοινωνία δεν περιορίστηκε απλώς στην άμυνα· ανέδειξε την ειρήνη, την κοινωνική μέριμνα και την ανθρώπινη αλληλεγγύη ως θεμέλια μιας πολιτείας που εξακολουθεί να εμπνέει μέχρι σήμερα.

Η φιλανθρωπία, ως βασικό χαρακτηριστικό του βυζαντινού πολιτισμού, αποτελεί τη συνέχεια μιας πνευματικής και κοινωνικής παράδοσης που ρίζωσε στην αρχαία ελληνική σκέψη. Από την έννοια της θεϊκής αγάπης προς τον άνθρωπο του Πλάτωνα, έως τις πράξεις φιλοξενίας, ευγένειας και συμπόνιας της κλασικής πόλης, η φιλανθρωπία εξελίσσεται στο Βυζάντιο ως μια σύνθετη θεολογική και κοινωνική πρακτική. Δεν είναι πλέον μόνο αρετή ή ιδανικό, αλλά ενσώματη πράξη που πραγματοποιείται μέσω ενός δικτύου ιδρυμάτων, θεσμών, αλλά κυρίως προσώπων. Η έννοια της φιλανθρωπίας μετουσιώθηκε κύρια με την οργάνωση ξενώνων για τους πτωχούς, τους ξένους, τους ασθενείς, με παροχή στέγης και τροφής, πλαισιωμένοι από αδελφότητες φιλοξενίας, με την ονομασία *ζένιοι*. Από τον 4^ο αι. κι εφεξής, η Εκκλησία και η αυτοκρατορική εξουσία συνδιαμορφώνουν θεσμούς φιλανθρωπίας όπως τα πτωχοκομεία, τα ορφανοτροφεία, τα λουτρά και τα λεπροκομεία, τα οποία συνιστούν όχι μόνο μέτρα πρόνοιας αλλά και δείκτες της θεοσεβούς διοίκησης. Η μέριμνα για τον πτωχό, τον ασθενή και τον ξένο, ενσωματώνεται στην έννοια της σωτηρίας — τόσο του σώματος όσο και της ψυχής.

Η «αισθητική της κοινωνίας», όπως διατυπώνεται από τον Brown, αποκτά στο Βυζάντιο ιδιαίτερη σημασία: η κοινωνική ευταξία και ομορφιά αποδίδονται στην ικανότητα μιας κοινωνίας να προστατεύει τα ευάλωτα μέλη της. Η παραμέληση των φτωχών θεωρείται όχι μόνο ανήθικη, αλλά και αισθητικά απεχθής. Στο πλαίσιο αυτό, η φιλανθρωπία, ως θεϊκή εντολή και κοινωνική αποστολή, μετασχηματίζεται σε θεμέλιο του πολιτικού και θρησκευτικού ήθους του Βυζαντίου. Η αισθητική της κοινωνίας περιλαμβάνει επομένως την ηθική δέσμευση για τη μνήμη και τη φροντίδα των φτωχών αλλά και άλλων αναξιοπαθούντων, η οποία θεωρείται αναπόσπαστο μέρος μιας εύρυθμης και ανθρώπινης κοινωνίας.

Η μελέτη - εκκινώντας από την συλλογιστική - υιοθετεί την κοινωνιολογική προσέγγιση του Bruno Latour¹ για την εξήγηση των δικτύων. Η εργασία αποσκοπεί κύρια στο να αναδειχθεί κατά το δυνατόν πληρέστερα η λειτουργία αυτών των φιλανθρωπικών εκδηλώσεων, διαμέσω μίας οπτικής που δεν αντιμετωπίζει τους θεσμούς ως παγιωμένες δομές, αλλά ως δίκτυα σε συνεχή ανασύνθεση. Η φιλανθρωπία και η περίθαλψη συγκροτούνται μέσα από ένα σύνθετο πλέγμα σχέσεων, δομών, διαδικασιών. Άνθρωποι, θεσμοί, νόμοι, ακόμη και

¹ Latour, *Reassembling the social*, 1-9.

υλικά αντικείμενα (όπως οι βίοι των αγίων ή τα μοναστηριακά τυπικά), δεν είναι απλώς μέσα ή προϊόντα της κοινωνίας, αλλά ενεργοί φορείς ιστορικής δράσης, που συμβάλλουν στη διαμόρφωση του φιλάνθρωπου κοινωνικού πεδίου. Οι δρώντες των δικτύων αυτών δεν υπήρξαν παθητικοί φορείς, αλλά παρήγαγαν και διέσωσαν την ιδέα της φιλανθρωπίας στο χρόνο: από τον αυτοκράτορα και τον μοναχό έως τον ανώνυμο ιδιώτη ευεργέτη ή τους ίδιους τους αποδέκτες της φροντίδας. Αυτοί οι δρώντες κατέστησαν εφικτή την ιστορική ανθεκτικότητα της φιλανθρωπικής ιδέας και τη συμβολική της επιβίωση ως κοινωνικής πρακτικής έως και σήμερα. Αρωγός στην προσέγγιση αυτή, η θεωρία του Latour, η οποία υπαγορεύει την ακολούθηση και «συναρμολόγηση» όλων εκείνων των παραγόντων που συνθέτουν τα δίκτυα, χωρίς να εστιάζουμε στις αιτίες της γένεσής τους, αν και σε πλείστες των περιπτώσεων επιχειρήθηκε η ανάδειξη των κινήτρων για τις αλληλεπιδράσεις αυτές. Η εργασία δεν φιλοδοξεί να αποδείξει την ύπαρξη δικτύου. Από την μελέτη των δευτερογενών πηγών, δεχόμαστε ως *de facto* το γεγονός της ύπαρξης δικτύων περίθαλψης και φιλοξενίας κατά την μέση βυζαντινή περίοδο. Αυτό που επιχειρεί, είναι να αναδείξει μέσω της μελέτης των πρωτογενών και των δευτερογενών πηγών, την τεκμηρίωση του δικτύου και των συναποτελούμενων δρώντων, είτε πρόκειται για τα πρόσωπα της αυτοκρατορικής εξουσίας, είτε για τους ανθρώπους της εκκλησίας και τους ιδιώτες, είτε τις διαδικασίες, τις σφραγίδες, τους θεσμούς, τα ιδρύματα, τους τόπους. Και όλα αυτά ενδεικτικά, καθώς ο πλούτος των πηγών είναι μεγάλος, και οι περιορισμοί που τίθενται από την ίδια τη φύση της εργασίας, είναι αυτή που μας περιορίζει στις πλέον σημαντικές παραπομπές.

Η επιλογή αυτής της εποχής αυτής σχετίζεται αφενός με την ενδελεχή μελέτη της πρώιμης βυζαντινής εποχής και της Βασιλειάδας, αφετέρου έχουμε την έντονη διοικητική ανάπτυξη της αυτοκρατορίας κατά τον 9^ο και τον 10^ο αι. και την δημιουργία πολλών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, μια παρακαταθήκη που συντηρείται εν πολλοίς και τους επομένους αιώνες. Αυτό που επιχειρείται είναι η τεκμηρίωση αυτού του δικτύου μέσω της μελέτης πρωτογενών πηγών και η χαρτογράφηση των δρώντων που το συγκροτούν: πρόσωπα της αυτοκρατορικής εξουσίας, εκκλησιαστικοί και μοναχοί, ιδιώτες, θεσμοί, σφραγίδες, κώδικες, οικοδομήματα και τόποι. Το πλήθος των σχετικών πηγών είναι εντυπωσιακό· η εργασία, ωστόσο, εστιάζει ενδεικτικά στις πιο σημαντικές παραπομπές, με σκοπό να σκιαγραφήσει τις βασικές γραμμές ενός πολύπλοκου, αλλά ζωντανού κοινωνικού δικτύου φροντίδας, όπως αυτό λειτούργησε στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Σε αντίθεση με παλαιότερες μελέτες που επικεντρώθηκαν κυρίως στην περιγραφή και ανάλυση μεμονωμένων ιδρυμάτων —όπως γηροκομεία, ξενώνες ή το περίφημο συγκρότημα της Μονής Παντοκράτορος— η παρούσα εργασία διαφοροποιείται, υιοθετώντας μια ευρύτερη οπτική που εστιάζει στην ανάδειξη των ίδιων των δικτύων κοινωνικής μέριμνας και φιλανθρωπίας. Δεν εξετάζονται οι θεσμοί ως στατικές δομές, αλλά ως δυναμικά πλέγματα σχέσεων, όπου συνδιαμορφώνονται πρόσωπα, θεσμοί, νόμοι και υλικά κατάλοιπα. Έτσι, το κείμενο επιχειρεί να υπερβεί τον μονοδιάστατο θεσμικό ή περιγραφικό χαρακτήρα της μέχρι τώρα βιβλιογραφίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε ενδεικτικά από συγγραφείς όπως ο Δ. Κωνσταντέλλος - με την κατά το δυνατόν ενδελεχή εξέταση τόσο των πρωτογενών, αλλά και των δευτερογενών πηγών - και να προτείνει μια εναλλακτική προσέγγιση, που εντάσσει την φιλανθρωπία στο πλαίσιο κοινωνικών δικτύων, με έμφαση στη ρευστότητα, την ανθεκτικότητα και τη διαχρονικότητά τους.

Ήδη από τα πρώτα στάδια της έρευνας έγινε φανερό ότι τα βυζαντινά συστήματα φιλανθρωπίας παρουσιάζουν αξιοσημείωτες αναλογίες με σύγχρονες μορφές κοινωνικής πολιτικής. Έτσι, μπορεί να γίνει λόγος για την «κινητικότητα» της ιδέας της φιλανθρωπίας, η οποία μεταβιβάζεται και προσαρμόζεται στο πέρασμα των αιώνων, αντλώντας τη δύναμή της από την παγίωση αυτών των δικτύων. Η ενασχόληση με το μάθημα *Κινητικότητες στο Βυζάντιο* ανέδειξε τις ομοιότητες ανάμεσα στα βυζαντινά σχήματα κοινωνικής μέριμνας και στα σημερινά, θέτοντας το ερώτημα αν η φιλανθρωπία μπορεί να ιδωθεί ως ένα διαχρονικό φαινόμενο με ικανότητα προσαρμογής. Ποιοι παράγοντες και ποιοι δρώντες συνέβαλαν στην εδραίωση και τη μακροχρόνια ανθεκτικότητα αυτής της ιδέας κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο;

Η παρούσα μελέτη αποτελεί την προσπάθεια μιας ευρύτερης μελέτης των ιστορικών δρώντων και της συμβολής τους στην συνέχιση, τη διατήρηση και την ανάπτυξη της ιδέας της φιλανθρωπίας κατά την μέση βυζαντινή εποχή. Η πρόθεση της συγγραφής αυτής της μελέτης εκκινά από την αναζήτηση των πρώιμων εκφάνσεων της επιστήμης της κοινωνικής εργασίας στη βυζαντινή εποχή, και αποκαλύπτει ότι η δικτύωση υπήρξε από τότε θεμελιώδες εργαλείο κοινωνικής φροντίδας. Τα βυζαντινά φιλανθρωπικά σχήματα —μοναστηριακά ιδρύματα, πτωχοτροφεία, ξενοδοχεία, νοσοκομεία και άλλες μορφές πρόνοιας— συγκροτούσαν θεσμικά δίκτυα που λειτουργούσαν πέραν της απλής συγκυριακής παροχής. Η προσαρμοστικότητα των εμπλεκόμενων δρώντων, η επαναληπτικότητα της προσφοράς και η λειτουργική ανθεκτικότητα αυτών των δομών, συνέβαλαν ώστε η φιλανθρωπία να καταστεί όχι απλώς μια πράξη ελεημοσύνης, αλλά μια βιώσιμη κοινωνική πρακτική με διαρκή κοινωνικό αντίκτυπο. Μέσα από αυτή τη δυναμική, η βυζαντινή φιλανθρωπία λειτούργησε ως πρόδρομος των σύγχρονων μορφών κοινωνικής πολιτικής, διατηρώντας ωστόσο τα ίδια σχήματα δικτυωμένης δράσης και συλλογικής ευθύνης, τα οποία σήμερα αναγνωρίζονται ως κατεξοχήν εργαλεία της κοινωνικής εργασίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΟΜΑΔΕΣ ΠΟΥ ΧΡΗΣΟΥΝ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑΣ & ΠΕΡΙΘΑΛΨΗΣ

Χάριτι και οίκτιρμοις και φιλανθρωπία

Στο εδάφιο στο κατά Μάρκον Ευαγγέλιο, που βρίσκεται στην παραβολή της Τελικής Κρίσεως, ο Ιησούς αναφέρεται στην επίσκεψη και φροντίδα των ασθενών ως έργο φιλανθρωπίας και αγάπης, συνδέοντας αυτή την πράξη με την αιώνια ζωή: *«ἐπέινασα γὰρ καὶ ἐδώκατέ μοι φαγεῖν, ἐδίψησα καὶ ἐποτίσατέ με, ξένος ἤμην καὶ συνηγάγετέ με, γυμνὸς καὶ περιβάλετέ με, ἡσθένησα καὶ ἐπεσκέψασθέ με, ἐν φυλακῇ ἤμην καὶ ἤλθετε πρὸς με. τότε ἀποκριθήσονται αὐτῷ οἱ δίκαιοι λέγοντες· κύριε, πότε σε εἶδομεν πεινῶντα καὶ ἐθρέψαμεν, ἢ διψῶντα καὶ ἐποτίσαμεν; πότε δέ σε εἶδομεν ξένον καὶ συνηγάγομεν, ἢ γυμνὸν καὶ περιβάλομεν; πότε δέ σε εἶδομεν ἀσθενῆ ἢ ἐν φυλακῇ καὶ ἤλθομεν πρὸς σε; καὶ ἀποκριθεὶς ὁ βασιλεὺς ἐρεῖ αὐτοῖς· ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐφ' ὅσον ἐποιήσατε ἐν τούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων, ἐμοὶ ἐποιήσατε»²*. Στη βυζαντινὴ θεολογικὴ σκέψη, ἡ "συμφιλίωση" ἀνάμεσα στὸν Θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο διαμέσω τοῦ Χριστοῦ θεωροῦνταν σταθερὴ καὶ αἰώνια. Ἡ ἐννοια τῆς φιλανθρωπίας – εἰδικά κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς αυτοκρατορίας – ἐπαναλαμβάνονταν διαρκῶς, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐμφασης τῆς θεολογικῆς σκέψης στὶς ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ, παρά στὴν οὐσία καὶ τὴν ὑπαρξή Του. Ὁ Κωνσταντέλος ἀναφέρει ὅτι *«ο Χριστὸς ὡς τέλεια φιλάνθρωπος, φροντίζει τὸν κόσμον καὶ ταυτίζεται με τοὺς ἀναξιοπαθούντες καὶ τοὺς δυστυχημένους. Καὶ ἡ Ἐκκλησία Του δὲν μποροῦσε νὰ πράξῃ διαφορετικά»³*.

1. Αναξιοπαθούντες: πένητες, ἄποροι, πτωχοὶ

Στὸν 6^ο καὶ 7^ο αἰ. παρατηρεῖται ἐξασθένηση τῶν κοινωνικῶν διαφορῶν καὶ μετατόπιση τῆς ευθύνῃς προστασίας τῶν φτωχῶν ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία στὸ κράτος. Ἡ «Ἐκλογή» ἀποτυπώνει αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ, παρουσιάζοντας ἓναν συγκρουσιακὸ λόγο μεταξύ φτωχῶν καὶ ἰσχυρῶν, ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὸν Μέγα Βασίλειο⁴, ἀλλὰ καὶ διαφοροποιημένο ὡς πρὸς τὴν ἀντίληψη τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Ὁ Βασίλειος ἀποδεχόταν τὸν πλοῦτο ὑπὸ ἠθικῶς ὅρους, ἐνῶ ἡ Ἐκλογή τόνιζε περισσότερο τὴν κοινωνικὴ ἀνισότητά. Ἡ ἀνάληψη ευθύνῃς ἀπὸ τὸ κράτος γιὰ τὴν προστασία τῶν φτωχῶν σηματοδότησε τὴ θεσμικὴ ἀναγνώριση τῆς ἀνάγκης γιὰ κοινωνικὴ φροντίδα. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Μεγάλου Βασιλείου στὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς υποδεικνύει ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἰσορροπίας μεταξύ πλουσίων καὶ φτωχῶν, καὶ ἡ παροχὴ ἀνακούφισης στους ἀδύναμους, δὲν περιοριζόταν πλέον σὲ ἠθικά ἢ θεολογικά πλαίσια, ἀλλὰ μεταφραζόταν σὲ πρακτικὰ μέτρα κοινωνικῆς φροντίδας. Ἐτσι, τὸ κράτος υιοθετεῖ ἐνεργότερο ρόλο στὴν ἀνακούφιση τῶν ευάλωτων, γεγονός που θὰ ὀδηγήσει —καὶ μέσα ἀπὸ νομικά

² Κατὰ Ματθαῖον, 25: 31 – 46.

³ Κωνσταντέλος, *«Πενία, Κοινωνία καὶ Φιλανθρωπία»*, 55

⁴ Gregorii Nysseni In Basilium fratrem oratio funebris (Funeral Oration on Basil of Caesarea by Gregory of Nyssa) (BHG 244).

κείμενα όπως η Εκλογή— στην ανάδυση οργανωμένων μορφών περίθαλψης και δημόσιας φιλανθρωπίας, προάγοντας τις βάσεις για το βυζαντινό σύστημα νοσοκομείων, ορφανοτροφείων και πτωχοτροφείων. Ενώ προηγουμένως η φιλανθρωπία ήταν υπόθεση της αριστοκρατίας ή της Εκκλησίας, τώρα εμφανίζεται μια κρατική μέριμνα που θα ενισχύσει ή θα συνδυαστεί με την εκκλησιαστική φιλανθρωπία.

Οι πηγές λοιπόν, πολύ συχνά κάνουν λόγο για πένητες, πτωχούς ή άπορους. Οι κατηγορίες αυτές όμως, δεν οριοθετήθηκαν ποτέ με συγκεκριμένο τρόπο, εκτός αυτής των πενήτων. Η φτώχεια λοιπόν δεν μπορούσε να οριστεί απομονωμένα, αλλά μόνο σε σχέση με το σύνολο της κοινωνίας, ως ένα «όριο οικονομικό και κοινωνικό», που αποκαλύπτει τη δομή και τη λειτουργία του συστήματος διανομής και εξουσίας της εποχής⁵. Η σκιαγράφηση της φτώχειας σύμφωνα με τις απόψεις της Patlagean, δεν συγκροτείται ως μία αυτόνομη ή απόλυτα μετρήσιμη κατηγορία, αλλά διαμορφώνεται μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις που εκφράζονται στους τρόπους κυκλοφορίας των αγαθών: τον κερδοφόρο μεταβιβαστικό μηχανισμό, τον δωρεάν (φιλανθρωπικό ή της ελεημοσύνης) και τον εξαναγκαστικό (φόρος, πρόσδοδος)⁶. Διακρίνονται δύο τύποι φτωχών ήδη από τον 4^ο αι.: ο ενεργός φτωχός, ο πένης, που επιβιώνει χάρη στη δική του μερική εργασία, και ο απολύτως άπορος, ο πτωχός, που επιβιώνει μόνο από την ελεημοσύνη⁷. Η έννοια της φτώχειας συσχετίζεται με τον τρόπο αυτό άμεσα με τις πολιτικές και θρησκευτικές μεταμορφώσεις της εποχής, καθώς ο πολιτικός λόγος και οι δικαικές κατηγορίες παραχωρούν σταδιακά χώρο σε μία νέα κατανόηση της κοινωνικής ιεραρχίας με βάση την οικονομική ανισότητα, η οποία ενσωματώνει και μετασχηματίζει τις προϋπάρχουσες πολιτειακές δομές. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στη χριστιανική παράδοση, όπου η φτώχεια δεν αποτελεί απλώς κοινωνική κατηγορία, αλλά και θεολογικό και ηθικό πρότυπο, αναδεικνυόμενο μέσα από την αγιολογική γραμματεία και τις πατερικές ομιλίες⁸.

Ο ορισμοί αυτοί ωστόσο δεν αφορούσαν ποτέ την ανάπτυξη της φιλανθρωπικής δραστηριότητας, αλλά κυρίως τα δικαστήρια και τις δικαστικές διενέξεις επί των περιουσιακών τους στοιχείων. Συχνά ο τρόπος με τον οποίο εκφράζονται οι συγγραφείς υποδηλώνει το στόχο τους να εκφράσουν συγκεκριμένα επιδοκιμαστικά ή και αποδοκιμαστικά σχόλια για το σκιαγραφούμενο πρόσωπο (π.χ. αυτοκράτορες, μέλη της αριστοκρατίας, κ.ά)⁹.

Ποιοι εν τούτοις επακριβώς είναι οι πένητες, οι πτωχοί και οι άποροι που λαμβάνουν την φιλανθρωπική φροντίδα δεν αποκαλύπτεται ξεκάθαρα. Μπορούμε ωστόσο να υποθέσουμε την κατάσταση απόλυτης ένδειας στην οποία ζούσαν από το είδος της βοήθειας που ελάμβαναν ή που αιτούνταν. Η διανομή τροφίμων, ρουχισμού και νομισμάτων (ειδικά σε εορταστικές περιστάσεις) υποδηλώνει τις βασικές ανάγκες των πτωχών. Εξίσου συνηθισμένο ήταν κατά τα φαινόμενα και το λουτρό του πτωχού. Συγκεκριμένες πληροφορίες των πηγών, όπως η τήρηση καταλόγων για τις διανομές (βλ. παρακάτω), ή οι οδηγίες στα μοναστηριακά τυπικά για την άσκηση της φιλανθρωπίας ακόμα και στην περίπτωση που τα ίδια τα μοναστήρια αντιμετώπιζαν δυσκολίες, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα αγαθά διανέμονταν σε συγκεκριμένα άτομα ή οικογένειες που είχαν αυτήν την ανάγκη. Έμπρακτη μορφή βοήθειας λοιπόν αποτελούσε η διακονία, η οποία περιελάμβανε διάφορες μορφές φιλανθρωπικών

⁵ Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance: 4e–7e siècles*, σελ. 3–4

⁶ Patlagean, 8–9.

⁷ Patlagean, 3.

⁸ Patlagean, 22–24, 44–45.

⁹ Ragia, *Social Group Profiles in Byzantium*, 312–316.

δραστηριοτήτων, όπως η παροχή τροφής, στέγης και ιατρικής περίθαλψης στους φτωχούς, τα ορφανά, τις χήρες και τους αρρώστους. Ιστορικά, η πρώιμη χριστιανική κοινότητα άσκησε τη διακονία μέσω της προσωπικής ελεημοσύνης και αργότερα τη θεσμοθέτησε ιδρύοντας νοσοκομεία, ορφανοτροφεία και άλλες υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας. Η πρακτική αυτή θεωρήθηκε ως ένα σημάδι διάκρισης των Χριστιανών, καταρρίπτοντας τα φυλετικά και εθνικά εμπόδια και επεκτείνοντας την αγάπη και τη φροντίδα σε όλους τους ανθρώπους, ανεξάρτητα από την καταγωγή τους¹⁰. Μια άλλη συνηθισμένη φιланθρωπική δραστηριότητα ήταν η φροντίδα των φτωχών και η παροχή τροφής στους άπορους. Πιθανώς, η πτωχολογσία αναφερόταν σε μια υπηρεσία που περιλάμβανε τη σίτιση και την περιποίηση των ηλικιωμένων φτωχών¹¹, και θεωρούνταν διακονία.

Η μέριμνα λοιπόν για τους φτωχούς δεν αποτελούσε μια θρησκευτική υποχρέωση, αλλά συνδεόταν με την οργάνωση κοινωνικών δικτύων που εξασφάλιζαν τη διαβίωσή τους. Όπως επισημαίνει ο Brown, η χριστιανική ηθική τόνιζε την ανάγκη να «θυμούνται οι πλούσιοι τους φτωχούς», προκειμένου να αποφευχθεί η κοινωνική τους εξαίρεση. Αυτή η προσέγγιση ενίσχυσε τη δημιουργία θεσμικών μηχανισμών, όπως τους ξενώνες, τα πτωχοκομεία και τις εκκλησιαστικές διακονίες, που λειτουργούσαν ως δίκτυα στήριξης για τους αδύναμους. Σε αντίθεση με την αρχαία ρωμαϊκή παράδοση, όπου η φιλανθρωπία αφορούσε κυρίως τους πολίτες, το Βυζάντιο ανέπτυξε μια διαφοροποιημένη αντίληψη της φτώχειας, που ενθάρρυνε την παροχή βοήθειας σε όσους βρίσκονταν εκτός των παραδοσιακών οικογενειακών ή πολιτειακών δικτύων. Η συμβολή της Εκκλησίας σε αυτά τα δίκτυα ήταν καθοριστική, καθώς οι κληρικοί και οι μοναχοί δεν διακήρυτταν μόνο την ηθική σημασία της φιλανθρωπίας, αλλά και συμμετείχαν ενεργά στη διαχείριση των ιδρυμάτων που την υποστήριζαν. Έτσι, η βυζαντινή κοινωνία διαμόρφωσε ένα σύστημα αλληλεγγύης που συνδύαζε θρησκευτικές αξίες με πρακτικές λύσεις, ενισχύοντας την κοινωνική συνοχή¹².

Ο πάπας Λέων ο Μέγας (400–461), επεσήμανε μια ιδιαίτερα θεολογική αλλά και κοινωνικά διακριτή αντίληψη για το ποιοι δικαιούνται την ελεημοσύνη. Κεντρικό κριτήριο αποτελεί η ορθόδοξη πίστη, με τον Λέοντα να επικαλείται το Γαλ. 6:10, υπογραμμίζοντας ότι η φιλανθρωπία πρέπει να στρέφεται πρωτίστως «προς τους οικείους της πίστεως». Παράλληλα, ιδιαίτερη αξία αποδίδεται σε εκείνους που υποφέρουν σιωπηλά, αποφεύγοντας να ομολογήσουν δημόσια τη φτώχεια τους, προτιμώντας την αξιοπρέπειά τους. Οι κατηγορίες των αποδεκτών της ελεημοσύνης περιλαμβάνουν τους πεινασμένους, τους γυμνούς, τους ασθενείς, τους εξόριστους, τα ορφανά και τις χήρες — κοινωνικές ομάδες με εμφανή και βασική ανάγκη επιβίωσης. Αντιθέτως, ο Λέων αποκλείει ρητώς από την ελεημοσύνη τους αιρετικούς, όπως οι Μανιχαίοι, ακόμη και αν είναι θύματα διωγμών ή πρόσφυγες, δείγμα της σύνδεσης της φιλανθρωπίας με την εκκλησιαστική ταυτότητα και ορθοδοξία. Η φιλανθρωπία, συνεπώς, δεν είναι απλώς κοινωνική πρακτική, αλλά εντάσσεται σε ένα ευρύτερο σωτηριολογικό πλαίσιο: η δίκαιη διανομή των αγαθών —προσανατολισμένη στην πίστη και την ταπεινότητα— αποδίδει αιώνια ανταμοιβή στον δότη, μετατρέποντας την πράξη της

¹⁰ Constantelos, *Origins of christian orthodox Diakonia: Christian orthodox philanthropy in church history*, 1–36.

¹¹ Νικολάου, *Η γυναίκα στην Μέση Βυζαντινή εποχή*, 237.

¹² Brown, *Remembering the poor*, 519.

ελεημοσύνης σε εργαλείο σωτηρίας, ωστόσο εξαρτάται τις περισσότερες φορές από το εάν ο δυνητικά ωφελούμενος ανήκει στην ορθόδοξη πίστη¹³.

Η φιλανθρωπία προς τους πτωχούς είναι συμβολικά εγγεγραμμένη σε σημαντικές αυτοκρατορικές τελετές. Στα δείπνα που τελούνταν στο πλαίσιο των εορτασμών των Χριστουγέννων καλούνταν δώδεκα πένητες, για τη θέση των οποίων, στην αίθουσα των δεκαεννέα ακκουβίτων, ο Φιλόθεος¹⁴ περιέλαβε λεπτομερείς οδηγίες¹⁵. Αργότερα ο αυτοκράτορας Ρωμανός Α΄ Λακαπηνός¹⁶ έδειξε την προσωπική του φροντίδα, φιλοξενώντας τρεις φτωχούς μοναχούς στο τραπέζι του κάθε Τετάρτη και Παρασκευή¹⁷. Ωστόσο, κατά τη συνήθεια των βυζαντινών πηγών, η «πενία» των προσκεκλημένων του αυτοκράτορα δεν προσδιορίζεται και δεν υπάρχει τρόπος να γνωρίζουμε με ποια κριτήρια οι άνθρωποι εντάσσονταν σε αυτή την κατηγορία και ως εκ τούτου κρίνονταν κατάλληλοι για να τύχουν της βασιλικής γενναιοδωρίας και φιλανθρωπίας.

2. Ασθενείς

Στις βυζαντινές πηγές, η ασθένεια συχνά ταυτίζεται με την φτώχεια. Ο άρρωστος ήταν αυτός που ήγειρε τον οίκτο των συνανθρώπων του, ίσως όχι κυρίως εξαιτίας της αρρώστιας, αλλά εξαιτίας της κοινωνικής αδυναμίας που αυτή συνεπαγόταν. Η έλλειψη φροντίδας, δηλ. η απουσία υποστηρικτικού περιβάλλοντος είτε σε κρατικό-εκκλησιαστικό πλαίσιο (π.χ. ύπαρξη νοσοκομείων, διαθεσιμότητα ιατρών και των αντίστοιχων οικονομικών μέσων που πιθανώς θα χρειάζονταν), θα σήμαινε σε αυτή την περίπτωση ότι το άτομο περιέπιπε σε κατάσταση απόλυτης ένδειας και αδυναμίας¹⁸. Η στροφή προς εκείνα τα μέρη του πληθυσμού που έχρηζαν βοήθειας, που τονίζεται ιδιαιτέρως στα πατερικά κείμενα, ίσως οδήγησε νωρίς στην ανάπτυξη «νοσοκομειακών δομών». Οι πρώτες ενδείξεις ότι τα χριστιανικά φιλανθρωπικά ιδρύματα έπαιρναν ειδικά μέτρα για την ενίσχυση των ασθενών εμφανίζονται στο τελευταίο τρίτο του τέταρτου αι.¹⁹.

Έχουν γίνει αρκετές προσπάθειες για να προσδιοριστούν ορισμένες από τις βασικές παθήσεις στις οποίες ήταν ευάλωτη η βυζαντινή κοινωνία, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης ή πλούτου, και να αναγνωριστούν τα μοτίβα νοσηρότητας²⁰. Ο ιστορικός της βυζαντινής ιατρικής, Α. Ευτυχιάδης, μεταξύ άλλων, κατέγραψε ως κύριες παθήσεις τα αναπνευστικά νοσήματα, την αναιμία, τους πυρετούς, την πανώλη, τις παρασιτικές ασθένειες, τις ορθοπεδικές και ρευματολογικές παθήσεις, ενώ η μελέτη του έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στις νεφροπάθειες²¹. Τα ουρολογικά και τα γαστρεντερολογικά προβλήματα πάντως, όπως επίσης και οι σωματικοί τραυματισμοί, εμφανίζονται ως κυρίαρχες παθολογικές καταστάσεις τόσο στα θεωρητικά ιατρικά συγγράμματα όσο και στις εικονογραφικές αναπαραστάσεις (μικρογραφίες) της βυζαντινής εποχής, αναδεικνύοντας τις κύριες αιτίες ασθένειας των

¹³ Neil, *Blessed is Poverty*, 151

¹⁴ PmbZ, αρ. 26634, c.v. Philotheos.

¹⁵ Oikonomidès, *Listes*, 171

¹⁶ PmbZ, αρ. 26833, c.v. Romanos I. Lakapenos.

¹⁷ Theoph. Cont. Liber VI, 128.15-17.

¹⁸ Brown, *Remembering the poor*, 519

¹⁹ Miller, *Byzantine Hospitals*, 54.

²⁰ Bennett, *Medicine and Pharmacy*, 18-19.

²¹ Ευτυχιάδης, *Βυζαντινή Θεραπευτική*, 1983b: 217-221.

Βυζαντινών. Επίσης, αντιμετώπιση ασθενειών όπως: λέπρα, οφθαλμικές παθήσεις, καρκίνος, και πολλές άλλες, καταγράφονται εξίσου, μολονότι οι Βυζαντινοί μπορεί είχαν επιφυλάξεις σχετικά με την ποιότητα της ιατρικής περίθαλψης που παρεχόταν στα ιδρύματα, όπου κατέφευγαν κυρίως οι φτωχοί και οι άποροι. Αντίθετα, η θεραπεία που προσφερόταν στο σπίτι από καταρτισμένους και αξιόπιστους γιατρούς που παρείχαν φροντίδα με υψηλό επίπεδο επιστημονικής κατάρτισης φαινόταν ανώτερη²².

Στις βυζαντινές πηγές χρησιμοποιείται συχνά ο όρος «καταγώγιον» με την έννοια του καταλύματος ή προσωρινού ξενώνα. Ωστόσο, σε ό,τι αφορά τα ιδρύματα ψυχιατρικής περίθαλψης, η λέξη απαντά σε μία μόνο τεκμηριωμένη περίπτωση: στο «καταγώγιον της Αγίας Αναστασίας» στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο αποτελεί το μοναδικό ίδρυμα ψυχικών παθήσεων που καταγράφεται στις πηγές της Μέσης Βυζαντινής Περιόδου²³.

Χαρακτηριστική είναι η προτροπή του Βασιλείου του Ελαχίστου για την περίθαλψη των ασθενών, στον περί φιλοπτωχίας λόγο, αναφερόμενος στην φιλανθρωπία και την συμπόνια προς τους συνανθρώπους, αναπαράγοντας μία ομιλία που εκφωνήθηκε σε πτωχείο της Βασιλειάδας. Η σύνδεση πνευματικής φιλανθρωπίας και σωματικής ιατρικής φροντίδας είναι καθοριστική, καθώς δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στον ρόλο του Μεγάλου Βασιλείου ως πρότυπο θεραπευτή και ποιμένα. Το πτωχεῖον δεν είναι μόνο χώρος παροχής φαγητού, αλλά και ιατρική μονάδα, κάτι που τονίζει τον εκχριστιανισμό της φιλανθρωπίας. Η έννοια της σωματικής φθοράς (λέπρα, επιληψία, πληγή) παραλληλίζεται με την πνευματική ασθένεια, και η φιλανθρωπία λειτουργεί ως θεραπεία και της ψυχής και του σώματος²⁴.

3. Ορφανά παιδιά

Στον μεσαιωνικό κόσμο, το ζήτημα των ορφανών αποτελούσε μείζον κοινωνικό ζήτημα. Στις βυζαντινές πηγές, τα ορφανά απαντούν συνήθως μαζί με τις χήρες μητέρες τους, ως ειδική ομάδα που χρήζει φιλανθρωπίας. Ωστόσο, ο δεύτερος γάμος των γυναικών δεν απαγορευόταν ρητά από την Εκκλησία και ίσως δεν ήταν ασύνηθες φαινόμενο²⁵. Στην πράξη λοιπόν, η χηρεία με ή χωρίς παιδιά αποτελούσε μία ξεχωριστή κατηγορία που ενέπιπτε σε συγκεκριμένες νομικές διατάξεις και ακολουθούσε συγκεκριμένες κοινωνικές πρακτικές. Η περίθαλψη ορφανών στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία βασιζόταν σε έναν συνδυασμό νομικών προστασιών, εκκλησιαστικών θεσμών και οικογενειακών πρακτικών. Παρά τις προσπάθειες για προστασία, τα ορφανά παιδιά, ιδιαίτερα τα φτωχά, αντιμετώπιζαν κινδύνους εκμετάλλευσης ή πρόωρης ένταξης σε γάμους και εργασία²⁶. Σε άλλες περιπτώσεις, η κατάσταση της χηρείας και της ορφάνιας, όπως παρουσιάζεται στο απόσπασμα του Θεοφάνη²⁷ του Ομολογητή²⁸, φαίνεται να λειτουργεί και ως εργαλείο ‘πολιτικής προπαγάνδας’, καθώς «χήρα και ορφανό» ευλογούνται από τον Θεό για να ηγηθούν, αποσκοπώντας στη δικαίωση της εξουσίας της Ειρήνης και του γιου της, προσφέροντας μια θεία αιτιολόγηση για την ανάρρησή τους στον θρόνο. Με τον τρόπο αυτό, η χηρεία και η ορφάνια λειτουργούν ως μέσο

²² Αγγελίδη, *Καταγώγια*, 15.

²³ Horden, *The Late Antique Origins of the Lunatic Asylum?* 121-122 in *Cultures of Healing*.

²⁴ Cantarella, *Basilio Minimo*, 9:1.

²⁵ Νικολάου, *Η γυναίκα στην Μέση Βυζαντινή εποχή*, 104-106.

²⁶ Patlagean, *L'enfant*, 86-88.

²⁷ PmbZ, αρ. 8107, s.v. Theofanes Homologetes.

²⁸ C. de Boor, *Theophanis chronographia*, vol. 1, 454.

για να αποκτήσουν οι ήρωες της αφήγησης ηθικό κύρος και νομιμοποίηση έναντι των εικονομάχων προκατόχων της: «Τούτω τῷ ἔτει Εἰρήνη ἢ εὐσεβεστάτῃ ἅμα τῷ υἱῷ αὐτῆς Κωνσταντίνῳ παραδόξως θεόθεν τὴν βασιλείαν ἐγχειρίζεται μηνὶ Σεπτεμβρίῳ ἡ', ἰνδικτιῶνος δ', ὡς ἂν θαυμαστωθῇ ὁ θεὸς καὶ ἐν τούτῳ διὰ γυναικὸς χήρας καὶ παιδὸς ὀρφανοῦ μέλλων καθαίρειν τὴν ἄμετρον κατ' αὐτοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ θεραπόντων δυσσέβειαν καὶ πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν τυραννίδα τοῦ θεομάχου Κωνσταντίνου, ὡς πάλαι τοῦ διαβόλου τῇ ἀσθενείᾳ τῶν ἀλιέων καὶ ἀγραμμάτων».

Υπήρχαν, χωρίς αμφιβολία, πολλές κατηγορίες ορφανών, δόκιμο ωστόσο κρίνεται να διαχωριστούν ευρέως σε δύο κύριες κατηγορίες: τα πλήρως ορφανά, παιδιά τα οποία έχουν χάσει και τους δύο γονεῖς λόγω θανάτου ή εγκατάλειψης, συχνά ως αποτέλεσμα πολέμων ή επιδημιών. Τα παιδιά που είχαν χάσει τον ένα γονέα ή προέρχονταν από ασταθή οικογενειακά περιβάλλοντα όπου η παρουσία του ενός γονέα ήταν ονομαστική ή νομικά αδύναμη αποτελούν την δεύτερη κατηγορία. Η διάκριση ήταν ζωτικής σημασίας επειδή ο βαθμός ευπάθειας, η φύση της απαιτούμενης φροντίδας και οι νομικοί μηχανισμοί που εφαρμόζονταν σε κάθε ομάδα διέφεραν σημαντικά. Ιστορικά έγγραφα και νομικά κείμενα υποδηλώνουν ότι παιδιά, ορφανά και από τους δύο γονεῖς ήταν πιο πιθανό να ενσωματωθούν σε ορφανοτροφεία υπό κρατική χορηγία ή να ληφθούν υπό την προστασία μοναστικών κοινοτήτων, ενώ τα ημιορφανά θα μπορούσαν να παραμείνουν υπό τη φροντίδα του οικογενειακού δικτύου ή ακόμη και να αφομοιωθούν στις οικογένειες μέσω της νόμιμης κηδεμονίας. Αν και τα ρητά στατιστικά στοιχεία της περιόδου είναι αραιά, οι δευτερεύουσες πηγές υποδεικνύουν ότι η συστηματική ταξινόμηση αυτών των κατηγοριών προέκυψε από την ανάγκη ρύθμισης της διαδοχής, των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και της θρησκευτικής πίστης σε ένα πλαίσιο που προσπαθούσε να ευθυγραμμίσει τις ρωμαϊκές νομικές παραδόσεις με τη χριστιανική ηθική²⁹.

Αν οι γονεῖς πέθαιναν χωρίς να έχουν συντάξει διαθήκη ή χωρίς να έχουν ορίσει επίτροπο (κηδεμόνα) μέσα στη διαθήκη τους, τότε την επιμέλεια των παιδιών τους θα αναλάμβανε το Ορφανοτροφείο της Κωνσταντινούπολης. Εάν δεν επαρκούσε το μεγάλο αυτό Ορφανοτροφείο, τότε την ευθύνη αναλάμβανε κάποιο μοναστήρι ή γνωστές εκκλησίες της πόλης. Στις επαρχίες, την κηδεμονία αυτών των παιδιών αναλάμβαναν οι τοπικές επισκοπικές αρχές ή μοναστήρια και εκκλησίες της περιοχής³⁰. Τα νήπια που είχαν απλώς εγκαταλειφθεί βρίσκονταν αναμφίβολα στην πιο δυσχερή κατάσταση. Αποτελούσαν μια ξεχωριστή κατηγορία με ιδιαίτερες ανάγκες³¹. Το βυζαντινό κράτος, ακολουθώντας, ή τροποποιώντας όπου και όποτε αυτό ήταν απαραίτητο τη νομοθεσία, διέθετε λεπτομερείς διατάξεις για την φροντίδα των ορφανών παιδιών, λαμβάνοντας υπόψη και τις συνθήκες υπό τις οποίες ορφάνευαν³².

Ο Λέων Γ' (717-741)³³, ξεφεύγοντας από την παλαιότερη Ιουστινιάνεια παράδοση, θέσπισε ότι τα ιδρύματα (εὐαγεῖς οἵκοι) αναλαμβάνουν τη φροντίδα όλων των ορφανών σε περίπτωση που δεν υπήρχε έγγραφη βούληση του γονέα για την κηδεμονία τους. Στον νόμο,

²⁹ Miller, *Orphans*, 54-55.

³⁰ Miller, *Orphans*, 82.

³¹ Miller, *Orphans*, 140.

³² Για τα διαφορετικά είδη κηδεμονίας των ορφανών, όπως αποτυπώνονται στη νομοθεσία και τις αλλαγές που επέρχονταν κατά καιρούς στη Ρωμαϊκή νομοθεσία βλ. αναλυτικά Miller, *Orphans*, 132-140. Ωστόσο, τον 11ο αι., νομικοί όπως ο Μιχαήλ Ατταλειάτης αναγνώρισαν μόνο δύο μορφές: την κηδεμονία μέσω διαθήκης (*tutela testamentaria*) και την κηδεμονία από αξιωματούχους, βλ. αναλυτικά Miller, *Orphans*, 132

³³ PmbZ, αρ. 4242, c.v. Leon III.

εκτός από την Κωνσταντινούπολη, όπου φαίνεται πως υπήρχαν περισσότερα ορφανοτροφεία, καθίσταται σαφές ότι οι κατά τόπους επισκοπές, μοναστήρια και εκκλησίες, αναλάμβαναν τη φροντίδα των ορφανών στις επαρχίες. Η Εκκλησία λοιπόν, παρείχε ένα έτοιμο δίκτυο υποδοχής των ορφανών. Παρόλα αυτά, το μέτρο εξηγείται εξαιτίας της αντίδρασης για την οικειοποίηση των περιουσιακών στοιχείων των ορφανών από τους κηδεμόνες τους³⁴. Τις αρχές αυτές φαίνεται ότι ακολούθηκε ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, αντιμετωπίζοντας το πρόβλημα των προσφύγων και των ορφανών της εποχής του. Η Άννα Κομνηνή καταθέτει: «*Τῶν μὲν οὖν παίδων ὅποσα γονέων ἐστέρηντο τῇ πικρᾷ τῆς ὀρφανίας τρυχόμενα κακότητι τοῖς τε συγγενέσι καὶ ὅποσους σεμνοῦ βίου ἤδει ὄντας καὶ τοῖς καθηγουμένοις τῶν ἱερῶν φροντιστηρίων διανείμας, ἐπέσκηψε μὴ ὡς δοῦλα, ἀλλ' ὡς ἐλεύθερα ἀνάγειν παντοίας παιδείας ἀξιούντας καὶ τὰ ἱερὰ ἐκπαιδεύοντας γράμματα*»³⁵.

Στο Τυπικό της Μονῆς Παντοκράτορος αναφέρονται μεταξύ άλλων οδηγίες για την τέλεση της λειτουργίας στην εκκλησία της Παναγίας Ελεούσας, που βρισκόταν στα βόρεια του συγκροτήματος της Μονῆς. Συγκεκριμένα, γίνεται λόγος για οκτώ ορφανά τα οποία χρίζονταν υπεύθυνα για το άναμμα των καντηλιών της εκκλησίας και άλλα τέσσερα παιδιά, τα οποία θα έπρεπε να είναι σε ετοιμότητα, εάν ο αριθμός των προαναφερθέντων ήταν ελλιπής. Το γεγονός ωστόσο, ότι τα παιδιά αυτά είχαν προκαθορισμένα καθήκοντα και αμείβονταν, υποδηλώνει ότι παρείχαν τακτικές υπηρεσίες και για την Μονή θεωρούνταν ως υπηρετούντες ενταγμένοι στο κανονιστικό πλαίσιο λειτουργίας: «*...ὀρφανοὺς ἤτοι κανδηλάπτας ὀκτώ, καὶ περισσοὺς ἐτέρους ὀρφανοὺς τεσσάρους ὀφείλοντας ἐπιδέχεσθαι προκοπὴν κατὰ ἀκολουθίαν, ὅποτε ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐμβάθμων ὀρφανῶν ἐλλειπὴς γένηται... Διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τοὺς τοιοῦτους ὀρφανοὺς καὶ τὰς γραπτὰς τετυπώκαμεν εἶναι, διὰ τὸ καὶ τὴν ἀκολουθίαν τῆς ὑπαντῆς τῶν ἁγίων σηγνῶν καθ' ἐκάστην ἐβδομάδα παρ' αὐτῶν ὀφείλιν γίνεσθαι καὶ τὴν εἰς τοὺς συνερχομένους ἀδελφοὺς ὑπηρεσίαν ἐπὶ τῇ διὰ τοῦ ὕδατος τούτων ψυχαγωγίᾳ καὶ τὴν ἐπιτήρησιν τοῦ ναοῦ καὶ τῶν περὶ αὐτόν*»³⁶.

Το απόσπασμα παρέχει ίσως την μοναδική αναφορά για την τύχη των παιδιών από χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Πράγματι, ελάχιστες πληροφορίες υπάρχουν για ορφανά παιδιά των πτωχών ή και απόρων που δεν ήταν κληρονόμοι κάποιας πατρικής ή μητρικής περιουσίας, και πρέπει κανείς να είναι πολύ προσεκτικός με την αξιολόγηση των πενιχρών πληροφοριών που απαντούν στις πηγές. Σύμφωνα με τις ενδείξεις που παρέχει η Άννα Κομνηνή, χωρίς φροντίδα από το κράτος, η συνηθέστερη κατάληξη αυτών των παιδιών πιθανώς ήταν η εκμετάλλευσή τους ως εργατικά χέρια (μὴ ὡς δοῦλα), και είναι αυτό το φαινόμενο που κάνει τα σχετικά μέτρα του Αλεξίου Α΄ να ξεχωρίζουν. Από τον 6^ο αι. εξάλλου είναι γνωστές οι διατάξεις του Ιουστινιανού Α΄ που απαγόρευαν την πώληση ή τον δανεισμό παιδιών (μολονότι εξαιρούνταν οι πιο φτωχοί που το έκαναν για επιβίωση)³⁷. Επίσης, σε ένα παλαιστινιακό έγγραφο του 687 καταγράφεται η περίπτωση ενός πατέρα που παρέδωσε το γιο του σε τρίτο πρόσωπο για εργασία, με αντάλλαγμα τα χρήματα³⁸. Συνεπώς, η κρατική «φιланθρωπία» και

³⁴ Ecloga, 7.1· Miller, *Orphans*, 81-82.

³⁵ *Αλεξιάς* 15.7, 482.

³⁶ Gaultier, *Pantocrator*, 780-790.

³⁷ Cod. Just., IV, XIII.

³⁸ Kraemer, *Excavations at Nessana*, 156. Το κείμενο περιγράφει μια σύμβαση εργασίας σύμφωνα με την οποία ο μοναχός Κυρίνος παρέδωσε τον γιο του στον Αλ-Ασουαντ για να προσφέρει γενική υπηρεσία. Ο εργοδότης προπλήρωσε στον πατέρα 50 σόλιδες ως οικονομικό κίνητρο: 30 θεωρήθηκαν προκαταβολή/«δάνειο» που επιστράφηκε και 20 ως ουσιαστικός μισθός για την εργασία του παιδιού. Στο τέλος της περιόδου, ο Αλ-Ασουαντ

μέριμνα δεν κατευθυνόταν με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις κατηγορίες ορφανών παιδιών, ούτε σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, και η αντιμετώπιση της ορφάνειας ήταν ένα μείζον κοινωνικό ζήτημα.

Τα παιδιά που θεωρούνταν ορφανά και στεγάζονταν σε ορφανοτροφεία ήταν εκείνα που είχαν χάσει και τους δύο γονείς και δεν είχαν κανένα μέλος της άμεσης οικογένειας πρόθυμο ή ικανό να τα φροντίσει, τα παιδιά που είχαν χάσει τον έναν γονέα, συνήθως τον πατέρα, και των οποίων ο επιζών γονέας δεν ήταν σε θέση να τους παράσχει επαρκή φροντίδα, καθώς και βρέφη και μικρά παιδιά που εγκαταλείπονταν από τους γονείς τους συχνά λόγω φτώχειας ή κοινωνικού στιγματισμού. Στα ορφανοτροφεία φιλοξενούνταν και παιδιά που είχαν χάσει τους γονείς τους ή είχαν χωριστεί από αυτούς κατά τη διάρκεια συγκρούσεων ή οι γονείς τους δεν ήταν σε θέση να τα φροντίσουν λόγω ακραίας φτώχειας, ασθένειας ή και αναπηρίας. Στα ορφανοτροφεία παρέχόταν ολοκληρωμένη φροντίδα, συμπεριλαμβανομένης της τροφής, της στέγης, της εκπαίδευσης και της επαγγελματικής κατάρτισης, με στόχο την ενσωμάτωση αυτών των παιδιών στην κοινωνία ως παραγωγικά και μορφωμένα άτομα. Σε αυτή την τελευταία όψη εξάλλου δίνει έμφαση και η Άννα Κομνηνή, ως τρόπο αντιμετώπισης της εκμετάλλευσης των παιδιών.

Η σημασία που το κράτος απέδιδε στην φροντίδα των ορφανών παιδιών γίνεται φανερή στην ενσωμάτωσή τους σε αυτοκρατορικές τελετές (Πάσχα, Υπαπαντής και Ευαγγελισμού)³⁹. Την Δευτέρα της Διακαινησίμου ο αυτοκράτορας επισκεπτόταν μεταξύ των άλλων τον ναό των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και παρακολουθούσε εκεί τη λειτουργία μαζί με ορφανά παιδιά, μια συνήθεια κυρίως του 10^{ου} αι.⁴⁰. Την Τετάρτη της Διακαινησίμου⁴¹ έξι ορφανά μαζί με έξι νεοφώτιστους (βαπτισμένους την Κυριακή του Πάσχα που προηγήθηκε) επισκέπτονταν τα ανάκτορα, όπου ο αυτοκράτορ τους περίμενε στο Χρυσοτρίκλινο. Αφού ένας πρεσβύτερος (πιθανώς προερχόμενος από το Ορφανοτροφείο) και ο Ορφανοτρόφος καθάριζαν τα μέτωπά τους, ο αυτοκράτορ φιλούσε στο μέτωπο τους νεοφώτιστους. Στη συνέχεια, τα ορφανά λάμβαναν από αυτόν αποκόμβια (δηλ. πουγκί με νομίσματα). Η τελετή φαίνεται σημαντική και συμβολική: κάθε ορφανό παιδί κρατούσε από ένα νεοφώτιστο, και θα πρέπει να υποθέσουμε μαζί με τους νέους εκδότες του κειμένου ότι και οι νεοφώτιστοι (φωτίσματα στο κείμενο) επιλέγονταν μεταξύ των νέων ενοίκων του Ορφανοτροφείου, επρόκειτο δηλαδή για ορφανά παιδιά που πολύ πρόσφατα είχαν εισέλθει στο ίδρυμα⁴².

διακήρυξε επισήμως την αποδέσμευση πατέρα και γιου από κάθε υποχρέωση, επιβεβαιώνοντας ότι το παιδί δεν βρισκόταν πλέον υπό εξάρτηση. Η σύμβαση αυτή καταδεικνύει ενδεχομένως ότι η παιδική εργασία ήταν συχνή, διαπραγματευόταν από τους γονείς ως οικονομικό αντάλλαγμα, και δεν είχε ως στόχο την εκπαίδευση αλλά την εκμετάλλευση της σωματικής δύναμης του παιδιού.

³⁹ De Cerimoniis, I.36.74-76, 39.70, 39.89.

⁴⁰ Janin, *Ναοί, μονές και ευαγή ιδρύματα της βασιλίδος Κωνσταντινουπόλεως*, τ. Β', 137· De Cerimoniis, I.19.99.

⁴¹ Janin, 137.

⁴² De Cerimoniis, I.21. Για το απόσπασμα έχει υπάρξει κάποια συζήτηση ως προς τις συντακτικές δυσκολίες: «τὸ δὲ τῶν Ἀργυρῶν Πυλῶν βῆλον αἴρεται ὑπὸ σελεντιαρίου, καὶ ἐξελθὼν ἀπὸ κελεύσεως ὀστιάριος, εἰσάγει τὸν ὀρφανοτρόφον ἢ ἄλλο τι, καὶ σὺν αὐτῷ εἰσέρχονται φωτίσματα ἕξ καὶ ἐκ τῶν ὀρφανῶν ὀρφανὰ ἕξ <ἕκαστος> παρακρατῶν φῶτισμα, καὶ ἐκμάσσωσιν τὰ τούτων μέτωπα ὃ τε πρεσβύτερος καὶ ὀρφανοτρόφος, καὶ ἀσπάζεται ὁ βασιλεὺς τὸ αὐτὸ φῶτισμα ἐν τῷ μετώπῳ». Βλ. σχετικά De Cerimoniis, *Commentaire I*, 222-223.

4. Ηλικιωμένοι

Η αντιμετώπιση των γηρατειών από την βυζαντινή κοινωνία σηματοδότησε μια σημαντική απόκλιση από τις κλασικές παραδόσεις. Ήδη από τον 4^ο αι., είχαν ιδρυθεί και λειτουργούσαν ειδικά καταλύματα με σκοπό την προστασία και φροντίδα ηλικιωμένων. Η κοινωνική κινητικότητα μεταξύ γενεών, τόσο σε αστικά όσο και σε αγροτικά περιβάλλοντα⁴³, συνέβαλε στην αποδόμηση παραδοσιακών διαγενεακών δεσμών. Στις κοινωνίες αυτές παρατηρείται η αποστασιοποίηση στις οικογενειακές σχέσεις, όπου τα παιδιά ανατρεφόταν με αξίες αυστηρής πειθαρχίας και πνευματικής προετοιμασίας για τη γήρανση, ενθαρρυνόμενα να υιοθετούν τη "σοβαρότητα ενός ηλικιωμένου" (*puer senex*)⁴⁴. Παράλληλα, η Εκκλησία, μέσω της προώθησης του ασκητισμού και της αναδιανομής πλούτου⁴⁵, προσέφερε εναλλακτικές δομές αλληλεγγύης, μειώνοντας την εξάρτηση από βιολογικές συγγενικές σχέσεις. Μάλιστα, θεωρείται ότι η περίθαλψη των ηλικιωμένων αποτέλεσε σημαντικό σκέλος του φιλανθρωπικού έργου της Εκκλησίας και του κράτους. Ιδρύματα για ηλικιωμένους είναι γνωστά από τον 4ο αι. και έπειτα σε διάφορες τοποθεσίες. Στην Κωνσταντινούπολη φαίνεται ότι υπήρχαν μέχρι και τα μέσα του 15^{ου} αι.⁴⁶.

Τα ιδρύματα αυτά στελεχώνονταν από γιατρούς, νοσηλευτές, διακόνους και διακόνισσες, και εξασφάλιζαν στους τροφίμους στοιχειώδεις ανέσεις, όπως καθαρά κλινოსκεπάσματα, τακτικά λουτρά και γεύματα. Η φροντίδα επικεντρωνόταν κυρίως στους φτωχούς ηλικιωμένους που δεν διέθεταν οικογενειακή στήριξη, ενώ για τους εύπορους υπήρχε η επιλογή απόσυρσης σε μοναστήρια ή ίδρυση ιδιωτικών ιδρυμάτων. Παράλληλα, αναπτύχθηκε η βυζαντινή γηριατρική ιατρική με συγγράμματα αφιερωμένα στις παθήσεις της προχωρημένης ηλικίας, αντανακλώντας την ευρύτερη κοινωνική ευαισθησία έναντι των αδυνάτων. Η φροντίδα λοιπόν των ηλικιωμένων δεν περιοριζόταν μόνο στην εξασφάλιση τροφής και στέγης, αλλά ενσωμάτωνε και την ιατρική μέριμνα, και την περιποίηση, καθιστώντας σαφή τη σύνδεση μεταξύ του γήρατος και της ασθένειας. Η Άννα Κομνηνή, περιγράφοντας την επέκταση του ορφανοτροφείου του Αγίου Παύλου προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι έκτακτες ανάγκες που δημιουργήθηκαν εξαιτίας των πολέμων με τους τούρκους και των συνακόλουθων προσφυγικών κυμάτων, τονίζει την περιποίηση των ηλικιωμένων και αναπήρων από νεότερους: «Εἶδον ἐγὼ καὶ γραῦν γυναῖκα ὑπὸ νεάνιδος ὑπηρετουμένην καὶ ἄνδρα τυφλὸν ὑπὸ βλέποντος ἀνθρώπου χειραγωγούμενον καὶ ἄποδα πόδας ἔχοντα οὐ τοὺς ἑαυτοῦ ἀλλὰ τοὺς ἄλλοτρίους καὶ ἄχειρα ὑπ' ἀνδρῶν ἐτέρων χειραγωγούμενον καὶ βρέφη τιθινόμενα παρ' ἄλλοτρίων μητέρων καὶ παραλύτους ὑπ' ἄλλων ἀνθρώπων δουλευομένους εὐρώστων...»⁴⁷.

Τα γηροκομεία που ιδρύθηκαν κυρίως σε μοναστικά συγκροτήματα ή κοντά σε εκκλησιαστικά ιδρύματα, λειτουργούσαν ως ειδικά ιατρεία και ξενώνες για ηλικιωμένα άτομα με σωματικές ανεπάρκειες, όπως παράλυση, αναπηρία ή σοβαρή αδυναμία προς εργασία⁴⁸. Γνωρίζουμε καλύτερα το γηροκομείο της μονής του Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη (12^{ος} αι.), που στέγαζε 24 ηλικιωμένους και προσέφερε, εκτός από διατροφή και καθαριότητα,

⁴³ Lefort, *Rural economy*, 110.

⁴⁴ Mango, *New Rome*, 227. Κιουσοπούλου, Χρόνος και ηλικίες

⁴⁵ Gilleard, *Old age*, 630.

⁴⁶ Talbot, *Family*, 119.

⁴⁷ *Αλεξιάς*, 15:7:6, 483.

⁴⁸ Laskaratos – Rebelacou, *Geriatric medicine*, 1-6.

συνεχή ιατρική παρακολούθηση. Οι νοσηλευτές ενημέρωναν τον γιατρό του παρακείμενου νοσοκομείου σε περίπτωση ασθένειας κάποιου τροφίμου, ο οποίος τον επισκεπτόταν ή, αν χρειαζόταν, μεριμνούσε για τη μεταφορά του στο νοσοκομείο. Οι παροχές περιλάμβαναν επίσης δίαιτα προσαρμοσμένη στις ανάγκες των ανήμπορων, τακτικά λουτρά, και πνευματική φροντίδα από ιερέα και ψάλτη⁴⁹. Σημαντικό είναι επίσης το γεγονός ότι σε ορισμένα γηροκομεία υπήρχαν ξεχωριστοί θάλαμοι για ασθενείς με λοιμώδη νοσήματα, όπως η λέπρα, όπως στο ίδρυμα του Λέοντα Σ'⁵⁰. Η σύζευξη φιλανθρωπίας, θρησκευτικής επιταγής και ιατρικής φροντίδας κατέστησε τα γηροκομεία πρότυπα πρόωρης γηριατρικής μέριμνας και θεσμικής πρόνοιας, ενσωματώνοντας τη γήρανση στο πλαίσιο της κοινωνικής ευθύνης και της χριστιανικής αντίληψης για τον άνθρωπο⁵¹.

Τα άτομα που θεωρούνταν ηλικιωμένα, ήταν μεταξύ 42 και 80 ετών. Μετά την ηλικία των 80, αναφέρονταν ως «εσχατόγεροι», δηλαδή οι υπερήλικες⁵². Η φροντίδα που λάμβαναν συνάγεται από το πλήθος των διαγνωσμένων ασθενειών και των θεραπειών που παρέχονταν στα ιδρύματα, αλλά και την έμφαση στη διατροφή και τα θεραπευτικά σχήματα (π.χ. λουτρά και μέτρια άσκηση), για τη διατήρηση της υγείας και της ζωτικότητας στην τρίτη ηλικία. Τα συμπτώματα και τα σημάδια του γήρατος, όπως παρατηρούνται από τους βυζαντινούς γιατρούς, περιελάμβαναν μια σειρά από σωματικές και αισθητηριακές αλλαγές⁵³.

Η Εκκλησία, αποδίδοντας στο γήρας πνευματική αυθεντία και ηθικό κύρος, ενίσχυσε τη φροντίδα για τους ηλικιωμένους, θεμελιώνοντας ένα πρότυπο πρόνοιας που συνδύαζε φιλανθρωπία, κοινωνική αλληλεγγύη και θεσμική μέριμνα⁵⁴. Η οικονομική ευπάθεια, η σωματική αδυναμία και η κοινωνική περιθωριοποίηση των ηλικιωμένων οδήγησε στη δημιουργία πλαισίου πρόνοιας. Το πλαίσιο περιλάμβανε, όπως και σε άλλες περιπτώσεις (π.χ. των ορφανών), κρατικά και εκκλησιαστικά ιδρύματα, τα οποία ενισχύονταν και από την ιδιωτική πρωτοβουλία. Το γήρας στη βυζαντινή κοινωνία συνδέθηκε με την ηθική και πνευματική εξουσία. Οι θρησκευτικές εικόνες συχνά απεικόνιζαν αγίους και ιερές μορφές ως ηλικιωμένες, τονίζοντας τη σοφία και την αρετή τους⁵⁵. Τα πατερικά κείμενα, όπως αυτό του αγίου Ιωάννη Δαμασκηνού, υπενθυμίζουν τη χριστιανική ηθική υποχρέωση των παιδιών προς τους γονείς τους, ιδίως κατά το γήρας⁵⁶.

Όπως και στην περίπτωση των ορφανών παιδιών, τον 10^ο αι. η βασιλική επίσκεψη στα γηροκομεία των Κύφης εντάχθηκε στις σταθερές συμβολικές τελετουργίες της Μεγάλης Παρασκευής. Ο αυτοκράτωρ, επιστρέφοντας από το τελετουργικό λούσμα των Βλαχερνών, «*ρόγεύει τοὺς γέροντας καὶ λωβοὺς καὶ ὑποστρέφει εἰς τὸ παλάτιον*»⁵⁷.

⁴⁹ Gaultier, *Pantokrator*, 1350-1365, 1370-1378.

⁵⁰ PmbZ, αρ. 24311, c.v. Leon VI.

⁵¹ Laskaratos, Kalantzis, Rebelacou, *Nursing homes*, 114-117.

⁵² Κιουσοπούλου, *Χρόνος και ηλικίες*, 121-125.

⁵³ Lascaratos – Poulacou-Rebelacou, *Geriatric medicine*, 3-4. Τα συμπτώματα του γήρατος και οι διαγνώσεις που ακολουθοῦσαν είναι γνωστά από τους Βυζαντινούς ιατρούς και χρονογράφους, έχοντας καταγραφεί πλήθος αυτών, όπως η εξασθένηση της όρασης, το τρέμουλο, η ακράτεια ούρων, οι ρευματικές παθήσεις, η ροπή στα κατάγματα, κ.α..

⁵⁴ Gilleaard, *Old age*, 630-636.

⁵⁵ Gilleaard, *Old age*, 623 – 627. Ο συγγραφέας συγκρίνει την αντιμετώπιση των γηρατειών στο Βυζάντιο με εκείνη στην κλασική Ελλάδα και τη Ρώμη.

⁵⁶ *Ιωάννης Δαμασκηνός, Ἐρὰ παράλληλα*, 292 C-D.

⁵⁷ *De Cerimoniis*, I.43.29-32.

5. Ταξιδιώτες - Πρόσφυγες

Ο δρόμος, η ταλαιπωρία και οι κακουχίες του ταξιδιού οδήγησαν στην δημιουργία ξενόνων ήδη από την αρχαιότητα. Οι μετακινήσεις πληθυσμών και οι κοινωνικές ταραχές της εποχής έκαναν πολλούς να αισθάνονται σαν ξένοι στον ίδιο τους τον τόπο. Έτσι, αρκετοί συγγραφείς υπογράμμιζαν την ηθική σημασία της φιλοξενίας και της γενναιοδωρίας προς τον ξένο. Ακόμα και εκείνος που έφευγε από την πόλη του για εργασία σε άλλα μέρη παρομοιαζόταν με έναν περιπλανώμενο, του οποίου ο ύπνος ήταν γεμάτος εφιάλτες, η καρδιά του λαχταρούσε τους οικείους, και ο νους του ήταν πάντα στους φίλους και στους γείτονές του. Ο θάνατος στην ξενιτιά θεωρείτο τότε κακός οίωνος. Η παράδοση γύρω από τη φιλοξενία και το σεβασμό προς τον ξένο έχει μεταβληθεί ελάχιστα μέσα στους αιώνες. Η φιλοξενία, όπως και η φιλανθρωπία, έφτασαν να ενσωματώνουν όχι μόνο τη φιλική διάθεση ή την προσφορά στέγης και τροφής, αλλά και την ανιδιοτελή φροντίδα και τη φιλάνθρωπη συμπεριφορά που αρμόζει στον άνθρωπο. Άλλωστε, ο ίδιος ο Χριστός υπήρξε φιλάνθρωπος⁵⁸. Ο Πατριάρχης Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως⁵⁹ απευθυνόμενος στον αρχιεπίσκοπο Αντώνιο Βοσπόρου, διασυνδέει αριστοτεχνικά την φιλοξενία με την φιλανθρωπία, εξημερώνοντας την άγρια θάλασσα του Εύξεινου Πόντου: «*Αξενον · διὰ τὸ δυχείμερον κὶ τιὸ ἀγριότητα της περιοικέντων ἐθνῶν*»⁶⁰.

Η ανάγκη περίθαλψης σε ταξιδιώτες είχε ως αποτέλεσμα ο όρος «ξενών» να γίνει σταδιακά ταυτόσημος με το σύγχρονο νοσοκομείο⁶¹. Από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής της, η Κωνσταντινούπολη άρχισε να προσελκύει επισκέπτες από κάθε γωνιά της αυτοκρατορίας και από περιοχές πέρα από τα όριά της, φαινόμενο που ήταν τόσο έντονο ώστε να επισημανθεί από τους χρονικογράφους⁶². Στην μεσοβυζαντινή εποχή, τα ξενοδοχεία του Σαγγαρίου, των Πυλών και της Νικομήδειας εντάσσονταν στο σκερέτο του μεγάλου κουράτορα. Η ανάγκη συντήρησης δομών φιλοξενίας και παροχής βοήθειας σε οδοιπόρους και ασθενείς οφείλεται χωρίς αμφιβολία στην εγγύτητα της πρωτεύουσας⁶³. Η Βασιλεύουσα ωστόσο δεν αποτελούσε αποκλειστικά το επίκεντρο της κινητικότητας των ανθρώπων. Πλήθος μαρτυριών από τα αγιολογικά κείμενα, κάνουν λόγο για τις μετακινήσεις μοναχών και ανθρώπων της εκκλησίας για διάφορους λόγους σε όλη την βυζαντινή επικράτεια⁶⁴.

Ένας μεγάλος αριθμός ξενόνων, φαίνεται να παρείχε καταφύγιο σε ασθενείς λαϊκούς, ταξιδιώτες, προσκυνητές και περιστασιακά σε όσους έπασχαν από συγκεκριμένες ασθένειες ή απλώς γηρατειά⁶⁵. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του ταξιδιώτη και μάρτυρα Αντωνίνου (6^{ος} αι.) στα Ιεροσόλυμα υπήρχε ξενοδοχείο στον ναό της Παρθένου Μαρίας που στελεχωνόταν από μοναχούς, είχε ξεχωριστές εγκαταστάσεις για άνδρες και γυναίκες και παρείχε μεγάλο αριθμό κλινών για τους ασθενείς και τραπέζια για τους ταξιδιώτες. Οι γιατροί ανήκαν στο προσωπικό αυτού του νοσοκομείου και έκαναν προσπάθειες για να βεβαιωθούν ότι τα γεύματα που πρόσφερε ήταν μαγειρεμένα σε νερό από μία κοντινή πηγή που θεωρούνταν ότι είχε

⁵⁸ Κωνσταντέλος, «Πενία, κοινωνία και φιλανθρωπία», 142.

⁵⁹ PmbZ, αρ. 6253, 26667, s.v. Photios.

⁶⁰ Photii epistulae, ep.96, 136.

⁶¹ Anderson, *Hospitals*, 40-41.

⁶² Bassett, *Constantinople*, 295-296.

⁶³ Oikonomidès, *Listes*, 123.17-19.

⁶⁴ Mitrea, *Holiness on the Move*, 10. Jacobs, *Moving Monks*, 96-97.

⁶⁵ Herrin, *Margins*, 302.

φαρμακευτικές ιδιότητες⁶⁶. Ο ναός και το νοσοκομείο λειτούργησαν για δύο αιώνες, κι ενώ σώθηκαν από την περσική λεηλασία της Ιερουσαλήμ το 614, τελικά καταστράφηκαν από ένα σεισμό του 746⁶⁷. Στην περίπτωση του Ροϊδίου, η φιλοξενία ήταν σχεδόν συνώνυμη της περίθαλψης⁶⁸. Καθώς, από το σημείο όπου βρισκόταν η μονή, περνούσε δρόμος που ακολουθούσαν οι προσκυνητές προς τα Ιεροσόλυμα, ο Νίκων⁶⁹ συμπεριέλαβε λεπτομερείς οδηγίες για τους ταξιδιώτες-προσκυνητές, τους οποίους οι μοναχοί έπρεπε να φιλοξενήσουν και να περιθάλψουν για τρεις μέρες. Αν ήταν άρρωστοι, έπρεπε να τους κρατήσουν μέχρι να αναρρώσουν. Το ίδιο ίσχυε και για τους Φράγκους, παρά το γεγονός ότι δεν αναγνωριζόταν σε αυτούς το ίδιο δικαίωμα φιλοξενίας⁷⁰.

Τα Τυπικά των μονών, μάς παρέχουν πληροφορίες για την φιλοξενία και την βοήθεια που παρέχονταν στους ταξιδιώτες. Σύμφωνα με τους κανόνες τους, οι μοναχοί δεν μπορούσαν να ταξιδεύουν ή να δέχονται επισκέψεις χωρίς άδεια του ηγουμένου, ενώ οι επισκέψεις φίλων και συγγενών αποθαρρύνονταν αλλά δεν απαγορεύονταν. Αντίθετα, οι επισκέψεις λαϊκών για προσευχή ενθαρρύνονταν, υπό τον όρο να μην παρεμποδίζεται η εργασία των μοναχών⁷¹. Στο Τυπικό του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη του 10^{ου} αι. για την μονή της Μεγίστης Λαύρας, ο ηγούμενος αφήνει ρητή οδηγία για την μη κατάλυση των κατευθύνσεων που ήδη έχουν δοθεί, για όσους ταξιδευτές καταφθάνουν από ξηράς και θάλασσας⁷². Ακολούθως, τον 11^ο αι. του Τυπικού της μονής Πακουριανού, γίνεται εκτενής αναφορά για το είδος της βοήθειας που παρείχετο στους ταξιδιώτες και τους έχοντας ανάγκη βοήθειας, που αφορούσε την καθημερινή διανομή σιτηρών, κρασιού και άλλων τροφίμων, όπως όσπρια και λαχανικά στις πύλες, καθώς και βασικές ανέσεις όπως κρεβάτια, θέρμανση και καταφύγιο στους ξενώνες (Στενήμαχος, Μαρμάριον, Άγιος Νικόλαος), με πρόνοια για την φιλοξενία αρρώστων έως τρεις ημέρες ή και περισσότερο, αν η κατάσταση το απαιτούσε⁷³. Ωστόσο, ο Ισαάκ Κομνηνός – στο Τυπικό της μονής Κοσμοσώτειρας - έδωσε εντολή στον ηγούμενο να μπορεί να κατεδαφίσει την αυτοκρατορική οικία που βρίσκονταν έξω από την μονή μετά τον θάνατό του, εάν σε αυτή κατασκήνωναν ταξιδιώτες, οι οποίοι ενοχλούσαν τους μοναχούς⁷⁴. Στο Τυπικό της μονής Κεχαριτωμένης υπάρχει εκτεταμένη αναφορά για τις καθημερινές διανομές άρτου, αλλά και για τις διανομές άρτου και νομισμάτων κατά την διάρκεια της πατερικής θρησκευτικής εορτής του μοναστηριού: «*Διαδιδόσθω δὲ καὶ κατὰ τὴν ἐορτὴν ταύτην ἐν τῷ πυλῶνι τοῖς ἀδελφοῖς ἡμῶν τοῖς πένησι ψωμία μὲν μοδίων τριῶν, νουμμία δὲ νομισμάτων τραχέων ἑξ· παρεχέσθω δὲ καὶ ὑπὲρ ὧπωνιων νεαρῶν ἰχθύων τῆς τραπέζης τῶν ἐνασκουμένων ἀδελφῶν νομίσματα τραχέα τὰ ἀρκοῦντα.*»⁷⁵.

Αν και το ιδεώδες της απεριόριστης παροχής βοήθειας ήταν θεμελιώδες, στην πράξη υιοθετούνταν περιορισμοί για την αποφυγή της κατάχρησης της φιλοξενίας από επισκέπτες

⁶⁶ Stewart, *Antoninus martyr*, 14-15.

⁶⁷ Anderson, *Hospitals*, 47-48.

⁶⁸ BMFD, 430 (κεφ. Α2), 431 (κεφ. Α4), 436-437 (κεφ. Β19)

⁶⁹ Sullivan, *The Life of Saint Nikon (BHG 1366)*.

⁷⁰ BMFD, 432 (κεφ. Β2, Β3).

⁷¹ Thomas et al., *BMFD*, 790-791.

⁷² Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster: Grösstentheils zum ersten Male*, 130.

⁷³ Gautier, *Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos*, 29.

⁷⁴ BMFD, 790-791.

⁷⁵ Gautier, *"Le typikon de la Théotokos Kécharitômenè"*, 59.

που παρατείνονταν υπερβολικά⁷⁶. Σε ορισμένες περιπτώσεις, τα κοινά αυτά μέτρα, όπως η επιβολή χρονικών ορίων, αντικατοπτρίζουν την προσπάθεια διατήρησης της ισορροπίας μεταξύ της ευθύνης για φροντίδα των ασθενών και της ανάγκης για προστασία των πόρων της κοινότητας. Ταυτόχρονα, μέσα από αυτές τις πρακτικές διαμορφώνονταν και οι διαφορές απόψεων για το ποια μορφή παροχής βοήθειας ήταν η πλέον ορθή, είτε αυτή έπρεπε να είναι απεριόριστη είτε να στοχεύει αποκλειστικά σε όσους είχαν πραγματική ανάγκη⁷⁷. Τον 11^ο αι., στο μοναστήρι του στο όρος Γαλήσιον κοντά στην Έφεσο, ο όσιος Λάζαρος⁷⁸ επέβαλε τριήμερο κανόνα για τη φιλοξενία για να αποφευχθεί η κατάχρηση, αλλά ο ηγούμενος αργότερα αφαίρεσε αυτόν τον περιορισμό για να τονίσει το καθήκον φροντίδας για όλους, ιδιαίτερα τους ασθενείς.

⁷⁶ Herrin, *Margins*, 306. Τον 11ο αι., στο μοναστήρι του όρους Γαλήσιου κοντά στην Έφεσο, ο άγιος Λάζαρος επέβαλε τριήμερο κανόνα για τη φιλοξενία για να αποφευχθεί η κατάχρηση, αλλά ο ηγούμενος αργότερα αφαίρεσε αυτόν τον περιορισμό για να τονίσει το καθήκον φροντίδας για όλους, ιδιαίτερα τους ασθενείς.

⁷⁷ Herrin, *Public life*, 159-160.

⁷⁸ DOP, Lazaros Galesiotes (*BHG* 979).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΡΟΣΩΠΑ: ΟΙ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΟΙ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Η βυζαντινή φιλανθρωπία, ως θεμελιώδης πτυχή της αυτοκρατορικής ιδεολογίας αποτέλεσε ένα πολύπλοκο και διαρθρωμένο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας. Η μελέτη της αποκαλύπτει μια συμβιωτική σχέση μεταξύ της αυτοκρατορικής εξουσίας, των εκκλησιαστικών αρχών και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Οι αυτοκράτορες, ενσαρκώνοντας το ιδεώδες του «ισαποστόλου» ηγεμόνα, επέβαλαν την φιλανθρωπία ως βασική αυτοκρατορική αρετή, προωθώντας την με την νομοθεσία και χρηματοδοτώντας τις θεσμικές δομές. Οι αυτοκράτειρες, με τη σειρά τους, προώθησαν ένα πρότυπο ηγεσίας που συνδύαζε τη μητρική φροντίδα με τη δημόσια ευημερία, ενισχύοντας το κύρος της δυναστείας. Παράλληλα, η εκκλησία, ως κύριος φορέας υλοποίησης, διοικούσε ένα εκτενές δίκτυο ευαγών ιδρυμάτων, όπου ο ρόλος των επισκόπων και των μοναστικών κοινοτήτων ήταν καθοριστικός. Τα μοναστήρια, πέραν του πνευματικού τους έργου, λειτουργούσαν ως κόμβοι κοινωνικής συνοχής, παρέχοντας φιλοξενία, καταφύγιο και σε ορισμένες των περιπτώσεων και περίθαλψη. Τέλος, η ιδιωτική ευεργεσία, κινούμενη κύρια από σωτηριολογικά κίνητρα, την επιθυμία κοινωνικής αναγνώρισης, αλλά και στρατηγικού οικονομικού σχεδιασμού, συμπλήρωνε το θεσμικό πλαίσιο με ιδρύματα που συχνά διαχειρίζονταν με μακροπρόθεσμη οικονομική διαχείριση. Η σύμπλευση και συνέργεια αυτών των δρώντων, συνιστούσε τον βασικό άξονα λειτουργίας του βυζαντινού συστήματος κοινωνικής φροντίδας και ευημερίας. Έτσι, η φιλανθρωπία των ηγεμόνων απέκτησε βαρύτητα και εγκυρότητα, ενισχύοντας την οικονομική στήριξη των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων⁷⁹.

1. Αυτοκράτορες και αυτοκράτειρες

Οι αυτοκράτορες, ως ενσάρκωση της πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας της βυζαντινής πολιτείας ανέπτυξαν σε μεγάλο βαθμό μια ανθρωπιστική πολιτική. Ανταποκρίθηκαν αποτελεσματικά στην αξίωση της βυζαντινής κοινωνίας, οι φιλάνθρωπες ιδιότητες του ουράνιου βασιλιά να αντανakλούν σε αυτούς, πιστεύοντας στην φιλάνθρωπη υπόστασή τους και αποδεικνύοντάς το έμπρακτα⁸⁰. Πολλοί λόγιοι εκφράστηκαν για την αυτοκρατορική φιλανθρωπία. Ο Θεοφύλακτος Αχρίδος (12^{ος} αι.) για παράδειγμα διερωτάται: «*Ἡ φιλανθρωπία δὲ πόση τις ἔσται τῷ αὐτοκράτορι; Ὅση Θεῷ πρὸς ἀνθρώπους... Λάμπε τοίνυν καὶ σὺ τοῖς ἀγαθουργήμασιν. Ἐπὶ πᾶσι τοῦτό μοι παραφύλαττε· φημὶ γὰρ τὸν ἄρξειν ἀνθρώπων μέλλοντα δεῖν εἶναι τὴν ἀρετὴν ὑπὲρ ἀνθρώπων*»⁸¹. Η φιλανθρωπία του αυτοκράτορα έπρεπε να ξεπερνάει το ανθρώπινο μέτρο. Την ίδια περίπου εποχή, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης αναδεικνύει τη θεολογική σημασία της βασιλικής φιλανθρωπίας και την κρατική αντιμετώπιση

⁷⁹ Αγγελίδη, Καταγώγια, Νοσοκομεία και Ξενώνες, 14.

⁸⁰ Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή Φιλανθρωπία και Κοινωνική Πρόνοια*, 179.

⁸¹ *Theophylacte d'Achrida*, 209.

της κοινωνικής ανισότητας και της φτώχειας. Η βασιλική δύναμη δεν είναι μόνο πολιτική, αλλά και πνευματική, που παρέχει υλική και πνευματική σωτηρία στους ανθρώπους μέσω της φιλανθρωπίας. Η αναφορά στο βασιλικό έλεος και στην φιλανθρωπία ως θεϊκή εντολή, υπενθυμίζει τη σύνδεση της κοινωνικής δικαιοσύνης με το θεϊκό θέλημα. Είναι ενδιαφέρον το ότι ο Ευστάθιος τοποθετεί την κοινωνική αλληλεγγύη ως το θεμέλιο της κοινωνικής τάξης, τονίζοντας πως μέσω αυτής επιτυγχάνεται η σωτηρία και η αναβάθμιση του ανθρώπινου βίου, παροτρύνοντας παράλληλα τους ανθρώπους προς τις ηθικές αξίες που θα πρέπει να τηρούν οι κοινωνίες. Για τον Ευστάθιο, η πραγματική πνευματική και κοινωνική πρόοδος επιτυγχάνεται μόνο με τη σωστή πνευματική καθοδήγηση και την αποφυγή της αμαρτίας⁸².

Παρότι οι βυζαντινοί αυτοκράτορες είχαν απόλυτη εξουσία, υπήρχαν συγκεκριμένοι περιορισμοί στη δύναμή τους: κάποιες πηγές δικαίου λειτουργούσαν ως ηθικά εμπόδια στις αποφάσεις τους, διάφοροι θεσμοί, όπως ο στρατός, η Εκκλησία, η σύγκλητος και οι δήμοι, καθένας σε διαφορετικό βαθμό, συνέβαλαν στη μετρίαση της απολυταρχίας, εξαναγκάζοντας τον αυτοκράτορα να συμμορφώνεται προς τις αρχές της δικαιοσύνης και της φιλανθρωπίας, τις οποίες ο ίδιος προωθούσε δημόσια. Η δικαιοσύνη, μαζί με τη φιλανθρωπία, θεωρούνταν βασικές αυτοκρατορικές αρετές, ξεχωρίζοντας τον βασιλέα από τον τύραννο, έννοια που καταδικάζονταν ως ύβρις⁸³. Η φιλανθρωπία του αυτοκράτορα, όπως έχουμε ήδη δει παραπάνω, εγγράφεται με τελετουργικό τρόπο στις δημόσιες πράξεις και εμφανίσεις του είτε εντός των ανακτόρων είτε και εκτός, δηλώνοντας δημοσίως ότι αυτές οι αρχές ακολουθούνται πάντα και δεν εγκαταλείπονται.

Η συμβολή των αυτοκρατόρων ήταν καθοριστική στην διαμόρφωση και εφαρμογή της ισχύουσας νομοθεσίας, αποδεικνύοντας ότι είχαν ισχυρή κοινωνική συνείδηση και ενδιαφέρονταν για την προστασία των αδυνάτων. Οι αυτοκράτορες αναγνώριζαν επίσης τη σημασία των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων στη διατήρηση της κοινωνικής τάξης. Η θέση της Εκκλησίας ως φύλακα των αξιών και της κοινωνικής ευημερίας ενισχύθηκε καθώς αποτέλεσε το όχημα υλοποίησης της φιλανθρωπίας. Αποδεικνύεται έτσι η σύνδεση ανάμεσα στην πολιτική εξουσία και τη θρησκεία στη βυζαντινή κοινωνία, καθώς και η επιρροή των χριστιανικών αρχών στη νομοθεσία⁸⁴.

⁸² *Eustathii Thessalonicensis opera minora*, 14:247.

⁸³ Καραγιαννόπουλος, *Η Πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, 25-29. Χριστοφιλοπούλου, *Το Πολίτευμα και οι θεσμοί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1204*, 36-37.

⁸⁴ Geanakoplos, *Church and State in the Byzantine Empire*, 383.

Στη μέση βυζαντινή εποχή η μέριμνα της πολιτείας εκφράστηκε στην πράξη, ενσωματώνοντας τα κρατικά φιλανθρωπικά ιδρύματα στο διοικητικό σύστημα του Βυζαντίου, και τους υπηρετούντες αυτά αξιωματούχους στην αυλική ιεραρχία. Όπως είδαμε ήδη, ο μέγας κουράτωρ ήταν υπεύθυνος για τα *ξενοδοχεία* κοντά στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και για τα υπόλοιπα ευαγή ιδρύματα, όχι όμως για τα επαρχιακά ορφανοτροφεία⁸⁵. Οι ευαγείς οίκοι του Βυζαντίου ήταν μεγάλα συγκροτήματα που πλαισίωναν ένα μοναστήρι. Λειτουργούσαν ως οργανισμοί με περιουσία προερχόμενη από τα κρατικά περιουσιακά στοιχεία, τα έσοδα των οποίων χρηματοδοτούσαν τα εξαρτημένα ιδρύματα. Τον 11^ο αι., με τον πλουτισμό του κράτους εξαιτίας της εδαφικής επέκτασης και των συνθηκών ασφάλειας που επικράτησαν στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, ο μέγας κουράτωρ⁸⁶ αντικαταστάθηκε από τον οικονόμο των ευαγών οίκων, που είχε την γενική εποπτεία στα ιδρύματα της Κωνσταντινούπολης⁸⁷.

Αξίζει όμως να δούμε μερικά παραδείγματα φιλανθρωπίας των ίδιων των αυτοκρατόρων και των συζύγων τους. Όταν ο Βασίλειος Α΄ ο Μακεδών (869-886)⁸⁸ ανέλαβε την εξουσία εγκαινιάστηκε η περίοδος ακμής και δύναμης εσωτερικής και εξωτερικής για την αυτοκρατορία⁸⁹. Ο ίδιος, ταπεινής καταγωγής, υπήρξε ακριβοδίκαιος απέναντι στους αδύναμους. Ο συγγραφέας του Βίου Βασιλείου περιγράφει τις δωρεές προς τους πολίτες (*υπάτευσεν*) που επιτέλεσε ο ίδιος (*χρήματα πολλά... ἐκ τῶν οἰκείων, ἃ ἐκέκτητο πρότερον*), *πόλιν ἀνέστησε, πτωχοτροφεῖά τε καὶ ξενῶνας ἐχαινούργησε, καὶ τῶν παλαιωθέντων πλεῖστα ἀγενέωσε· νοσοκομεῖά τε καὶ γηροκομεῖα καὶ μοναστήρια*»⁹⁰, καθώς και μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας (η σύζυγος και οι γιοί του) στο άκουσμα χαρμόσυνων ειδήσεων για νίκες του στρατού και απευλευθέρωση αιχμαλώτων. Ισχυρίστηκε δε ότι η φιλανθρωπία του αυτοκράτορα (*διὰ τὸν πρὸς τοὺς πένητας ἔλεον*) ανταμείφθηκε *θεόθεν*, με μεγαλύτερο πλούτο⁹¹.

Ο γιος του, Λέων Σ΄⁹² ο Σοφός είναι γνωστός για τις νομοθετικές ρυθμίσεις σχετικά με την ταφή των απόρων που εντάσσεται σε μία αρχαία παράδοση, από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Κατά την *Νεαρά* 12, με την πάροδο του χρόνου, η διαχείριση αυτού του είδους φιλανθρωπίας πέρασε στα χέρια ευσεβών ανδρών, οι οποίοι, ενώ συνέχισαν να φροντίζουν για την ταφή των άπορων, παράλληλα κατήθυναν τους πόρους και σε άλλες ανάγκες. Η αυτοκρατορική διαταγή επικύρωσε την αρχική μέριμνα, εξασφαλίζοντας τη συνέχεια της χρηματοδότησης και της κοινωνικής προσφοράς, αποδίδοντας για τις ταφές αυτές τα έσοδα των εργαστηρίων της Αγίας Σοφίας⁹³. Η ανάγκη για την επικαιροποίηση του νόμου ενδεχομένως να καταδεικνύει ότι όχι μόνο είχε ατονήσει, αλλά ίσως και ότι η υποχρέωση των ευσεβών ανδρών και της εκκλησίας να είχε παραμεληθεί εντελώς ή και το πρόβλημα των

⁸⁵ Guillard, *Étude sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. L'orphantrophe*, 206-208.

⁸⁶ Oikonomides, *Evolution de l'organisation administrative in Byzantium from the ninth century to the Fourth Crusade: studies, texts, monuments*, 138-140.

⁸⁷ Ο μέγας κουράτωρ και ο ορφανοτρόφος μπορούσαν να φέρουν, σύμφωνα με το Τακτικόν Φιλοθέου (899), ακόμα και τους υψηλότερους τίτλους του ανθυπάτου και πατρικίου. Βλ. Oikonomides, *Listes*, 103, 141, 147, και 318, 319 για τις υπηρεσίες αυτές. Τον 11ο αι. τις αρμοδιότητες του μεγάλου κουράτορα ανέλαβε ο οικονόμος των ευαγών οίκων.

⁸⁸ PmbZ, αρ. 20837, c.v. Basileios I.

⁸⁹ Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, 283.

⁹⁰ Theophanes, *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, 338-339.

⁹¹ *Bios Βασιλείου*, 112-114.

⁹² PmbZ, αρ. 24311, c.v. Leon VI.

⁹³ Noailles - Dain, *Novelles*, 12, βλ. Ragia, *Mutual interest groups*, 71-72.

άταφων απόρων και της πενίας γενικότερα είχε μεγεθυνθεί. Το γεγονός επίσης ότι η αρμοδιότητα αυτή δίδεται μόνο στον ναό της Αγίας Σοφίας, ενδεχομένως να υποδεικνύει την ανάγκη ελέγχου των εσόδων αυτών και της γενικότερης λειτουργίας των εργαστηρίων αφενός και αφετέρου καταδεικνύει ότι ο ναός δεν εξυπηρετούσε μόνο τα θρησκευτικά καθήκοντα των πιστών, αλλά αποτελούσε ένα ζωντανό κύτταρο της βυζαντινής κοινωνίας μέσω του πολυδύναμου χαρακτήρα και λειτουργίας του.

Ένα ξεχωριστό παράδειγμα φιλανθρωπίας αποτελεί αυτό του αυτοκράτορα Ρωμανού Λακαπηνού⁹⁴. Όταν μεγάλος λιμός έπληξε την αυτοκρατορία τον χειμώνα του 927/8 –λόγω 120 ημερών παγετού – ο Ρωμανός Λακαπνός⁹⁵ πήρε μέτρα για την προστασία των αδυνάμων κατασκευάζοντας προστατευτικά με ξύλινες σανίδες και καλύμματα στις στοές των δημόσιων κτιρίων, ώστε να εμποδίσει το χιόνι και το κρύο να εισέρχονται στους χώρους όπου έμεναν οι φτωχοί. Επίσης, εξόπλισε τις λεγόμενες "άρκλες" σε όλους τους δημόσιους χώρους και διέταξε να δίνονται χρήματα κάθε μήνα στους φτωχούς που διέμεναν εκεί. Παράλληλα, κανόνισε τη διανομή νομισμάτων στους φτωχούς μέσω των εκκλησιών. Το συνολικό ποσό που διανεμήθηκε στους φτωχούς, είτε στις "άρκλες", είτε στις εκκλησίες, έφτασε τα 12.000 ασημένια νομίσματα⁹⁶.

Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός νοσηματοδότησε έμπρακτα την φιλανθρωπία της εποχής του. Πλήθος πληροφοριών που περιέχονται στην Αλεξιάδα, έργο της κόρης του Άννας Κομνηνής τεκμηριώνουν την ευαισθησία και τις ενέργειες του αυτοκράτορα. Στο πολύ σπουδαίο αυτό έργο της αναφέρει: «*Ἦν γὰρ παρ' ἐκάτερον καιρὸν καὶ εἰρήνης καὶ μάχης ἄριστος οἰκονόμος. Ἐκρινε γὰρ ὀρφανὸν καὶ ἐδί καιῖον χήραν καὶ κατὰ πάσης ἀδικίας δριμύτατον ἔβλεπεν, ὀλίγα τὸ σῶμα διαναπαύων ἐν κυνηγεσίῳ τε καὶ ἀνέσσει..*»⁹⁷ Ανάλογης αξίας είναι η αναφορά στην μέριμνά του για τους πρόσφυγες, τους πληθυσμούς που ακολούθησαν τον αυτοκρατορικό στρατό που επέστρεφε από το Φιλομήλιο (1116). Η ανάκτηση των αιχμαλώτων και η προστασία των αδυνάμων (γυναικών και παιδιών), δείχνει την ανθρώπινη πλευρά του αυτοκράτορα, ο οποίος δεν ενδιαφέρεται μόνο για τη στρατιωτική νίκη, αλλά και για την προστασία των αθώων. Στο απόσπασμα του κειμένου μεταξύ άλλων πληροφορούμαστε ότι όταν μια γυναίκα ήταν έτοιμη να γεννήσει, μια σάλπιγγα ακουγόταν με εντολή του αυτοκράτορα, και όλοι έμεναν ακίνητοι. Ολόκληρο το στράτευμα σταματούσε αμέσως και όταν μαθαίνουν ότι η γυναίκα είχε γεννήσει, ένας άλλος ήχος, διαφορετικός και καλώντας για κίνηση, ακουγόταν, και η πορεία συνεχιζόταν. Αν κάποιος πέθαινε, γινόταν το ίδιο, και ο αυτοκράτορας ερχόταν κοντά στον θνήσκοντα, καλώντας ιερείς να ψάλουν τους τελευταίους ύμνους και να δώσουν τα άγια μυστήρια στον θνήσκοντα. Μόνο αφού όλες οι τελετές για τον νεκρό είχαν ολοκληρωθεί και ο νεκρός είχε ταφεί, επιτρεπόταν στο στράτευμα να συνεχίσει την πορεία του⁹⁸.

Ο Αλέξιος Α΄ είναι περισσότερο γνωστός για τις ενέργειές του σχετικά με το ορφανοτροφείο του Αγίου Παύλου. Το ορφανοτροφείο, ένα αρχαίο ίδρυμα, βρισκόταν κοντά στην Ακρόπολη. Ο Αλέξιος Α΄ το επέκτεινε προσθέτοντας καταλύματα για ανθρώπους φτωχούς και με αναπηρίες. Γύρω από τον ναό του Αποστόλου Παύλου, υπήρχαν

⁹⁴ PmbZ, αρ. 26840, c.v. Romanos Lakapenos.

⁹⁵ PmbZ, αρ. 26840, c.v. Romanos Lakapenos.

⁹⁶ Theoph. Cont. Liber VI, 128.

⁹⁷ Κομνηνή Α., Αλεξιάς, 252

⁹⁸ Αλεξιάς 15:7, 481.

πυκνοκατοικημένα κτίρια, κατοικίες φτωχών και φιλανθρωπικά καταλύματα για ανθρώπους με αναπηρίες (τυφλούς, χωλούς ή με άλλες αναπηρίες). Η Άννα Κομνηνή υπογραμμίζει την παροχή πραγματικής βοήθειας (*τροφὴν τε καὶ σκέπην*), την οικονομική ενίσχυση (*ὅπου γὰρ δὴποτε γῆς κτῆμα ἐν καλῷ κείμενον, ταῦτὸν δὲ εἶπεῖν εὐπρόσοδον, τοῖς ἀδελφοῖς τούτοις φέρων ἐνείματο*) και τις βασιλικές δωρεές (*χορηγία βασιλική*) που προορίστηκαν να καλύπτουν τις ανάγκες του ιδρύματος. Περιγράφει μια κοινωνική δομή και ένα σύστημα φροντίδας που επεκτάθηκε από τον αυτοκράτορα για να υποστηρίξει τους φτωχούς, τους ανάπηρους και τους αδύναμους. Η εικόνα της “πόλης μέσα στην πόλη”, όπου οι άνθρωποι με αναπηρίες λαμβάνουν βοήθεια, μπορεί να ιδωθεί ως μια μορφή *έτεροτροπίας*, ενός ιδιαίτερου κοινωνικού χώρου, που καταδεικνύει μια κοινωνία βασισμένη στην αγάπη και τη φιλανθρωπία. Σε αυτό το πλαίσιο, ο αυτοκράτορας παρουσιάζεται ως φιλάνθρωπος ηγέτης, που εξασφαλίζει ότι όλοι οι ανήμποροι έχουν τα βασικά για τη ζωή τους, χωρίς να χρειάζεται να αγωνίζονται γι’ αυτά⁹⁹. Ανήκοντας στον φιλο-κομνηνείο κύκλο συγγραφικής παραγωγής, ο Βίος του Κυρίλλου του Φιλεώτη¹⁰⁰ εξυμνεί δεόντως τον Αλέξιο Α΄ για το Ορφανοτροφείο, με έμφαση στις αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης και της φιλανθρωπίας και αναφορές στην εκπλήρωση των χριστιανικών καθηκόντων: την παροχή τροφής, ποτού, ένδυσης και στήριξης στους αδύναμους. Προβάλλει επίσης μια θεολογική και ηθική αντίληψη για τη διακυβέρνηση, σύμφωνα με την οποία ο βασιλιάς δεν είναι μόνο πολιτικός ηγέτης αλλά και πνευματικός πατέρας του λαού του. Η χριστιανική διδασκαλία της ελεημοσύνης και της αγάπης γίνεται το κεντρικό κριτήριο της ορθής εξουσίας, ενώ η αδιαφορία και η κατάχρηση εξουσίας θεωρούνται δείγματα ανελεύθερης και διεφθαρμένης ψυχής. Εκείνος που ενεργεί ακολουθώντας τη χάρη του Χριστού, είναι ισαπόστολος, δηλαδή ένας ηγέτης που δεν κυβερνά απλώς αλλά σώζει ψυχές, λειτουργώντας ως θεϊκός εκπρόσωπος στη γη¹⁰¹.

Οι αυτοκράτειρες ασχολούνταν περισσότερο με την φιλανθρωπία, απ’ ότι οι σύζυγοί τους¹⁰². Η φιλανθρωπία για όσους είχαν ανάγκη ήταν μια ακόμη αρετή που μπορούσε να επιδείξει ιδίως μια αυτοκρατορική μητέρα. Η ιδιαίτερη μορφή που πήραν αυτές οι αρετές ήταν αφενός κοντά στις μητρικές λειτουργίες: παρηγορώντας παιδιά, γονείς και χήρες για την απώλεια των αγαπημένων τους, αλλά και κοντά στις πατερικές εντολές, ταΐζοντας τους πεινασμένους και ντύνοντας τους γυμνούς. Κάποιες από αυτές τις λύσεις απαιτούσαν την δαπάνη χρημάτων, με τα οποία φυσικά η μητέρα δεν έπρεπε πλέον να ασχολείται με τον εαυτό της. Η αυτοκρατορική μητέρα μπορούσε επίσης να δείξει έλεος παρακαλώντας για όσους καταδικάστηκαν σε θάνατο ή φυλάκιση¹⁰³. Η απελπισία επίσης και η απόγνωση μπορούσε να οδηγήσει τις βασιλικές συζύγους σε μεγάλες δωρεές προς τα ιδρύματα. Λέγεται ότι όταν ο Αλέξιος Α΄ πέθαινε, η σύζυγός του Ειρήνη, έχοντας χάσει κάθε ελπίδα από τις ανθρώπινες ιατρικές μεθόδους στράφηκε στον Θεό και ζήτησε τη βοήθεια όλων των πιστών. Επιδόθηκε τότε σε *διαδόσεις δὲ τοῖς ἀπανταχοῦ γῆς καὶ θαλάσσης οἴκοῦσιν*, όχι μόνο σε μοναχούς στα

⁹⁹ Αλεξιάς 15:7, 482-483.

¹⁰⁰ Sargologos, *La Vie de saint Cyrille le Philéote, moine byzantin* (BHG 468).

¹⁰¹ Karlin-Hayter, *L'édition de la vie de S. Cyrille le Philéote par E. Sargologos* (BHG 468). 609-610. Η σχέση μεταξύ του αυτοκράτορα Αλέξιου Κομνηνού και του μοναχού Κυρίλλου Φιλεώτη περιγράφεται ως σχέση αμοιβαίου σεβασμού και πνευματικής καθοδήγησης. Ο Αλέξιος επισκέφθηκε τον Κύριλλο δύο φορές στο κελί του, ζητώντας την ευλογία και τις συμβουλές του σχετικά με την καταλληλότητα της έναρξης στρατιωτικής εκστρατείας εναντίον των Τούρκων.

¹⁰² Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή Φιλανθρωπία και Κοινωνική Πρόνοια*, 180.

¹⁰³ Hill, *Imperial women*, 82.

μοναστήρια και στα ερημητήρια, αλλά και σε νοσοῦντας και σε *εἰρκταῖς κατεχομένους*, καλώντας τους παράλληλα να προσευχηθούν για τον αυτοκράτορα¹⁰⁴.

Κατά τον 11^ο και τον 12^ο αι. υπάρχει η «σιωπηλή ιδεολογία των γυναικών», η οποία ενώ περιελάμβανε τις αρετές της φιλάνθρωπίας και της αφοσίωσης στην οικογένεια παρουσίαζε τις γυναίκες έξυπνες και ικανές να λογίζονται και να συμμετέχουν ισότιμα σε πνευματικές και άλλες δραστηριότητες. Την εποχή αυτή οι γυναίκες έγιναν σχεδόν ισοδύναμες στον δημόσιο και τον ιδιωτικό βίο της αυτοκρατορίας¹⁰⁵. Ως εκ τούτου, προσπάθησαν να επηρεάσουν τις πολιτικές επιλογές όταν το απαιτούσαν τα συμφέροντά τους. Δεν είναι λοιπόν περίεργο οι γυναίκες της εποχής των Κομνηνών - και όχι μόνο - να ασχολούνται με την άσκηση εξουσίας, συμπεριλαμβανομένης της φιλάνθρωπίας. Για να γίνουν κατανοητά τα δίκτυα των γυναικών που δημιουργήθηκαν αυτή την εποχή, θα χρειαζόμασταν περισσότερα στοιχεία από τις ίδιες τις γυναίκες, ωστόσο αυτά δεν είναι διαθέσιμα. Οι γυναίκες των Κομνηνών όσο βρίσκονταν στα ανάκτορα περνούσαν μαζί αρκετό χρόνο, και ακόμα και μετά την απόσυρσή τους στη μονή Θεοτόκου Κεχαριτωμένης διατηρούσαν έναν ολόκληρο διαφορετικό κόσμο, ενώ οι άνδρες της οικογένειας βρίσκονταν μακριά, συνήθως σε κάποιο πολεμικό μέτωπο¹⁰⁶. Η θέση τους διέφερε πολύ από αυτή των απλών γυναικών, είναι όμως πιθανό η ιδεολογία τους να είναι αντιπροσωπευτική της κοινωνίας της εποχής, ότι δηλαδή αντιπροσωπεύονται έστω και μερικώς οι απόψεις και οι προσδοκίες, καθώς και οι συμβατικές στάσεις των γυναικών του Βυζαντίου γενικότερα. Ομοίως, το γεγονός ότι τα ιστορικά στοιχεία αφορούν κυρίως τις εύπορες και εγγράμματες τάξεις, και ιδιαίτερα την αυτοκρατορική οικογένεια, δεν επηρεάζει την εγκυρότητα αυτής της προσέγγισης, εφόσον οι μαρτυρίες που περιλαμβάνονται στις πηγές μας σχετίζονται με, και επηρεάζονται από, τις προσδοκίες του αναγνωστικού κοινού. Πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τις γυναίκες και την ιδεολογία που καθόριζε τη συμπεριφορά τους αντλούνται ιδιαίτερος από τις διαθήκες και τα τυπικά των μοναστηριών καθώς και από το ιστορικό έργο της Άννας Κομνηνής, την Αλεξιάδα¹⁰⁷.

Η αυτοκράτειρα Θεοδώρα (815–867)¹⁰⁸ όπως ο χρονογράφος παραθέτει, άφησε την φιλάνθρωπη παρακαταθήκη της: «*Τίς τράπεζαν προῦθηκε πεινῶσι δαψιλεστέραν ἐκείνης ἢ νοσοῦσι τὴν ἐπίσκεψιν ἐχαρίσατο ἢ φρουρᾶς μᾶλλον ἐκένωσεν ἢ περιέβαλε χιτῶνας πλήθι γυμνητεύντων ἢ δάνειον ἐκούφισεν ἢ γῆς ἀλλότριας τοὺς οἰκείους ἀνεκαλέσατο;*»¹⁰⁹. Επισκεπτόταν τους ασθενείς, παρείχε γεύματα και ενδύματα, θα πρέπει να υποθέσουμε στους πτωχούς, μεσολαβούσε για την απελευθέρωση φυλακισμένων, αποπλήρωνε δάνεια, κατέβαλε τα λύτρα για την απελευθέρωση αιχμαλώτων. Ωστόσο, ίσως η πιο γνωστή φιλάνθρωπη αυτοκράτειρα ήταν η Θεοφανώ¹¹⁰, πρώτη σύζυγος του Λέοντος Σ'¹¹¹. Ο ασκητικός της βίος, ενάντιος στο υψηλό της αξίωμα, και οι δραστηριότητές της που περιλάμβαναν την

¹⁰⁴ Αλεξιάς, 15:11, 497.-

¹⁰⁵ Hill, *Imperial women*, 181-186.

¹⁰⁶ Hill, *Imperial women*, 197. Ανθρωπολόγοι έχουν ανακαλύψει ότι όταν οι γυναίκες διαβιούν σε καταπιεστικά καθεστώτα, δημιουργούν «αντικουλτούρες» μέσω των δεσμών τους με άλλες γυναίκες. Αυτές οι ομάδες ή τα δίκτυα προσέδιδαν εξουσία επειδή κατέρριπταν την απομόνωση, αποκαθιστώντας τις γυναίκες προσφέροντας υποστήριξη και ενθάρρυνση.

¹⁰⁷ Garland, *Life and ideology*, 363.

¹⁰⁸ PmbZ, αρ. 7286/corr., c.v. Theodora.

¹⁰⁹ Βίος Θεοδώρας, 12.23-26, 269.

¹¹⁰ PmbZ, αρ. 8165, c.v. Theophano. Alexakis, D. Raptis, E. Zarabela, N. Skoumbos, A. Rapti and D.

Gkatzogia, «Βίος και πολιτεία τῆς ἁγίας καὶ ἐνδόξου θαυματουργῆς αὐτοκράτειρας Θεοφανῶς (BHG 1794).

¹¹¹ PmbZ, αρ. 24311, c.v. Leon VI.

ολοκληρωτική διανομή των εισοδημάτων της στους πτωχούς, ιδιαιτέρως ίσως στις χήρες και τα ορφανά παιδιά, και στα μοναστήρια, όπως καταγράφεται από τον βιογράφο της¹¹². Η Θεοφανώ παρουσιάζεται ως υπόδειγμα χριστιανικής αρετής, με έμφαση στις αγαθοεργίες, μια αυτοκράτειρα που επέλεξε έναν λιτό, σχεδόν μοναχικό βίο, αγνοώντας τις ανέσεις της βασιλικής θέσης. Μολονότι δοκιμάστηκε στη ζωή της (χάνοντας το παιδί της και υπομένοντας την απιστία του συζύγου της), λειτούργησε ως ηθικό και πνευματικό πρότυπο, και όχι ως πολιτική ηγέτιδα. Αυτή η εικόνα ενισχύει τη χριστιανική αγιογραφική παράδοση, όπου οι αυτοκράτειρες που ακολουθούσαν τον ασκητικό βίο θεωρούνταν ιερές μορφές, ίσως και για να αναδειχθεί emphaticά η αντίθεση του βίου της σε σχέση με αυτή του συζύγου της Λέοντα Σ' του Σοφού, που προκάλεσε μεγάλο σκάνδαλο με την τετραγαμία του.

Τον 12^ο αι., ξεχωρίζουν για τη φιλανθρωπία τους η Άννα Κομνηνή, κόρη του Αλεξίου Α' και η Βέρθα-Ειρήνη, πρώτη σύζυγος του αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Κομνηνού. Η Άννα Κομνηνή εξαιρείται από τον εγκωμιαστή της, Γεώργιο Τορνίκιο, πέραν της συγγραφικής της δραστηριότητας, για την ευσέβεια, τη μόρφωση, και την αφοσίωσή της στην οικογένειά της. Η Άννα Κομνηνή διέθεσε μεγάλο μέρος της περιουσίας της σε νοσοκομεία και γηροκομεία¹¹³. Για την φιλανθρωπία της Βέρθας-Ειρήνης, ο Βασίλειος Αχριδηνός «πλέκει» έναν εγκωμιαστικό θρήνο στον επιτάφιο λόγο του γι' αυτήν. Η αυτοκράτειρα είχε αφιερωθεί στο έργο της φροντίδας και προστασίας των αδυνάτων και των απροστάτευτων, προσφέροντας ασύγκριτη βοήθεια και αλληλεγγύη, ιδίως προς τις χήρες και τα ορφανά, αλλά και τις ορφανές κοπέλες που δεν είχαν κανέναν άλλο υποστηρικτή για να αποκτήσουν αξιοπρεπή γάμο ή, εάν δεν ήταν σε ηλικία γάμου, να ανατραφούν σωστά. Επίσης, πληροφορούμαστε ότι η Βέρθα – Ειρήνη έσωσε ανθρώπους από θανατικές καταδίκες, ελευθέρωσε φυλακισμένους και και απάλλαξε πολλούς από δεσμά και κακουχίες¹¹⁴. Η περιγραφή της ως μεσίτριας των αδυνάτων θυμίζει την εικόνα της Θεοτόκου ή άλλων αγίων γυναικών.

Ωστόσο, η συμβολή της Πιρόσκα – Ειρήνης, συζύγου του αυτοκράτορα Ιωάννη Β' Κομνηνού ήταν κορυφαία. Πρόσφατα έχει υπάρξει μία αναθεώρηση του υλικού που σχετίζεται με τη μονή Παντοκράτορος¹¹⁵. Η ιστοριογραφία καθώς και το ίδιο το Τυπικό της μονής αποδίδει την ίδρυσή του κυρίως στον Ιωάννη Β' Κομνηνό. Ωστόσο, ένα παράλληλο σώμα πηγών, η *Ιστορία* του Ιωάννη Κίνναμου¹¹⁶, ένα ποίημα ενός ανώνυμου ποιητή και ένα εγκώμιο του Νικολάου Καταφλώρων¹¹⁷ αποδίδουν στην αυτοκράτειρα Ειρήνη την βασική μέριμνα και τη φροντίδα για την ανέγερση και την αποπεράτωση της μονής, που όπως είναι γνωστό περιλάμβανε πολλά προσαρτημένα ιδρύματα. Τα συναξάρια διασώζοντας την μνήμη της, στηρίζονται σε αυτές τις πηγές: «τὴν βασιλικὴν μονὴν τὴν τῷ ὀνόματι τιμωμένην τοῦ παντοκράτορος Χριστοῦ τοῦ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν, ἐξ αὐτῶν βάρων συνεστήσατο, τοὺς νῦν ἐν ταύτῃ ὀρωμένους περικαλλεῖς ναοὺς ἀνεγείρασα, ξενωνάς τε καὶ γηρωκομεῖα, κάλλει καὶ θέσει καὶ τῇ ἄλλῃ κατασκευῇ, κατὰ πάντων τῶν προγεγονότων σχεδὸν παλαιῶν τε καὶ νέων τὸ πρωτεῖον φερόμενα, μεγάλως ἐπὶ τούτοις πᾶσι συναραμένον, καὶ τοῦ τὰς μεθόδους καὶ συμμετρίας τῶν τοιούτων οἰκοδομημάτων εὐρύθμως πάνυ καὶ καταλλήλως καὶ προσφυνῶς

¹¹² *Βίος Θεοφανούς*, κεφ. 21, 14-15.

¹¹³ Darrouzès, *Lettres et Discours*, 319.

¹¹⁴ Messina, *Epitafio*, 88-120.

¹¹⁵ Βλ. ιδίως τους τόμους *Piroska and the Pantokrator*, και *The Pantokrator Monastery*.

¹¹⁶ Ιωάννης Κίνναμος, *epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, 31.

¹¹⁷ Νικόλαος Καταφλώρων, *Oratio ad praefectum Athenarum*, 24:3.

διαταξαμένου νέου Βεσελεήλ τοῦ ἀγαθοῦ ἀνδρὸς Νικηφόρου—ὃς ἦν αὐτῇ τῶν θεραπόντων ὁ οἰκειότατος...»¹¹⁸. Ο αρχιτέκτονας Νικηφόρος, γνωστός και από το ποίημα, παρουσιάζεται ως οικείος συνεργάτης της αυτοκρατείας και ως υπεύθυνος για την ανέγερση της μονής Παντοκράτορος, καθώς και την σχεδίαση, την τάξη και τη συμμετρία των πέριξ οικοδομημάτων - των ναών, των ξενόνων και των γηροκομείων - αξιοποιώντας τόσο την αισθητική όσο και την τεχνική αρτιότητα, και επιδιώκοντας από κοινού με την αυτοκράτειρα, να δημιουργηθεί ένα έργο ανώτερο από τα προηγούμενα, για το οποίο στη συνέχεια ίσως ανταμείφθηκε με το αξίωμα του μεγάλου δούκα. Όπως είναι γνωστό, και αντίθετα από τη διήγηση του συναξαρίου, η αυτοκράτειρα Ειρήνη δεν πρόλαβε να δει αποπερατωμένη τη μονή Παντοκράτορος, διότι απεβίωσε το 1134¹¹⁹.

2. Εκκλησιαστικοί και Μοναχοί

Η Βυζαντινή Εκκλησία ήταν ακρογωνιαίος λίθος φιλανθρωπίας και πρόνοιας, διαμορφώνοντας σημαντικά τα συστήματα κοινωνικής υποστήριξης¹²⁰. Οι επίσκοποι ήταν ζωτικής σημασίας για τη διαχείριση της εκκλησιαστικής φιλανθρωπίας, που συχνά προέρχονταν από φιλανθρωπικά ιδρύματα όπως πτωχοκομεία, ορφανοτροφεία και γηροκομεία¹²¹. Διατηρούσαν λεπτομερείς καταλόγους όσων είχαν ανάγκη, παρέχοντας καθημερινή διατροφή, καταφύγιο και ιατρική περίθαλψη. Ο Ιουστινιάνειος Κώδικας επέτρεψε να περάσει ο πλούτος στην Εκκλησία, και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα που δημιουργήθηκαν τότε παρείχαν υποστήριξη στους φτωχούς, τους ηλικιωμένους, τους ασθενείς, τα ορφανά παιδιά, ενώ η δράση της Εκκλησίας επεκτάθηκε στη στήριξη μονογονεϊκών οικογενειών και σε δράσεις εντός των πόλεων που στόχευαν τους αδυνάμους – διανομή γευμάτων και παροχή ενδυμάτων είναι οι περισσότερες κοινές εξ αυτών¹²². Τα ιδρύματα ήταν καλά οργανωμένα και πρόσφεραν υψηλά πρότυπα περίθαλψης σε σύγκριση με τη μεσαιωνική Δυτική Ευρώπη λόγω της υπάρχουσας ιατρικής γνώσης και των αντίστοιχων πρακτικών που ακολουθούνταν¹²³. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι, στο μέτρο που οι πηγές αφήνουν να διαφανεί, είναι δύσκολο να διαχωριστεί η πρωτοβουλία των προσώπων, εκκλησιαστικών και μοναχών, από τις δράσεις και πρωτοβουλίες που εγγράφονται στο θεσμικό πλαίσιο της Εκκλησίας και του μοναχισμού, εκτός και αν τα διαχωρίζουν με σαφήνεια. Τα παραδείγματα που ακολουθούν δεν μπορεί παρά να είναι ενδεικτικά.

Τα Τυπικά των μοναστηριών παρέχουν αρκετή πληροφόρηση από το πως γίνονταν δεκτές οι δωρεές λαϊκών ή των επιφανών προσώπων (κινητής ή ακίνητης περιουσίας), πως χρησιμοποιούνταν ή κατανέμονταν και σε ποιους περιορισμούς υποβάλλονταν. Στους Σύντομους Κανόνες αναφέρονταν οι φιλανθρωπικές διανομές, που γίνονται κατά την κρίση του διαχειριστή, θέτοντας πολύ συγκεκριμένα όρια¹²⁴. Στο Τυπικό της Μονής Ηλίου Βωμών

¹¹⁸ Βίος αγίας Ειρήνης Κομνηνής, 27-42.

¹¹⁹ Syn. CP, 887-890 (13 Αυγούστου, Υπόμνημα). Βλ. Loukaki, Collaborators, 191-201.

¹²⁰ Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή Φιλανθρωπία και Κοινωνική Πρόνοια*, 104-105.

¹²¹ Miller, *The Birth of the Hospital in Byzantine Empire*, 126.

¹²² Dagron, *The urban economy, seventh-twelfth centuries*, 424.

¹²³ Ziegler, *Medieval Healthcare and the Rise of Charitable Institutions: The History of the Municipal Hospital*, 54, 60-61.

¹²⁴ BMFD, 29.

τον 6ο αι. για παράδειγμα – μεταξύ άλλων - προβλέπονταν η φροντίδα για τους φτωχούς που προσέρχονται στις πύλες της μονής. Οι μοναχοί είχαν την υποχρέωση να μεριμνούν ώστε να τους διανέμεται τροφή με προθυμία και χωρίς δυσαρέσκεια. Αν κάποιος μοναχός παρέλειπε ή έδειχν απροθυμία, θεωρούνταν υπεύθυνος για την αποτυχία του να πράξει με πνεύμα αγάπης και φιλανθρωπίας, πράγμα που θα τον οδηγούσε σε "κρίμα" ή καταδίκη, συνδέονταν δηλαδή με την ηθική έννοια της κρίσης του¹²⁵. Το Τυπικό της μονής του Αγίου Μάμαντος (826) επίσης έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην ελεημοσύνη και τη φιλοξενία, αντιγράφοντας πιστά τις διατάξεις παλαιότερων μοναστηριακών κανονισμών. Ο πυλωρός όφειλε να παρέχει τροφή και ποτό σε όσους προσέρχονται, ώστε να μην επιστρέφει ποτέ κανείς φτωχός με άδεια χέρια. Η πράξη αυτή, που έπρεπε να τελείται ανιδιοτελώς, συνδέονταν με τη θεία ευλογία και αποτέλεσε θεμέλιο της χριστιανικής κοινότητας.

A. Εντός της Κωνσταντινούπολης

Τα ιδρύματα της Βασιλεύουσας συνήθως υποστηρίζονταν από δωρεές από τους πιστούς, από το αυτοκρατορικό ταμείο και τα έσοδα της εκκλησίας, αντανakλώντας την στενή συνέργεια μεταξύ εκκλησίας και κράτους. Οι φιλανθρωπικές πράξεις ήταν βαθιά ριζωμένες στις χριστιανικές διδασκαλίες για την αγάπη και τη φιλανθρωπία, δίνοντας έμφαση στην ανιδιοτελή προσφορά και τα καλά έργα ως βασικές χριστιανικές αρετές. Αυτό το κίνητρο ενισχύθηκε από την ελπίδα προσευχών για την ψυχή του δωρητή, ευθυγραμμιζόμενη με την πίστη στην τελευταία Κρίση. Παρά τις περιστασιακές διακρίσεις και τις πρακτικές προκλήσεις, οι φιλανθρωπικές δραστηριότητες της εκκλησίας ήταν εκτεταμένες, καλύπτοντας τις ανάγκες των φτωχών, των ασθενών, των ηλικιωμένων και των ταξιδιωτών. Η αυτοκρατορική υποστήριξη διαδραμάτισε κρίσιμο ρόλο, με τους αυτοκράτορες και τις αυτοκράτειρες να παρέχουν συχνά πρόσθετα κεφάλαια και προνόμια για τη στήριξη των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων. Η συνέργεια αυτή εξασφάλισε την επιβίωση και την επέκταση των φιλανθρωπικών προσπαθειών, ακόμη και σε περιόδους οικονομικής πίεσης. Με την πάροδο του χρόνου, υπήρξε μια στροφή από τις επισκοπικές σε πιο μοναστικές μορφές φιλανθρωπίας, αντανakλώντας ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές. Η φιλανθρωπία της Εκκλησίας χαρακτηρίστηκε από ένα μείγμα ιδιωτικής πρωτοβουλίας, φιλανθρωπικών ιδρυμάτων ή και πρωτοβουλιών που ιδρύονται και διαχειρίζονται μέλη του κλήρου, όπως επίσκοποι, ιερείς, μοναχοί και άλλοι θρησκευτικοί αξιωματούχοι, και τέλος κρατικής υποστήριξης, καθιστώντας την ζωτικό συστατικό της κοινωνικής πρόνοιας. Η διαχρονική της κληρονομιά προβάλλει την σημασία της οργανωμένης και εμποτισμένης με συμπόνια παροχής βοήθειας για την αποτελεσματική ανταπόκριση στις κοινωνικές ανάγκες¹²⁶.

Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ταράσιος (784-806)¹²⁷ αποτελεί μια εμβληματική φυσιογνωμία της φιλανθρωπικής και κοινωνικής προσφοράς στον Βυζαντινό κόσμο, ενσαρκώνοντας το πρότυπο του εκκλησιαστικού ποιμενάρχη που συνδύαζε την ταπεινότητα με την έμπρακτη φροντίδα για τον συνάνθρωπο. Από τον Βίο του πληροφορούμαστε ότι η έμφαση του Ταράσιου στη φιλανθρωπία δεν περιοριζόταν σε περιστασιακές παροχές, αλλά απέκτησε θεσμικό και συστηματικό χαρακτήρα. Μερίμνησε

¹²⁵ A. Dmitrievskij, *Typika [Opisanie liturgicheskikh rykopisei I (I), 13:2.*

¹²⁶ Herrin, *Margins*, 299–309.

¹²⁷ Efthymiades, *The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon (BHG 1698).*

προσωπικά για την ίδρυση και τη λειτουργία φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, τα οποία στέγαζαν φτωχούς, ξένους και ασθενείς, αντανακλώντας το ευαγγελικό ιδεώδες της διακονίας¹²⁸. Το έργο του συγκρίνεται με εκείνο του βιβλικού Ιωσήφ, καθώς, όπως αναφέρεται, προνοούσε για τη διατροφή πεινασμένων με καθημερινά συσσίτια, τα οποία προέρχονταν από το ίδιο του το τραπέζι. Οι παροχές αυτές ήταν όχι μόνο πλούσιες σε ποσότητα, αλλά και ποιοτικά οργανωμένες, καθώς διατηρούσε ονομαστικές καταστάσεις απόρων σε παπυρικά κατάστιχα, προκειμένου να αποδίδεται μηνιαία βοήθεια με ακρίβεια και συνέπεια. Η φιλανθρωπία του, τόσο συστηματική όσο και γενναιοδωρή, συγκρίνεται με μαθηματική πληθωρικότητα που υπερβαίνει κάθε υπολογισμό¹²⁹. Ιδιαίτερη ήταν η μέριμνά του για την αντιμετώπιση των αναγκών κατά τη διάρκεια του χειμώνα, περίοδο κατά την οποία οι ευάλωτες κοινωνικές ομάδες εκτίθεντο σε δυσβάσταχτες συνθήκες. Ο Ταράσιος μεριμνούσε για την προμήθεια και διανομή ενδυμάτων και σκεπασμάτων, ώστε να προστατευθούν οι ενδεείς από το ψύχος. Με τον τρόπο αυτό, δεν παρείχε απλώς ηθική παρηγορία, αλλά ουσιαστική υλική ανακούφιση, ανταποκρινόμενος στις πρακτικές ανάγκες του πληθυσμού. Η φιλανθρωπική του δράση κορυφωνόταν συμβολικά και τελετουργικά κατά την ημέρα της Αναστάσεως. Μετά τη θεία λειτουργία, ενδεδυμένος ακόμα με τα λειτουργικά άμφια, προσκαλούσε φτωχούς και περιθωριοποιημένους σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο – τον παλαιό αυτοκρατορικό οίκο της *Ἑστίας* – και τους προσέφερε ο ίδιος κρασί και εδέσματα, ενσαρκώνοντας την αρχή της κοινωνικής ισότητας εντός του εκκλησιαστικού σώματος¹³⁰. Τον 10^ο αι., ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως μοίρασε ψωμί σε λίγο περισσότερους από χίλιους φτωχούς, που είναι και σημαντικός αριθμός και πολύ μικρός σε σχέση με τον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης εκείνη την εποχή, που είχε αρκετές εκατοντάδες χιλιάδες κατοίκους. Ωστόσο, τότε το πατριαρχείο ήταν μόνο ένας από τους χώρους διανομής τροφίμων, που πραγματοποιούνταν και στα διακονικά, στις πόρτες των μοναστηριών και στα σπίτια ορισμένων πλούσιων αριστοκρατών¹³¹.

Ο πατριάρχης Ταράσιος ωστόσο, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην αναδιοργάνωση της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης και στην εδραίωση της ορθόδοξης πίστης κατά την περίοδο της Εικονομαχίας. Έχοντας στενή συνεργασία με την αυτοκράτειρα Ειρήνη την Αθηναία¹³², αξιοποίησε την επιρροή του για να τοποθετήσει σε καίριες εκκλησιαστικές θέσεις πρόσωπα που συμμερίζονταν τις θεολογικές του απόψεις και την προσήλωσή του στην αποκατάσταση της εικονολατρίας. Συγκεκριμένα, ο Ταράσιος προώθησε την τοποθέτηση επισκόπων και ηγουμένων σε στρατηγικά σημεία της αυτοκρατορίας, όπως στη Μικρά Ασία και στα Βαλκάνια, περιοχές που είχαν επηρεαστεί από την εικονομαχική πολιτική των προκατόχων του. Μέσω αυτών των διορισμών, επιδίωξε την εδραίωση της ορθόδοξης πίστης και την ενίσχυση της εκκλησιαστικής ενότητας. Η στενή του σχέση με την αυτοκράτειρα Ειρήνη, η οποία συμμεριζόταν τις θεολογικές του απόψεις, του παρείχε την απαραίτητη πολιτική υποστήριξη για την υλοποίηση αυτών των αλλαγών. Κάποια από τα πρόσωπα αυτά που επέλεξε να επανδρώσουν τις επαρχιακές μητροπόλεις – που θα αναλυθούν

¹²⁸ Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, 133-134.

¹²⁹ Efthymiadis, *The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios Deacon (BHG1698)*, 94-96.

¹³⁰ *Βίος Ταρασίου*, κεφ. 21-23, 59.

¹³¹ Caseau, *Nourritures terrestres, nourritures célestes. La culture alimentaire à Byzance*, 230.

¹³² PmbZ, αρ. 1439/corr. Eirene. Treadgold, *The Unpublished Saint's Life of the Empress Irene (BHG 2205)*.

παρακάτω – όπως ο Γεώργιος Αμάστριδος¹³³, ο Θεόφιλος Εφέσου και ο Ευθύμιος Σάρδεων¹³⁴, δεν ήταν τυχαίο ότι ανέπτυξαν αντίστοιχη δράση. Γι' αυτούς θα γίνει λόγος παρακάτω.

Για τον Πατριάρχη Αντώνιο Καυλέα (893-901), πολύ αργότερα ο Νικηφόρος Γρηγοράς (14^{ος} αι.), βασιζόμενος στο εγκώμιο του Νικηφόρου φιλοσόφου (το οποίο χρονολογείται γενικά τον 10^ο αι.), παρουσιάζει ένα πρότυπο εκκλησιαστικού ηγέτη που συνδυάζει φιλανθρωπία, κοινωνική δικαιοσύνη και προσωπική αρετή. Ο Καυλέας χαρακτηρίζεται ως «βρύων ἔλεον δαψιλῶς», προσφέροντας γενναιόδωρα υλική και πνευματική βοήθεια στους φτωχούς, στους ξένους, στους ορφανούς και στις χήρες, μέσα από πράξεις που υπερβαίνουν την απλή ελεημοσύνη και αποκτούν σωτηριολογική διάσταση. Η διανομή του ελαίου στις καθημερινές «προόδους» του (διελεύσεις μέσα στην πόλη) υποδηλώνει συστηματική, ίσως και θεσμική μέριμνα, που επιδρά θεραπευτικά στη σωματική και ψυχική οδύνη των αναξιοπαθούντων. Η διανομή – επίσης - ψωμιού ή βρασμένου σιταριού από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως μαρτυρείται από τον Νικηφόρο τον Ρητορικό, ο οποίος εξηγεί ότι ψηφίδες - σφραγίδες που αριθμούσαν τις χίλιες, μοιράζονταν τακτικά στους φτωχούς και ανταλλάσσονταν με ψωμί. Το ψωμί που περίσσευε μοιράζονταν στους φτωχούς που δεν είχαν σφραγίδες: «τὰ δὲ ἦν ἄρα ἄρτοι καὶ σῖτος ἐφθός, οὐκ ἀόριστόν τι χρῆμα, ἀλλ' ὅσον συνήθως ὀρισμένῳ μέτρῳ χιλίαις ψυχαῖς διανεμόμενον ἐπαρκεῖν. οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πάντα τὰ ἐξ ἔθους μέτρα τὰ αὐτά, οἱ δεζάμενοι κόφινοι, αἱ αὐταὶ τῶν διακονουμένων χεῖρες. καὶ ὁ μὲν ἀριθμὸς τῶν ἐπὶ χεῖρας φερόντων τὰς σφραγίδας—ταύταις γὰρ προδιανεμομέναις τὸ τῶν χιλίων ἡριθμεῖτο πλῆθος—δεδαπάνηται, σιτίων δὲ πλήρεις τρεῖς ὑπολείπονται κόφινοι, τοῖς ἐκτὸς παραβαλοῦσιν σφραγίδων πένησιν ἐπαρκέσαντες.»¹³⁵

Παράλληλα, αναγνωρίζεται ο ρόλος του ως υπερασπιστή των καταπιεσμένων και ως ανασχετικού παράγοντα έναντι των αυθαιρεσιών των ισχυρών, ενώ η αναφορά στο ήθος του (αὐτὸς ἦν ἐξομαλίζων τῷ καθ' ἑαυτὸν ὑποδείγματι) αναδεικνύει την ηθική συνέπεια ανάμεσα σε λόγο και πράξη. Ο Γρηγοράς προβάλλει έτσι ένα πρότυπο πατριάρχη που δεν περιορίζεται στα πνευματικά του καθήκοντα, αλλά δρα ως κοινωνικός ευεργέτης και πρότυπο ηγεσίας, ενσαρκώνοντας τον ιδανικό συνδυασμό μεταξύ χριστιανικής φροντίδας, διοικητικής επάρκειας και προσωπικής αρετής¹³⁶.

Β. Άλλες περιοχές

Πέραν της Κωνσταντινούπολης, επιφανείς εκκλησιαστικοί προέβησαν σε ανέγερση φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, αφήνοντας ισχυρή παρακαταθήκη και για τα επόμενα χρόνια. Στις αρχές του 7^{ου} αι. ο Ιωάννης ο Ελεήμων¹³⁷, πρωτοστατεί στις ελεημοσύνες και τις διανομές αγαθών προς τους φτωχούς, αλλά και την υποδοχή και προστασία προσφύγων από την Συρία. Διορισμένος από τον Νικήτα, Πατρίκιο ο οποίος είχε ως αποστολή την απόκρουση εισβολέων από την περιοχή της Συρίας¹³⁸, στοιχείο εντυπωσιακό, μιας και σε αυτόν τον πόλεμο στρατηγοί

¹³³ Jenkins et al., *The Life of St. George of Amastris* (South Bend, IN, 2001) (BHG 668). Lilie, "Georgios: Γεώργιος". *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Online*.

¹³⁴ Papadakis, *The Unpublished Life of Euthymius of Sardis*, 64, 71-72.

¹³⁵ Leone, *Encomium*, 446.

¹³⁶ *Βίος Αντωνίου Καυλέα*, 420-421 κεφ. 11. Για τα κείμενα που σχετίζονται με τον Αντώνιο Καυλέα και τον Βίο του πατριάρχη βλ. Βασιλειάδης, *Ο πατριάρχης Αντώνιος Β'.*

¹³⁷ ODB, s.v. John Eleemon (BHG 886).

¹³⁸ Kaldellis, *The New Roman Empire: a history of Byzantium*, 352.

για τα πολιτικά συμφέροντα διορίζουν Πατριάρχες, και στην περίπτωση της Αλεξανδρείας, η κατάσταση ήταν κρίσιμη, καθώς η εκκλησία διέθετε 8000 λίβρες χρυσού, ακίνητη περιουσία και στόλο.¹³⁹ Μία από τις πρώτες πράξεις του όταν αναδείχθηκε πατριάρχης Αλεξανδρείας ήταν να καταγράψει του πτωχούς της πόλης. *Πλείους δὲ ἦσαν τῶν ἑπτὰ ἡμῖς χιλιάδων*, μας πληροφορεί ο βιογράφος του, στους οποίους έδωσε *ἡμέριον ... τὴν ἐπαρκοῦσαν χρείαν αὐτοῖς*. Μόνο τότε, αφού είχε τελεστεί αυτή η φιλανθρωπία, δέχθηκε να μπει στον μητροπολιτικό ναό και να ενθρονιστεί στο αξίωμά του. Όταν αργότερα κατέφθασαν οι πρόσφυγες, τους φέρθηκε ως *ἀληθῶς ἀδελφούς*. Οι πληγωμένοι και ασθενείς διανεμήθηκαν στους ξενώνες και τα νοσοκομεία που είχε ιδρύσει ο ίδιος, με την σύσταση να τους παρασχεθεί κάθε ιατρική φροντίδα. Στους υγιείς έδινε χρήματα, και μάλιστα στις γυναίκες και τις νεαρές κοπέλες (*ταῖς δὲ γυναιξὶν καὶ κορασίοις*) έδινε περισσότερα *ὥς ἀσθενεστέροις*. Ο Ιωάννης θεωρούσε ότι τα αγαθά που διανέμονταν ανήκαν στον Θεό, ως εκ τούτου το έργο ήταν υψηλό και δεν μπορούσαν να γίνουν διακρίσεις στο ποιος θα ήταν ο αποδέκτης αυτής της αγαθοεργίας¹⁴⁰. Εξαιτίας μάλιστα της επείγουσας κατάστασης στην οποία βρέθηκε η Αλεξανδρεία δανείστηκε από ιδιώτες δέκα κεντηνάρια χρυσού¹⁴¹. Ο Ιωάννης ο Ελεήμων¹⁴² εξάλλου είναι γνωστός, επειδή ανήγειρε νοσοκομεία, ξενώνες, γηροκομεία και λοχοκομεία στην Αλεξανδρεία¹⁴³.

Στις αρχές του 8^{ου} αι., ο Ανδρέας ο Ιεροσολυμίτης, ένας σημαντικός εκπρόσωπος της εκκλησιαστικής ελίτ, εκλέχθηκε μητροπολίτης Κρήτης στην Κωνσταντινούπολη. Ο Βίος του αγίου Ανδρέα, ένα έργο που συνέγραψε ο πατρίκιος και κοιαίστωρ Νικήτας λίγο μετά τον θάνατό του το 740, μας δίνει πληροφορίες για το έργο του στη Γόρτυνα. Το έργο αυτό δεν περιορίστηκε μόνο στην ανέγερση εκκλησιαστικών κτισμάτων. Ο άγιος Ανδρέας ανήγειρε έναν ξενώνα, *πᾶσαν αὐτάρκειαν χρείας διὰ Χριστὸν ἐξ οἰκείας ἐπιδόσεως παρασχών*, αλλά και νιπτήρα, που φαίνεται ότι λειτουργούσε ως λουτρό για τους πτωχούς¹⁴⁴.

Στη Νικομήδεια, στις αρχές του 9^{ου} αι., ο όσιος Θεοφύλακτος, που χειροτονήθηκε μητροπολίτης από τον πατριάρχη Ταράσιο, ανέπτυξε έντονη φιλανθρωπική δράση, ιδρύοντας νοσοκομεία, γηροκομεία, πτωχοκομεία, και βοηθώντας χήρες και ορφανά, ενώ προσωπικά διακονούσε τους πάσχοντες. Ο οίκος που χαρακτηριστικά αφιερώθηκε στους Αγίους Αναργύρους Κοσμά και Δαμιανό διέθετε *κλίνας τε καὶ στρωμνὰς... καὶ ὅσα τοῖς δεομένοις ἐπαρκεῖν οἶδεν ὁ λόγος*. Ο Θεοφύλακτος φρόντισε το ίδρυμα να έχει ικανά περιουσιακά στοιχεία (*ἀπόμοιραν*) και προσωπικό, *ἰατροὺς καὶ ὑπηρέτας... καὶ τὴν ἄλλην ἅπασαν χρείαν, ἥς ὁ ἐνδεὴς ἐπαρκεῖται λαός*. Ο όσιος Θεοφύλακτος στην εκκλησία του, όπως και άλλοι επίσκοποι,

¹³⁹ Στο ίδιο, 349-350.

¹⁴⁰ Festugière - Rydén, *Vie de Jean de Chypre*, κεφ. 2, 7.

¹⁴¹ Festugière - Rydén, *Vie de Jean de Chypre*, κεφ. 13. Στο ίδιο κεφάλαιο ο Ιωάννης αρνήθηκε την προσφορά διακοσίων χιλιάδων μοδίων σίτου και 180 λιτρών χρυσού σε μία παραβολή που στόχο έχει να τονίσει την αντίστασή του στον πειρασμό της σιμωνίας.

¹⁴² ODB, s.v. John Eleemon (BHG 886)..

¹⁴³ Delehay, *Une vie inédite de Saint Jean l'aumonier*, 28. A. Kazhdan, N. Patterson Ševčenko, 1058-1059.

¹⁴⁴ Βίος αγίου Ανδρέα Κρήτης, 176: *τοῖς σωματικοῖς ἅμα καὶ ἐξ ἐνδεείας νοσοῦσιν οἶκον παραμυθίας καὶ ἰατρείας ἐκ νέας ὁ παλαιὸς οὗτος καὶ ἐν κατορθώμασι γεγηρακῶς συνεστήσατο, τὸν καλούμενον Ξενῶνα, ὡς τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ ἐν ἰλαρότητι προσφέρειν καὶ ὡς τὸ τῆς σοφίας ῥητὸν ὁ σοφώτατος οὗτος ἐκμαθὼν καὶ γινώσκων, τὸ “ἐν ἐλεημοσίαις καὶ πίστειν ἀποκαθαίρονται ἁμαρτίαι”· καὶ διακονίαν ὡς πτωχὸς τῷ πνεύματι τοῖς πτωχοῖς διακονῶν κατεσκεύασε καὶ ἐν νιπτήρι βάλλει ὕδωρ, τὴν ἐξ οἰκείων χρημάτων ὡς ἐξ ἀγγείων ἐπιχέων τῷ τόπῳ τῆς χρείας αὐτάρκειαν*. Πρόσφατες ανασκαφές στην Κρήτη φέρνουν στο φως την ύπαρξη λουτρών σε παράκτιες περιοχές που χρονολογούνται μετά τον 6^ο αι. και εικάζεται ότι ήταν μέρος κτιρίων όπου υπήρχαν και εκκλησίες ή μετατράπηκαν αργότερα (μετά τον 13^ο αι. σε εκκλησίες), Poulou & Tantsis, *From town to countryside: Middle-Byzantine bath-houses in eastern Crete*, 5-8.

επιδιδόταν επίσης σε διανομές προς τις χήρες και τα ορφανά. Το ίδρυμα, που λέγεται *ιατρείον* στο Βίο, λειτουργούσε ακόμη όταν γράφονταν ο Βίος του Θεοφύλακτου (γύρω στο 850)¹⁴⁵. Ένας ακόμα επίσκοπος που διόρισε ο πατριάρχης Τάρασιος ήταν ο Γεώργιος Αμάστριδος. Και αυτός ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερος για την άσκηση φιλανθρωπίας στην πόλη και την περιοχή του¹⁴⁶.

Στην Πελοπόννησο, στην πόλη της Μεθώνης, σημαίνεται για τη φιλανθρωπική του δράση ο άγιος Αθανάσιος ως επίσκοπος (9^{ος} αι.), όπως μάς μεταφέρει ο Πέτρος, ο επίσκοπος Άργους¹⁴⁷. Ο ίδιος ο άγιος Πέτρος, ως επίσκοπος Άργους στις αρχές του 10^{ου} αι. λέγεται ότι δεν περίμενε τις σοδείες για να διανείμει στους πτωχούς, αλλά διένειμε τις επαναλαμβανόμενες προσφορές, προφανώς αυτές που αποδίδονταν στην επισκοπή. Το απόσπασμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς προσφέρει μια παραστατική απεικόνιση της διαδικασίας της μετάδοσης: *«καὶ εἶδες ἂν τὴν αὐλεῖον καὶ προαύλιον στενοχωρουμένην δι' ὅλης ἡμέρας πενήτων, γερόντων, νέων, ὀρφανῶν, χηρῶν, ἀναπήρων τὸ σῶμα, τὰς ὄψεις λελωβημένων, οἷς ἀφθόνως ἐπήρει σπουδή. Καὶ εἰ γέ τις τῶν διακονουμένων μικρὸν παρημέλησε πρὸς τὸν ἔλεον, ὁ δὲ πένης ἐλθὼν εἰς τὴν αὐρίον κατεῖπε τῆς βραδύτητος...»*¹⁴⁸. Αντίστοιχη με αυτούς δράση είχε τον 10ο αι., ο αρχιεπίσκοπος Κέρκυρας. Η φιλάνθρωπη δράση του ξεκίνησε από την πρώτη στιγμή που ανέλαβε τα καθήκοντά του¹⁴⁹.

Σύμφωνα με τις πηγές λοιπόν, η παροχή της ελεημοσύνης είναι ανεξάντλητη, συνεχής, απρόσκοπτη απέναντι σε κοινωνικούς περιορισμούς, και αφορά όλες εκείνες τις ευάλωτες ομάδες ανθρώπων της εποχής που ζητούν βοήθεια. Σαφώς, πρόκειται για μια θεσμική λειτουργία της παροχής αρωγής. Η φιλανθρωπία στις περιπτώσεις που εξετάστηκαν τελείται από επίσημες εκκλησιαστικές δομές, τις επισκοπές και τα ιδρύματά τους. Ιδιαίτερος στον ελληνικό χώρο μεταξύ του 8^{ου} και του 10^{ου} αι. συντελούνται κρίσιμες μεταβάσεις.¹⁵⁰ Η δράση των αγίων πρέπει να γίνει κατανοητή μέσα σε αυτό το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, το οποίο παρουσιάζει ιδιαιτερότητες και εντάσεις που καθιστούσαν αναγκαία την παρουσία ισχυρών εκκλησιαστικών προσώπων με ρόλο ευρύτερο από τον στενά θρησκευτικό. Κατά τον 9^ο αι., ο ελλαδικός χώρος, ιδίως η Πελοπόννησος, δεχόταν επανειλημμένες επιδρομές από Άραβες πειρατές. Οι επιθέσεις αυτές είχαν σοβαρές συνέπειες στην ασφάλεια, τον πληθυσμό και την οικονομία, ειδικά στα παράλια (όπως η Μεθώνη)¹⁵¹. Για παράδειγμα, ο άγιος Αθανάσιος και η οικογένειά του είχαν ήδη βιώσει την αραβική εισβολή στη Σικελία (827–829), γεγονός που ενδεχομένως να επηρέασε βαθιά τη μετέπειτα αποστολή του. Και οι δύο άγιοι, ο Αθανάσιος¹⁵² και ο Πέτρος¹⁵³, από την άλλη, αποτέλεσαν επίσης πρότυπα επισκόπων που συνδύαζαν την πνευματική καθοδήγηση με την κοινωνική προσφορά.

¹⁴⁵ Βίος Θεοφύλακτου Νικομηδείας, 71-82.

¹⁴⁶ Βίος Γεωργίου Αμάστριδος, 23.

¹⁴⁷ Kyriakopoulos, *Αγίου Πέτρου επίσκοπου Άργους βίος και λόγοι*, 44-66.

¹⁴⁸ *Life of Peter, Bishop of Argos*, 134 – 136.

¹⁴⁹ Βίος Αρσενίου Κερκύρας, 300.

¹⁵⁰ Anagnostakis, *Methone on the Peloponnese: A naval base without a harbour? In search of the Byzantine port in historical sources*, 37.

¹⁵¹ στο ίδιο, 40-11.

¹⁵² Kyriakopoulos, *Αγίου Πέτρου επίσκοπου Άργους βίος και λόγοι*, 161.

¹⁵³ Vasiliev, *The 'Life' of St. Peter of Argos and Its Historical Significance*, 172, 175-176.

Κατά την ανάληψη της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον Θεοφίλο (829-842), ο οποίος ήταν αποφασισμένος να συνεχίσει την εικονομαχική πολιτική, ζούσαν τρεις εικονόφιλοι μητροπολίτες μεγάλης φήμης: ο Θεόφιλος Εφέσου, ο Ιωσήφ Θεσσαλονίκης και ο Ευθύμιος Σάρδεων. Ο πρώτος παραλίγο να «πληρώσει» με τη ζωή του ένα «έγκλημα φιλανθρωπίας» και όπως αναφέρει ο Βίος του Ευθυμίου: «τὸν ὁμώνυμον καὶ τρισόσιον Θεόφιλον ἐφυγάδευσεν ἐπὶ αἰτία πτωχοτροφίας ἀναιρεθῆναι ζητούμενον»¹⁵⁴. Ο Θεόφιλος, μητροπολίτης Εφέσου, εξορίστηκε για κάποιο αδιευκρίνιστο

Εικόνα 1. Θεόφιλος, Αρχιεπίσκοπος Εφέσου (8^{ος} / 9^{ος} αι.ς).
DO Seals, BZS.1955.1.4712.

παράπτωμα που είχε σχέση με την διανομή γευμάτων σε πτωχούς. Το κείμενο δεν δικαιολογεί να πιθανολογήσουμε ότι πρόκειται για φιλανθρωπική δράση εντός κάποιου *πτωχείου*, χωρίς ωστόσο η πιθανότητα αυτή να είναι δυνατόν και να αποκλειστεί εντελώς. Όπως άλλωστε είδαμε και στα παραπάνω παραδείγματα, τα γεύματα των πτωχών εγγράφονται συχνά στο πλαίσιο των επισκοπών, χωρίς τη μεσολάβηση κάποιου ιδρύματος.

Τέλος, αξίζει να γίνει μνεία στην δράση του οσίου Κυρίλλου του Φιλεώτη¹⁵⁵ στην ανατολική Θράκη. Ο Φιλεώτης συνδέθηκε στενά με την βασιλική οικογένεια των Κομνηνών και γνώριζε προσωπικά τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, ο οποίος παραχώρησε στη μονή βασιλική χορηγία, αναγνωρίζοντας τον σημαντικό ρόλο της στην επαρχία. Ο όσιος, όμως, δεν κράτησε τον πλούτο για τη μονή, αλλά τον διένειμε στους πεινασμένους, προσφέροντας ανακούφιση μαζί με τα αγαθά της αδελφότητας, σε μια εποχή που δοκίμαζε σκληρά την περιοχή. Μάλιστα έλεγε ότι ακόμα και αν είχε απομείνει *εἷς ἄρτος*, αυτός έπρεπε να δοθεί στον ζητούντα που θα ερχόταν στις πύλες του μοναστηριού¹⁵⁶.

3. Μοναστήρια¹⁵⁷

Ανέκαθεν η μοναστική κοινότητα αναπλήρωνε ορισμένες από τις λειτουργίες της οικογένειας, παρέχοντας καταφύγιο σε άτομα που είχαν ανάγκη, που δεν είχαν συγγενείς ή των οποίων οι οικογένειες δεν μπορούσαν πλέον να τους φροντίσουν. Τα μοναστήρια παρείχαν ένα ασφαλές καταφύγιο για ορφανά, κακοποιημένες συζύγους, ψυχικά ασθενείς, χήρες, ηλικιωμένους, αιχμαλώτους, ξένους. Πολύ συχνά ήταν κάποιο είδος οικογενειακής κρίσης ή τελετουργικού εισόδου για παιδιά μιας οικογένειας, που οδηγούσε στην απόφαση να ενδυθεί κάποιος το μοναχικό σχήμα: ένα παιδί που έχασε τους γονείς του, ένας ανεπιθύμητος αρραβώνας, θάνατος συζύγου, έλευση γήρατος. Χαρακτηριστικά είναι όσα λέει η Θεοκτίστη: «Ἐμοί φησιν Λέσβος πατρίς, Μήθυμνα πόλις, ὄνομα Θεοκτίστη, τὸ πολίτευμα μοναχή. Ἔτι νηπία

¹⁵⁴ Βίος Ευθυμίου Σάρδεων, 39.

¹⁵⁵ DOP (BHG 468)

¹⁵⁶ Sargologos, La Vie de saint Cyrille le Philéote, moine byzantin (BHG 468), 209 κεφ. 44.

¹⁵⁷ Τα ευαγή ιδρύματα που βρίσκονταν σε μονές εντός της Κωνσταντινούπολης και άλλων περιοχών, περιγράφονται στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας.

δ' ὀρφανισθεῖσα, παρὰ τῶν συγγενῶν ἐδόθη ἐν παρθενῶν καὶ τὸ μοναχικὸν ἡμφίεσμαι σχῆμα»¹⁵⁸. Ακόμη και το «σύνδρομο της ἀδειας φωλιάς» θα μπορούσε να επισπεύσει την ἀπόφαση για εἴσοδο σε ἓνα μοναστήρι. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα ζευγαριῶν που ἀποφάσισαν να ἀποσυρθοῦν σε χωριστὰ μοναστήρια ἀφού μεγάλωσαν τα παιδιὰ τους¹⁵⁹. Αὐτοῦ το εἴδους ἡ «κοινωνική» λειτουργία που μπορούσαν να ἔχουν τα μοναστήρια εἶναι βέβαια διαφορετική ἀπὸ αὐτὴν τῆς φιλανθρωπίας καὶ ἔδινε λύσεις σε κοινωνικά προβλήματα.

Τα μοναστήρια συμπλήρωναν αὐτὲς τις προσπάθειες προσφέροντας φιλοξενία στους ταξιδιώτες καὶ διανέμοντας πόρους σε περιόδους πείνας. Οἱ μοναστηριακὲς ἀδελφότητες ἐπίσης ἀνέλαβαν τὴν υποστήριξη τῶν ἐνδεῶν, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τα κτητορικά τυπικά. Αὐτὸ τὸ εἶδος φιλανθρωπίας πραγματοποιοῦνταν συνήθως με τὴ διανομὴ τροφῆς στους φτωχοὺς, εἴτε καθημερινά εἴτε σε συγκεκριμένες χρονικὲς περιόδους, ὅπως κατὰ τις μεγάλες θρησκευτικὲς εορτές. Ἡ ποσότητα καὶ τὰ εἶδη τῶν διανομῶν ἦταν ἀνάλογη τῆς οικονομικῆς κατάστασης τοῦ κάθε μοναστηρίου καὶ τῆς ἀπόφασης τοῦ ηγούμενου, ὅπου ὀρισμένες φορές δίνονταν ἀκόμη καὶ τὰ υπόλοιπα τῶν τροφίμων τῶν μοναχῶν. Ο Νίκων τοῦ Μαύρου Ὄρους (11^{ος} αἰ.) σημείωσε χαρακτηριστικὰ στο Τυπικὸ του: «Τὰ γὰρ τῶν μοναστηρίων καὶ τῶν λοιπῶν πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν εἰς ἀφιερωμένους θεῶ καὶ εἰς λοιποὺς πτωχοὺς καὶ ἀναπήρους καὶ αἰχμαλώτους ἀφιεροῦνται καὶ ξένους· ὅθεν καὶ οἱ τὰ τοιαῦτα καθαρπάζοντες εἰς ἱεροσυλίαν ὡς ἱερόσυλοι κρίνονται»¹⁶⁰. Επιπλέον, τὰ μοναστήρια προέβλεπαν καὶ διανομὲς για τις ψυχὲς τῶν κτητόρων καὶ τῶν συγγενῶν τους μέσω μνημοσύνων, που περιλάμβαναν παροχὴ τροφῆς καὶ νομισμάτων στους φτωχοὺς καὶ στα μέλη τῆς ἀδελφότητος¹⁶¹. Ὀρισμένα τυπικά περιλάμβαναν καὶ τὴ φιλοξενία ξένων. Σε ὀρισμένα μοναστήρια υπήρχαν φιλανθρωπικά ἱδρύματα ὅπως νοσοκομεῖα καὶ λεπροκομεῖα, που ἦταν ἐνσωματωμένα ὀργανικά με τις μοναστηριακὲς κοινότητες καὶ υπάγονταν στὴ διοίκησή τους, ὅπως στὴν μονὴ Παντοκράτορα¹⁶².

Ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Β' Φωκάς (963-969)¹⁶³ στὴν περίφημη Νεαρά του που ἀποθαρρύνει τὴν ἰδρυση τῶν μοναστηρίων καὶ τὴν δωρεὰ γῆς σε αὐτά, σημειώνει ὅτι ἡ ἰδρυσὴ τους καὶ ἀντίστοιχα ἡ αὐξηση τῶν ξενῶνων καὶ τῶν γηροκομιῶν ἦταν ἀξιώπαινη σε μὴ εποχὴ που αὐτὰ ἦταν σπάνια¹⁶⁴. Ο Φωκάς πρότεινε ἐναλλακτικὰ στους ἐπίδοξους ἰδρυτὲς να πουλήσουν τὰ ἀκίνητά τους καὶ να δώσουν τὰ χρήματα στους φτωχοὺς¹⁶⁵. Καθὼς ἡ Νεαρά δὲν ἀπαγορεύει ρητὰ τὴν ἰδρυση ἱδρυμάτων καὶ μονῶν, ἀναγνωρίζει ταυτόχρονα ὅτι αὐτοὶ που θα ἠθέλαν να προβοῦν σε μὴ τέτοια πράξη θα ἔπρεπε καλύτερα να ἀναλάβουν κάποιο ἀπὸ τὰ ἱδρύματα που εἶχαν περιπέσει σε παρακμὴ¹⁶⁶.

¹⁵⁸ Βίος Θεοκτίστης, 11 κεφ. 17.

¹⁵⁹ Talbot, *The Byzantine family and the monastery*, 121.

¹⁶⁰ Hannick et al., *Τακτικὸν Νίκωνος Μαύρου Ὄρους*, 20:8. Ο Νίκων ἔζησε τὸν 11^ο αἰ. Ἦταν γόνος καλῆς οἰκογένειας, ἐγίνε στρατιώτης ἀλλὰ ἀποφάσισε να ἀποσυρθεῖ σε μὴ μονὴ στο Μαύρον Ὄρος, κοντὰ στὴν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας. Βλ. *ODB*, 1484-1485 s.v. Nikon of the Black Mountain (A. Kazhdan). *BMFD*, 377-424, ἰδίως 377-383 για τὸν Νίκωνα. Τὸ Τυπικὸ εἶναι γνωστὸ ἀφενὸς γιατί παραπέμπει συχνὰ στὴ νομοθεσία (ἐκκλησιαστική καὶ μὴ) ἀλλὰ καὶ γιατί διαθέτει τους πιο ἐκτενεῖς κανονισμοὺς για τὴν διατροφή τῶν μοναχῶν ἀπὸ ὅλα τὰ τυπικά.

¹⁶¹ Haldon, *The Social History of Byzantium*, 265-266.

¹⁶² Constantinides & Thomas, *BMFD*, Preface (xxxv).

¹⁶³ PmbZ, ἀρ. 25535 c.v. Nikephoros II. Phokas.

¹⁶⁴ Svoronos, *Novelles*, ἀρ. 8.50-56. Βλ. McGeer, *Legislation*, 90-91. *BMFD*, 201.

¹⁶⁵ Svoronos, *Novelles*, ἀρ. 8.80-83.

¹⁶⁶ Svoronos, *Novelles*, ἀρ. 8.88-90.

Θεωρείται ότι την τάση σύνδεσης φιλανθρωπικών ιδρυμάτων με μοναστικές κοινότητες εγκαινιάζει το ίδρυμα του Τιμόλου (στη δυτική Μικρά Ασία, επαρχία Λυδίας), τον 10^ο αι.¹⁶⁷. Παρόλα αυτά, δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε ότι πίσω από την πρωτοβουλία αυτή βρίσκεται ένας ιδιώτης, ο Νικηφόρος Ερωτικός¹⁶⁸. Η περίπτωση του εξετάζεται παρακάτω. Στα τέλη του 11^{ου} αι. – αρχές 12^{ου} αι., όταν ο Νίκων του Μαύρου Όρους ανέλαβε τη μονή Θεοτόκου Ροϊδίου, το Τυπικό που συνέγραψε αφήνει να διαφανεί ότι ο ξενώνας ίσως ιδρύθηκε ταυτόχρονα με τη μονή. Υπήρχε, δηλαδή, εξ αρχής η πρόθεση παροχής βοήθειας σε ταξιδιώτες¹⁶⁹. Τον Νίκωνα απασχόλησε ιδιαίτερος, ο ίδιος ο ηγούμενος της μονής αλλά και ο οικονόμος της να μην έχουν πρόσβαση στον ξενώνα και τα αποκτήματά του, ίσως φοβούμενος καταχρήσεις των περιουσιακών στοιχείων του. Έτσι, ο ξενώνας ήταν αποκλειστικά καθήκον του *ξενοδόχου*.

Φαίνεται λοιπόν πως η λεγόμενη μοναστική μεταρρύθμιση του 11^{ου} αι. ενσωμάτωσε, αναφορικά με τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, στοιχεία τα οποία ήδη προϋπήρχαν. Θεωρείται ότι η «μεταρρύθμιση» αυτή εκκινά με την μονή Θεοτόκου Ευεργέτιδος (γύρω στα μέσα του 11^{ου} αι., αλλά το Τυπικό στη μορφή που σώζεται είναι μεταγενέστερο¹⁷⁰) και «θεσμοποιεί» συγκεκριμένες εκφάνσεις της φιλανθρωπίας. Το απόσπασμα είναι ίσως χαρακτηριστικό για το πνεύμα της εποχής και ενδεικτικό για τις μονές που εφάρμοσαν τις ίδιες ή παρόμοιες πρακτικές: *«Τὸ δὲ δὴ ῥηθησόμενον καὶ λίαν ὑμῖν φυλακτέον, οὐκ ὀλίγην ὠφέλειαν καὶ σωτηρίαν ὑμῖν ἐπιδαμιλούμενον· ποῖον δὴ τοῦτο; Ἡ ἐν τῷ πύλῳ διὰ δοσις, καὶ ἡ τῶν ξένων καὶ ἀσθενῶν ἀνάπαυσις τε καὶ ἐπίσκεψις, δι’ οὗς καὶ τὸ ξενοδοχεῖον ἐκ φιλοχρίστου τινὸς τὸν τόπον ἐξαιτησάμενοι ἀνηγείραμεν, ἐφ’ ᾧ καὶ παρεγγυώμεθα τοὺς ξένους τε ἀναπαύειν ἀδελφούς, καὶ τοὺς ἀσθενοῦντας αὐτῶν ἀνακλινομένους τῆς κατὰ δύναμιν ἐπιμελείας ἀξιοῦσθαι, γυμνητερόντας τε καὶ ἀνυποδοητοῦντας ἐνδιδύσκειν τε καὶ ὑποδύειν τοῖς παλαιοῖς ὑμῶν χιτῶσι καὶ ὑποδήμασιν, οὐκοῦν οὐ παρ’ ὑμῶν αὐτῶν διδομένοις—τοῦτο γὰρ οὐκ ἐπιτρέπομεν—, ἀλλὰ παρὰ τοῦ προεστῶτος, τρέφειν τε πεινῶντας καὶ ψυχαγωγεῖν, ὡς ἔφημεν, τῷ τε ἤδη τυπωθέντι ἄρτῳ καὶ οἴνῳ καὶ ὀσπρίοις τισὶ τοῖς ἐκ τῶν χρειῶν ὑμῶν περιττεύουσιν...»*¹⁷¹. Είναι σαφές ότι το *ξενοδοχεῖον* είναι ένα ξεχωριστό ίδρυμα, σε τόπο διαφορετικό από αυτόν της μονής (ίσως παρακείμενο ή γειτονικό), ο οποίος δωρήθηκε από ιδιώτη ή αγοράστηκε από τη μονή για τον σκοπό αυτό. Διανομή φαγητού γινόταν στην πύλη του μοναστηριού, αλλά η περίθαλψη ήταν διαφορετική ανάγκη για την οποία ανεγέρθηκε το *ξενοδοχεῖον*. Οι μοναχοί καλούνταν να προσφέρουν τροφή στους πεινασμένους (άρτο, οίνο, ὀσπρία) και να προσφέρουν κάθε είδους φροντίδα σε οδοιπόρους και ασθενείς. Παλαιά ενδύματα και υποδήματα των μοναχών δίνονταν σε όσους τα είχαν ανάγκη.

Εδώ, αξίζει να γίνει μνεία στην δράση του οσίου Κυρίλλου του Φιλεώτη¹⁷² στην ανατολική Θράκη. Ο Φιλεώτης, συνδέθηκε στενά με την βασιλική οικογένεια των Κομνηνών

¹⁶⁷ BMFD, 303.

¹⁶⁸ PmbZ, αρ. 25583, c.v. Nikephoros Erotikos.

¹⁶⁹ BMFD, 430 (κεφ. Α2), και πρβλ. 437 (κεφ. Β19). Ο Νίκων φαίνεται πως ανέλαβε τη μονή Ροϊδίου στα μέσα του 11^{ου} αι.. Ωστόσο, η χρονολόγηση του Τυπικού στα τέλη (μετά το 1097/8) του 11^{ου} αι. ή αρχές του 12^{ου} αι. εξηγείται από την αναφορά σε αυτό των Φράγκων προσκυνητών. Βλ. BMFD, 425.

¹⁷⁰ BMFD, 365. Ο Τιμόθεος, διάδοχος του Παύλου στην Ευεργέτιδα (1054), συνέγραψε το λειτουργικό και το ιδρυτικό τυπικό της μονής, αντλώντας πρότυπα από τα Στουδίου, την Αγία Σοφία και άλλα Τυπικά το έτος 1054. Και τα δύο κείμενα υπέστησαν αργότερα αναθεωρήσεις ή προσθήκες.

¹⁷¹ Gautier, *Évergétis*, κεφ. 38

¹⁷² DOP (BHG 468).

και γνώριζε προσωπικά τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, ο οποίος παραχώρησε στη μονή βασιλική χορηγία, αναγνωρίζοντας τον σημαντικό ρόλο της στην επαρχία. Ο όσιος, όμως, δεν κράτησε τον πλούτο για τη μονή, αλλά τον διένειμε στους πεινασμένους, προσφέροντας ανακούφιση μαζί με τα αγαθά της αδελφότητας, σε μια εποχή που δοκίμαζε σκληρά την περιοχή. Μάλιστα, έλεγε ότι ακόμα κι αν είχε απομείνει *εἷς ἄρτος*, αυτός θα έπρεπε να δίνεται στον ζητούντα που θα έφτανε στις πύλες του μοναστηριού.

Τα Τυπικά των ιδρυμάτων μας παρέχουν πληροφόρηση για το είδος της βοήθειας που προσφέρονταν από τα μοναστήρια: η βοήθεια περιελάμβανε καθημερινές διανομές ψωμιού και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης στις πύλες των μοναστηριών σε φτωχούς και άπορους. Σχεδόν όλα τα μοναστήρια μοίραζαν ελεημοσύνη στους φτωχούς και στους ταξιδιώτες στην πύλη ή την πόρτα και παρείχαν φαγητό και στέγαση στο ξενοδοχείο ή ξενώνα, ενώ πολλά από αυτά βοηθούσαν ορφανά, αιχμαλώτους και γυναίκες που δεν είχαν τα μέσα για προίκα¹⁷³. Πραγματοποιούνταν επίσης διανομές βασικών ειδών, όπως ρούχα και τρόφιμα και χορήγηση χρηματικών ποσών κατά την διάρκεια σημαντικών εορτών, κυρίως θρησκευτικών.

Οι παροχές αυτές είχαν μια συστηματικότητα για τους ηλικιωμένους και τους ασθενείς. Οι δωρεές προς τιμήν των ευεργετών και των νεκρών μελών περιελάμβαναν διανομές τροφίμων και χρηματικών ποσών, συχνά συνδεδεμένες με επιμνημόσυνες δεήσεις προσφιλών προσώπων. Ακόμη και τα υπολείμματα από τα γεύματα των μοναχών συγκεντρώνονταν και μοιράζονταν στους φτωχούς. Μετά την κάλυψη των αναγκών της μοναστικής κοινότητας, η φιλανθρωπία και η ελεημοσύνη απορροφούσαν σημαντικό μέρος των μοναστηριακών εσόδων, αν και τα τυπικά δεν προσδιορίζουν το ακριβές ποσοστό αυτών των εξόδων. Σχεδόν όλα τα μοναστήρια μοίραζαν ελεημοσύνες στους φτωχούς και τους ταξιδιώτες στις πύλες τους (πύλη ή πόρτα) και παρείχαν τροφή και κατάλυμα στο ξενώνα ή ξενοδοχείο. Πολλά από αυτά υποστήριζαν επίσης ορφανά, φυλακισμένους και γυναίκες που δεν είχαν τα απαραίτητα μέσα για την απόκτηση προίκας.

4. Ιδιώτες ευεργέτες

Οι ιδιώτες – λαϊκοί ευεργέτες ήταν οι βασικοί φορείς φιλανθρωπικής δράσης στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία μεταξύ 4^{ου} και 12^{ου} αι.. Μέσα από ιστορικές αφηγήσεις, τυπικά μοναστηριών, αγιολογικά και άλλα κείμενα, αποκαλύπτεται πληθώρα κινήτρων που τους οδηγούσε στην ίδρυση και τη στήριξη *εὐαγῶν οἰκῶν*, όπως νοσοκομεία, πτωχοκομεία και ξενώνες. Τα κίνητρα αυτά εντάσσονται σε τέσσερις κύριες κατηγορίες: σωτηριολογικές ανησυχίες, κοινωνική αναγνώριση, οικονομικές στρατηγικές και προσωπική μετάνοια.

Πρωτίστως, κυρίαρχο ρόλο διαδραμάτιζε η επιθυμία για σωτηρία της ψυχής και εξιλέωση από τις αμαρτίες. Η ψυχωφελής ιστορία του Φιλέντολου - για παράδειγμα - προσφέρει ένα χαρακτηριστικό δείγμα της βυζαντινής γραμματείας, χωρίς να συνιστά πραγματική ιστορική μαρτυρία, στην οποία η φιλανθρωπία ερμηνεύεται όχι ως αυτάρκες μέσο σωτηρίας, αλλά ως απαραίτητη μεν, ανεπαρκής δε χωρίς προσωπική μετάνοια και ηθική καθαρότητα. Η τέλεση ετήσιων μνημοσύνων και η διανομή τροφής στους φτωχούς λειτουργούν ως «πλεονεκτήματα» για την ψυχή του ιδρυτή και της οικογένειάς του. Η

¹⁷³ BMFD, xxxv.

προσδοκία της μεταθανάτιας ανταμοιβής και ο φόβος της τελικής κρίσης αποτέλεσαν τα θεμέλια της φιλανθρωπικής δράσης των Βυζαντινών ευεργετών¹⁷⁴.

Παράλληλα, δεν απουσιάζει η επιδίωξη της κοινωνικής αναγνώρισης και της διατήρησης της μνήμης. Φυσικά μια τέτοια γενναιοδωρία ήταν πάντα συνδεδεμένη με την ελπίδα των προσευχών για την ψυχή του δωρητή. Αλλά ακόμα κι αν το κίνητρο πίσω από τη βυζαντινή φιλανθρωπία ήταν προσωπικό και εγωιστικό, το αποτέλεσμα ήταν η βοήθεια προς τους ζωντανούς, όταν οι ηλικιωμένοι, οι λεπροί, οι τυφλοί ή άλλοι ανάπηροι εξαρτιόνταν από τη φροντίδα των ιδρυμάτων¹⁷⁵. Ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Β΄ Φωκάς¹⁷⁶ επικρίνει όσους ίδρυσαν ιδρύματα για να μη λησμονηθούν από τις παρούσες και μελλοντικές γενιές¹⁷⁷. Αν και στο Βυζάντιο σπανίζει η ονοματοδοσία ιδρυμάτων με το όνομα του ευεργέτη –σε αντίθεση με τη Δύση¹⁷⁸– η δημόσια πράξη της ίδρυσης συνιστά μέσο ενίσχυσης του κοινωνικού κύρους. Η οικονομική και πρακτική διάσταση ήταν επίσης κρίσιμος παράγοντας. Είναι σαφές, αφενός ότι οι ιδιώτες ίδρυσαν μοναστήρια και ευαγή ιδρύματα είτε για να αποφύγουν τη φορολόγηση είτε για να διαφυλάξουν οικογενειακά περιουσιακά στοιχεία¹⁷⁹, και αφετέρου ότι υπήρχε πάντα η ανησυχία για την πιθανή οικονομική κατάρρευση των ιδρυμάτων, γι' αυτό και κατά την συγγραφή των Τυπικών από τον 11^ο αι. και μετέπειτα, ορίζεται η εξάρτηση και διοίκηση των μονών από αξιωματούχους του κράτους¹⁸⁰. Ο Πακουριανός¹⁸¹ όρισε ώστε οι πρόσοδοι από τα χωριά που του ανήκαν, να τροφοδοτούν τους ξενώνες του, ενώ πάρα πολύ γνωστές είναι οι διατάξεις του Ατταλειάτη για την επιτροπεία της μονής του, που διαχειριζόταν την περιουσία του και στην οποία ανήκαν τα ιδρύματά του¹⁸². Η προνοητικότητα των ευεργετών στην καταγραφή λεπτομερών οικονομικών ρυθμίσεων υποδηλώνει ότι η φιλανθρωπία ελάμβανε τη μορφή μακροπρόθεσμης διαχείρισης. Τέλος, καθοριστικό ρόλο διαδραμάτιζε η προσωπική μετάνοια και η εσωτερική ηθική αναμέτρηση¹⁸³.

Η ίδρυση των ιδρυμάτων, η διοίκηση και η εν γένει λειτουργία τους, προστατεύονταν νομοθετικά. Στα *Βασιλικά* (τέλη 9^{ου} αι.), έχει συμπεριληφθεί παλαιότερη διάταξη του Ιουστινιανού Α΄, σύμφωνα με την οποία οι δωρεές προς τους ευαγείς οίκους (αναφέρονται ονομαστικά ξενώνες και νοσοκομεία) μπορούσαν να γίνουν απαιτητές, από επισκόπους και οικονόμους που είχαν την διαχείριση των οίκων αυτών, ακόμα και από τους κληρονόμους, με την προϋπόθεση ότι η διαχείριση των δωρεών θα γινόταν σύμφωνα με τη βούληση του δωρητή¹⁸⁴. Η εξασφάλιση της βιωσιμότητας των ευαγών ιδρυμάτων αποτελούσε βασική προτεραιότητα της πολιτείας, καθώς δεν ήταν μόνο χώροι φιλανθρωπίας, αλλά και λειτουργούσαν ως θεσμοί κοινωνικής συνοχής και αναπαραγωγής του πολιτικού κύρους των ευεργετών¹⁸⁵. Η πολυσυζητημένη *Νεαρά*, αρ. 8 του Νικηφόρου Β΄ εξάλλου, όπως έχουμε ήδη

¹⁷⁴ Horden, *Memoria, Salvation and Other Motives of Byzantine Philanthropists*, 141-143.

¹⁷⁵ Herrin, *Margins*, 300.

¹⁷⁶ PmbZ, αρ. 25535, c.v. Nikephoros II. Phokas.

¹⁷⁷ Svoronos, *Les nouvelles des empereurs macédoniens*, 157-159.

¹⁷⁸ Horden, *Memoria*, 138, 142-143.

¹⁷⁹ Constantinides & Thomas, *BMFD*, 49-52.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, 298-299.

¹⁸¹ Gautier, *Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos*, 35-39.

¹⁸² Constantinides & Thomas, *BMFD*, 344-345.

¹⁸³ Horden, *Memoria*, 144-146.

¹⁸⁴ *Basilica*, 5.1.7.

¹⁸⁵ Morris, *The Byzantine Aristocracy and the Monasteries*, 122 in *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*.

δει, φανερώνει την ανησυχία για τα ιδρύματα που ήδη υπήρχαν αλλά αντιμετώπιζαν σοβαρές δυσκολίες¹⁸⁶.

A. Εντός της Κωνσταντινούπολης

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Β'¹⁸⁷ ισχυρίζεται στη *Νεαρά*, αρ. 8 ότι κάποτε τα ιδρύματα δεν ήταν πολλά, και υπήρχε αληθινά μεγάλη ανάγκη για φιλανθρωπία. Αυτή η άποψη βέβαια μπορεί να αμφισβητηθεί, με βάση όσα γνωρίζουμε. Πολύ νωρίς οργανώθηκε η παροχή βοήθειας προς εκείνες τις κοινωνικές ομάδες που την είχαν ανάγκη. Τα φιλανθρωπικά ιδρύματα δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο, ιδιαιτέρως στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλες μεγάλες πόλεις¹⁸⁸. Παρόλα αυτά, οι αναφορές στο έργο των ιδιωτών δεν αφορούν όλες ιδρύματα. Αρκετές μνείες υπάρχουν σε ιδιωτικές πρωτοβουλίες, των οποίων οι λεπτομέρειες δεν αποκαλύπτονται. Φαίνεται μάλιστα να καλύπτουν το κενό της έλλειψης πληροφόρησης που υπάρχει μέχρι τον 11^ο-12^ο αι., εποχή από την οποία προέρχονται οι καλύτερες πληροφορίες μας για τα ιδρύματα, την οργάνωση και τη διαχείρισή τους. Έτσι, ενώ ένα μέρος της φιλανθρωπίας των ιδιωτών διοχετευόταν στα ιδρύματα, ένα άλλο μέρος ήταν εκτός πλαισίου, δηλαδή εκτός οποιουδήποτε ιδρύματος ή ακόμα και οποιασδήποτε συντονισμένης προσπάθειας (όπως π.χ. η διανομή γευμάτων). Λεπτομέρειες αυτής της δράσης των ιδιωτών συνήθως δεν αποκαλύπτονται, αξίζει όμως να δούμε μερικά παραδείγματα.

Στις αρχές του 9^{ου} αι., ο Θεόδωρος Στουδίτης¹⁸⁹ αναφέρεται στην εξαιρετική φιλανθρωπία τριών γυναικών, της μητέρας και των θυγατέρων, Ειρήνης και Καλής, που ακολούθησαν το παράδειγμά της. Η παραμυθητική αυτή επιστολή (με αφορμή τον θάνατο του αδελφού τους, Μόσχου) υμνεί την αγιότητα του έργου τους και την τεράστια συμβολή τους στην κοινωνία, βλέποντας σε αυτούς την ενσάρκωση της χριστιανικής φιλανθρωπίας και αδελφосύνης. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται εδώ στην *ορφανοτροφίαν*, τον προικισμό των κοριτσιών και την απόδοση κλήρου στα αγόρια: «*ποῦ παρήσομεν τὴν ορφανοτροφίαν καὶ ὅσα ἐν αὐτῇ ὁράται ἐν πάσῃ ἡλικίᾳ κληρῶσαι καὶ προικίσαι καὶ εἴ τι ἄλλο; ὡ τοῦ θαύματος· τεσσεράκοντα εἴασεν ὀρφανὰ ἐν τῇ ἀποβιώσει ἐν ὑμῖν ταῖς τὰ ἴσα πραττούσαις· ξένον ἄκουσμα, ἔργον ἀγίων*»¹⁹⁰. Η πληροφορία συμπληρώνει άλλες, όχι τόσο λεπτομερείς αναφορές σε άλλη επιστολή του Στουδίτη: ο Μόσχος φαίνεται πως διέθετε *ἐστία* που ήταν «*καταγώγιον πολλῶν μοναχῶν καὶ τροφευτήριον ὀρφανῶν*», δηλαδή ένα μοναστήρι με ορφανοτροφείο¹⁹¹. Πρόκειται λοιπόν για ένα ίδρυμα διά μέσου τουλάχιστον δύο γενεών, που προφανώς θα συνέχιζε να λειτουργεί και μετά το θάνατο του Μόσχου, αφού την ίδια φιλανθρωπία ανέλαβαν και οι αδελφές του. Την εποχή του θανάτου του Μόσχου που τοποθετείται μεταξύ 815 και 818, το ίδρυμα αυτό έτρεφε περίπου σαράντα ορφανά παιδιά, αγόρια και κορίτσια.

Η παραπάνω πληροφορία δεν επιτρέπει να γνωρίζουμε λεπτομέρειες για το ίδρυμα που διαχειριζόταν ο Μόσχος. Τον 11^ο αι. όμως χρονολογείται η *Διάταξις* (Τυπικό) του Μιχαήλ Ατταλειάτη για τη μονή Χριστού Πανοικτίρμονος. Οι λεπτομέρειες που περιλαμβάνει ο

¹⁸⁶ Svoronos, *Novelles*, αρ. 8 κεφ. Α2.

¹⁸⁷ PmbZ, αρ. 25535, c.v. Nikephoros II. Phokas.

¹⁸⁸ Miller, *Byzantine Hospitals*, 55 - 57.

¹⁸⁹ PmbZ, αρ. 7574/corr., s.v. Theodoros Studites

¹⁹⁰ *Επιστολές Θεοδώρου Στουδίτη* 2, αρ. 211. Βλ. και τα σχόλια του εκδότη, *Επιστολές Θεοδώρου Στουδίτη* 1, 280.

¹⁹¹ *Επιστολές Θεοδώρου Στουδίτη* 2, αρ. 88, και σχόλια: *Επιστολές Θεοδώρου Στουδίτη* 1, 222. Για τον Μόσχο βλ. PmbZ, αρ. 5174.

Ατταλειάτης στο έγγραφο αυτό έχουν πολύ μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς μετέτρεψε τον *οἶκον* του στην Κωνσταντινούπολη σε *πτωχοτροφεῖον*. Σύμφωνα με τη διήγησή του, ο Ατταλειάτης φαίνεται πως αγόρασε οικήματα από τους εξ αγχιστείας συγγενείς του, στην Κωνσταντινούπολη και τη Ραιδεστό, και στη συνέχεια και από γείτονες. Έτσι, ο οίκος του στην πρωτεύουσα έφτασε να γίνει ένα μεγάλο συγκρότημα, που περιλάμβανε περισσότερα διαμερίσματα (*οἴκους*), αλλά και εκκλησία, *τρικλίνιο*, *ἡλιακὸν* και αυλές, *τρίπατον κουβούκλιον* με *όνόμυλον*. Ένα μέρος μόνο από το συγκρότημα αυτό αφιερώθηκε στο *πτωχοτροφεῖον*, και θα πρέπει να υποθέσουμε ότι το υπόλοιπο συνέχιζε να λειτουργεί ως κατοικία. Για τη Ραιδεστό η περιγραφή δεν είναι τόσο λεπτομερής. Και σε αυτή την πόλη όμως ο Ατταλειάτης ίδρυσε *πτωχοτροφεῖον*, το οποίο ήταν σαν «παράρτημα» του ιδρύματος της Κωνσταντινούπολης. Συγκεκριμένα, ο Ατταλειάτης γράφει πως τα δύο πτωχοκομεία θα ήταν συνδεδεμένα, σαν να ήταν ένα και μόνο (*ἀλλήλοις συνέχεσθαι τε καὶ συννυάγεσθαι καὶ συνδιοικεῖσθαι καὶ συναρμολογεῖσθαι*), καθώς και τα δύο ήταν εξαρτημένα από τη μονή Πανοικτίρμονος¹⁹². Πιθανώς, η ίδρυση φιλανθρωπικών ιδρυμάτων από ιδιώτες να ακολουθούσε τις ίδιες μεθόδους. Μέγιστο μέλημα του Ατταλειάτη ήταν η οικονομική βιωσιμότητα του ιδρύματος, το οποίο μετά τον θάνατό του θα περνούσε στον γιο του ως κληρονόμο. Ο Ατταλειάτης επίσης περιέλαβε λεπτομερείς οδηγίες σχετικά με την διαδοχή, για την περίπτωση που και ο γιος του πέθαινε πρόωρα^{193, 194}.

Στα παραδείγματα εκτός πλαισίου που αφορούν την Κωνσταντινούπολη, συγκαταλέγονται δύο ξεχωριστές περιπτώσεις, αυτή του μάγιστρου Ρωμανού Σαρωνίτη¹⁹⁵, γαμπρού του αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄ Λακαπηνού¹⁹⁶, ο οποίος διαμοίρασε την περιουσία του στα παιδιά του και στους φτωχούς της εποχής¹⁹⁷, και του Φιλαρέτου του ελεήμονος¹⁹⁸. Ο *μάγιστρος* Ρωμανός Σαρωνίτης¹⁹⁹ υπήρξε έμπιστος του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄²⁰⁰ του Πορφυρογέννητου. Παρόλα αυτά, επί της βασιλείας του γιού του, Ρωμανού Β΄²⁰¹, ενεπλάκη κατά τα φαινόμενα στη συνωμοσία του Βασιλείου Πετεινού²⁰². Σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη, για να μην τιμωρηθεί εξαιτίας και μόνο της κοινωνικής και οικονομικής του επιφάνειας (: *φθονούμενος* κατά τον Σκυλίτζη), διαμοίρασε τα υπάρχοντά του ανάμεσα στα παιδιά του και τους πτωχούς, και εκάρη μοναχός²⁰³. Έζησε στη συνέχεια πολλά χρόνια στη μονή Ελεγμών στην Κωνσταντινούπολη²⁰⁴. Έχει ενδιαφέρον ότι αναλυτική αφήγηση για τον Ρωμανό Σαρωνίτη²⁰⁵ περιλαμβάνεται στον *Βίο Βασιλείου του νέου*, που γράφτηκε μετά τα μέσα του 10ου αι.²⁰⁶. Η διανομή της περιουσίας στους πτωχούς είναι μία συνηθισμένη πρακτική των

¹⁹² Gautier, *Diataxis*, 27-29.

¹⁹³ Gautier, *Diataxis*. Ο Ατταλειάτης ονομάζει τους κληρονόμους *προνοητές* και *διαδόχους*, 35-37.

¹⁹⁴ Constantinides & Thomas, *BMFD*, 345.

¹⁹⁵ PmbZ, αρ. 26843, c.v. Romanos Saronites.

¹⁹⁶ PmbZ, αρ. 26833, c.v. Romanos I. Lakapenos.

¹⁹⁷ Bekker, *Georgius Cedrenus Joannis Scylitzae ope*, 342:20.

¹⁹⁸ PmbZ, αρ. 6136, c.v. Philaretos.

¹⁹⁹ PmbZ, αρ. 26843, c.v. Romanos Saronites.

²⁰⁰ PmbZ, αρ. 23734, c.v. Konstantinos VII.

²⁰¹ PmbZ, αρ. 26834, c.v. Romanos II.

²⁰² PmbZ, αρ. 20934, c.v. Basileios Peteinos.

²⁰³ Bekker, *Georgius Cedrenus Joannis Scylitzae ope*, 342:20.

²⁰⁴ Σκυλίτζης, *Ιστορία*, 251 κεφ. 6.

²⁰⁵ PmbZ, αρ. 26843, c.v. Romanos Saronites.

²⁰⁶ *Βίος Βασιλείου του νέου*, κεφ. 20-24. Η ιστορία εν μέρει μόνο συμφωνεί με την αφήγηση του Σκυλίτζη, αφού καταγγέλλει τον Ρωμανό για την υπερηφάνεια του. Το επεισόδιο φαίνεται να έχει ένα σαφή προειδοποιητικό ρόλο

ιδιωτών, που προηγείται συνήθως της μοναστικής κουράς. Συχνά ρευστοποιούσαν την περιουσία τους, πουλώντας ακίνητα (ακόμα και τις οικίες τους στην Κωνσταντινούπολη). Τα χρήματα που συγκέντρωναν διανεμόταν σε φιλανθρωπικά έργα, όπως διανομές στους φτωχούς και απελευθέρωση δούλων, πράξεις που γίνονταν για λόγους πνευματικής σωτηρίας. Η πιο γνωστή περίπτωση είναι αυτή του Πλάτωνα (ηγούμενου της μονής Σακκουδίωνος) και του ανεψιού του, Θεοδώρου του Στουδίτη²⁰⁷, οι οποίοι στα μέσα του 8ου αι. εγκατέλειψαν μια πλούσια κοσμική ζωή για να αφοσιωθούν στον μοναχισμό. Παρά τη φιλανθρωπική τους διάθεση, ένα μέρος των χρημάτων από τη ρευστοποίηση της περιουσίας τους κατέληγε στις μονές που ιδρύονταν ή στις οποίες εισέρχονταν, καθώς οι μονές αντιμετώπιζαν σημαντικά έξοδα (πληρωμή φόρων, συντήρηση εγκαταστάσεων, διατροφή της μοναστικής κοινότητας)²⁰⁸. Στην περίπτωση του Σαρωνίτη, αποδόθηκε μόνο ένα μέρος της περιουσίας στις φιλανθρωπίες. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος αποδόθηκε στους κληρονόμους του. Απουσιάζουν επίσης λεπτομέρειες ως προς το είδος της γενναιοδωρίας αυτής.

Πολύ γνωστή είναι η πλούσια φιλανθρωπική δράση του Φιλαρέτου του Ελεήμονος²⁰⁹ (τέλη 8^{ου} αι.), η οποία είναι απολύτως προσωπική και δεν εγγράφεται σε κανένα θεσμικό πλαίσιο. Διαβάζουμε για παράδειγμα: «Ὁ δὲ γέρων νυκτερεύσας ἀπῆλθεν εἰς τὸ παλάτιον καὶ ὑποστρεφόμενου αὐτοῦ ἐκ τοῦ παλατίου ἐπὶ τὸν οἶκον αὐτοῦ, ὅσους εὗρισκεν πτωχοὺς εἰς τοὺς ἐμβόλους ἐκάλει αὐτοὺς. Συνέλεξε δὲ τὸν ἀριθμὸν ἀνδρας ἑκατόν, λωβούς, κυλλούς, χωλούς, ἀναπήρους, καὶ ἤνεγκεν αὐτοὺς εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ»²¹⁰. Η ελεημοσύνη του Φιλάρετου²¹¹ έγινε γνωστή τόσο στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Στ' όσο και στους «μεγιστᾶνες» του, που φρόντισαν να δίνουν στον Φιλάρετο²¹² χρηματικά ποσά, τα οποία «ὁ γέρων ἐρόγευε τοῖς πτωχοῖς ἀδιαλείπτως». Ο Φιλάρετος²¹³ είχε αναθέσει στον έμπιστο πρωτοβεστιάριό του (επιτηρητή των οικονομικών του²¹⁴) τα χρήματα, που είχαν κατανεμηθεί σε όμοια βαλάντια, και τα μοίραζε τυχαία στους πτωχούς που τον συναντούσαν στον δρόμο²¹⁵. Στον βίο της Αυγούστας Θεοφανούς, αναφέρεται ότι η μητέρα του συγγραφέα του βίου της, συμμετείχε τακτικά στη φιλανθρωπική διακονία του λουσίματος και της τροφοδοσίας των φτωχών στο λουτρό του Ἀρματίου. Και αυτή η αναφορά αυτή αναδεικνύει τον κοινωνικό ρόλο επιφανών οικογενειών της Κωνσταντινούπολης, που συνέβαλλαν ενεργά στη φροντίδα των απόρων μέσα από θεσμοθετημένες πράξεις φιλανθρωπίας²¹⁶.

για τους αναγνώστες του Βίου, εφόσον ο Σαρωνίτης βρίσκει στο τέλος κακό θάνατο (το οποίο φαίνεται πως δεν είναι ιστορικό γεγονός). Οι εκδότες του κειμένου είναι ιδιαίτερος σκεπτικοί όσον αφορά την ιστορικότητα της αφήγησης του Ρωμανού Σαρωνίτη και την αξία της για τα χρονολογικά στοιχεία που περιέχει, σε σχέση μάλιστα και με τη συγγραφή του Βίου. Βλ. *Βίος Βασιλείου του νέου*, 9-10, 28. Για τον μάγιστρο Ρωμανό Σαρωνίτη βλ. PmbZ, αρ. 26843.

²⁰⁷ *Βίος Θεόδωρου Στουδίτη*, 240:48:52.

²⁰⁸ Ράγια, *Αποταμίευση και διαχείριση χρήματος στο Βυζάντιο*, 260-261.

²⁰⁹ PmbZ, αρ. 6136, c.v. Philaretos

²¹⁰ *Βίος Φιλαρέτου*, 92-94. Για τον Φιλάρετο βλ. κυρίως τα σχόλια του Ryden, *Βίος Φιλαρέτου*, 19-28. PmbZ, αρ. 6136. ODB, 1650 s.v. Philaretos the Merciful (A. Kazhdan, N. Patterson Ševčenko).

²¹¹ PmbZ, αρ. 6136, c.v. Philaretos

²¹² PmbZ, αρ. 6136, c.v. Philaretos

²¹³ PmbZ, αρ. 6136, c.v. Philaretos

²¹⁴ Για τον πρωτοβεστιάριο βλ. Oikonomidès, *Listes*, 305.

²¹⁵ *Βίος Φιλαρέτου*, 96-98.

²¹⁶ Kurtz, *Zwei griechische Texte über die hl. Theophano*, 26.

B. Άλλες περιοχές

Η βυζαντινή γραμματεία βρίθει παραδειγμάτων επιφανών ατόμων και οικογενειών που δώρισαν τις περιουσίες τους για την ανακούφιση πτωχών, ορφανών παιδιών, χηρών, ή ηλικιωμένων. Σύμφωνα με μία ψυχωφελή διήγηση, υπήρχε νοσοκομείο στην Κωνσταντία της Κύπρου που ιδρύθηκε τον 7^ο αι. από την ιδιωτική πρωτοβουλία του Φιλέντολου²¹⁷, ενός πλούσιου άνδρα, ο οποίος παρά τη ροπή του προς τις σαρκικές απολαύσεις και την άρνησή του να μετανοήσει, ήταν επίσης εξαιρετικά ελεήμων. Όχι μόνο έδινε αδιαλείπτως τα χρήματά του *εἰς πτωχοὺς καὶ ὀρφανοὺς καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην εὐσέβειαν*, αλλά ίδρυσε και νοσοκομείον²¹⁸. Σύμφωνα με το κείμενο που διασώζει την περιεργή ιστορία της μετά θάνατον ζωής του, προφανώς ήταν έμπορος και σκόρπισε όλη την περιουσία του, που συνέλεξε από «γη και θάλασσα και τα χωριά και τα πλοία» στις αγαθοεργίες του²¹⁹. Η ψυχή του, σύμφωνα με τη διήγηση, δεν κατατάσσεται ούτε στον Παράδεισο ούτε στην Κόλαση, αλλά παραμένει αιώνια μετέωρη, στερούμενη της Θείας όρασης²²⁰. Μέσα από την αντιφατική μορφή του ήρωα, τονίζεται η ανάγκη εσωτερικής συνέπειας ανάμεσα στα καλά έργα και την ηθική βούληση, ενώ αποδοκιμάζεται η αντίληψη ότι η δημόσια φιλανθρωπία μπορεί να λειτουργήσει ως αντιστάθμισμα αμετανόητων παθών. Στο ευρύτερο βυζαντινό θεολογικό πλαίσιο, η ιστορία λειτουργεί ως κατήχηση υπέρ της μετάνοιας και της εσωτερικής μεταστροφής, υπενθυμίζοντας ότι η φιλανθρωπία αποκτά πνευματικό νόημα μόνο ως καρπός της εν Χριστῷ ζωής²²¹.

Στις επαρχίες ομολογουμένως δεν βρίσκουμε πολλά παραδείγματα ιδιωτικής φιλανθρωπίας πριν τον 11^ο αι.. Όπως είδαμε παραπάνω, το φαινομενικό αυτό κενό φαίνεται να καλύπτεται από την πρωτοβουλία της Εκκλησίας. Ωστόσο, η απουσία αναφορών δεν δικαιολογεί να πιστεύουμε ότι το φαινόμενο της ιδιωτικής αγαθοεργίας δεν υπήρχε στις επαρχίες, ή ότι μειώθηκε δραματικά στη μεσοβυζαντινή εποχή. Στη Βιζύη της Θράκης, η αγία Μαρία η Νέα διέθετε ένα δίκτυο γνωριμιών και κοινωνικής αλληλεγγύης, το οποίο η αξιοποιούσε συστηματικά για την ανακούφιση των αδυνάτων. Όταν αντιμετώπισε την περίπτωση των φυλακισμένων που δεν μπορούσαν να πληρώσουν φόρους, στράφηκε σε φίλους που της δάνεισαν το απαιτούμενο ποσό. Η ύπαρξη *φίλων*, όρος που δηλώνει όχι την προσωπική φιλία αλλά την κοινωνική αλληλεγγύη και υποστήριξη²²², αποκαλύπτει ένα δίκτυο ανθρώπων που μπορούσαν να αναπτύσσουν συστηματικά φιλάνθρωπη δράση στο Βυζάντιο²²³. Η διαμεσολάβηση ενός *άνθρώπου χρηστοῦ* για την παράδοση των χρημάτων στον φοροεισπράκτορα δείχνει ότι επωφελούνταν από ιεραρχικές σχέσεις και μεσάζοντες. Η δράση της αγίας Μαρίας της Νέας δεν ήταν μεμονωμένη, αλλά ενταγμένη σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αλληλεγγύης: *τοῦτο μὲν δὴ τοιοῦτον ἦν ὃ ἐκ πολλῶν καὶ ἀντὶ πολλῶν ἐν ἐν ἄρχαῖς φιλανθρωπίας τεκμήριον*. Η αναφορά στην φιλοσοφία του έργου της «*ἢ πάντως οὐκ ἦν εἶδος ἀφιλόσοφον*» υποδηλώνει μια συνειδητή στρατηγική βοήθειας που προϋπέθετε οργανωμένη κινητοποίηση κοινωνικών δικτύων²²⁴. Έτσι, το δίκτυο της Μαρίας της Νέας, που περιλάμβανε οικονομικούς εταίρους, μεσάζοντες και την τοπική κοινότητα, λειτουργούσε ως μηχανισμός κοινωνικής

²¹⁷ Halkin, *La vision de Kaioumos et le sort éternel de Philentolos Olympiou*, 56-64.

²¹⁸ Στο ίδιο, 62.

²¹⁹ Silvano, *De Philentolo Fornicatore*, 413.

²²⁰ Στο ίδιο, 366-367

²²¹ Στο ίδιο, 365, 380, 382, 396.

²²² Mullett, *Byzantium: a friendly society?*, 13.

²²³ Caner, *The Rich and the Pure*, xv,

²²⁴ *Βίος Μαρίας της Νέας*, 693 κεφ. 3. Για την Μαρία τη Νέα βλ. Laiou, *Life of St. Mary the younger*, 241-245.

προστασίας, αποτελώντας ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον παράδειγμα πρακτικής φιλανθρωπίας στην επαρχιακή κοινωνία της Θράκης.

Από τον ίδιο αιώνα προέρχεται και το επόμενο παράδειγμα που έχουμε συλλέξει. Πρόκειται για το γηροκομείο τὰ Δῆρμα (sic) της μονής Θεοτόκου του Τμώλου (επαρχία Λυδίας), που ίδρυσε τον 10^ο αι. ο πρωτοσπαθάριος και επί των οικειακών Νικηφόρος Ερωτικός²²⁵. Η μαρτυρία γι' αυτό το ίδρυμα προέρχεται όχι από τη βυζαντινή γραμματεία αλλά από μερικώς σωζόμενη επιγραφή η οποία βρέθηκε σχεδόν *in situ* και στην οποία ο ιδρυτής φρόντισε να καταγραφούν τουλάχιστον κάποιοι από τους όρους του Τυπικού, συμπεριλαμβανομένου του αριθμητικού περιορισμού των μοναχών (μέχρι δώδεκα), των γερόντων (επίσης δώδεκα) και των διακόνων του γηροκομείου (τέσσερις). Κατά τους εκδότες του *Monastic Foundation Documents*, το Τυπικό των Δῆρμα πρέπει να θεωρηθεί ως πρόδρομος των μοναστηριακών Τυπικών που περιλαμβάνουν παράλληλα φιλανθρωπικά ιδρύματα, ξεκινώντας από τη Διάταξη του Ατταλειάτη, εφόσον η μονή ήταν συνδεδεμένη με ένα γηροκομείο²²⁶.

Αυτή η αλλαγή βεβαίως παρατηρείται τον 11^ο αι., αν και μπορούμε εναλλακτικά να σημειώσουμε ότι οι μαρτυρίες μας απλώς αυξάνονται την εποχή αυτή. Έτσι, ο Μιχαήλ Ατταλειάτης (11^{ος} αι.) ίδρυσε πτωχοκομείο και μονή²²⁷, δηλώνοντας την επιθυμία του να «εξιλεωθούν οι αμαρτίες του» και να «προκαλέσει ευχαρίστηση στον Θεό»²²⁸. Ομοίως, ο στρατηγός Γρηγόριος Πακουριανός ιδρύει στα κτήματά του τρεις ξενώνες με σκοπό την άφεση αμαρτιών και τη σωτηρία από τη φωτιά της κόλασης. Το Τυπικό όριζε την ίδρυση ξενώνα κοντά στο χωριό Στενίμαχος για τη φιλοξενία φτωχών και οδοιπόρων, με καθημερινή παροχή τροφής και κρασιού. Ένας πάροικος απαλλάσσονταν από τις αγγαρείες του χωριού και διατίθετο αποκλειστικά στην υπηρεσία του ξενώνα. Προβλέπονταν κρεβάτια, φούρνος και θέρμανση για τους ξένους, καθώς και φροντίδα των ασθενών έως ότου αναρρώσουν και διατάσσονταν η ανέγερση πύργου για λόγους ασφάλειας²²⁹. Πέραν του ξενώνα αυτού, το Τυπικό προέβλεπε τη λειτουργία δύο ακόμη ξενώνων, του Μαρμαρίου και του Αγίου Νικολάου, για τη φιλοξενία φτωχών και οδοιπόρων παρέχοντας βασικές ανέσεις όπως κρεβάτια, θέρμανση και καταφύγιο με πρόνοια για την φιλοξενία αρρώστων έως τρεις ημέρες ή και περισσότερο, αν η κατάσταση το απαιτούσε²³⁰. Προβλέπονταν επίσης οι καθημερινές παροχές σιταριού και κρασιού από τα έσοδα χωριών του Πακουριανού και με την υπηρεσία απαλλαγμένων παροίκων²³¹ για την σωτηρία και μνημόνευση της ψυχής του θανόντος αδερφού του κτήτορα²³².

Τον 11^ο αι. απαντάται και η περίπτωση ενός πλούσιου ζευγαριού, του Συμβάτιου και της Καλής Πακουριανού στον Ραδόλιβο της Μακεδονίας: «Καὶ ὑπὲρ ψυχικῆς μου σωτηρίας εἰς

²²⁵ PmbZ, αρ. 25583, c.v. Nikephoros Erotikos.

²²⁶ Drew-Bear – Köder, *Kloster*, 203-204 και σχόλια: 197-199, 206-215. *BMFD* 303, 310-312. Οι Drew-Bear και Köder ταυτίζουν τον Νικηφόρο Ερωτικό με τον ομώνυμό του πατρίκιο, γαμβρό του επάρχου Κωνσταντινούπολης Θεοφίλου, ωστόσο οι συντάκτες του PmbZ είναι πιο προσεκτικοί: PmbZ, αρ. 25632 και 25583.

²²⁷ Krallis, *Serving Byzantium's Emperors The Courtly Life and Career of Michael Attaleiates*, 108.

²²⁸ Gautier, *Le Diataxis de Michel Attaliate*, 49, Horden, *Memoria*, 143-144.

²²⁹ Gautier, *Le Typikon du sébaste Grégoire Pakourianos*, 111-113.

²³⁰ Gautier, *Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos*, 29.

²³¹ Στο ίδιο, 113.

²³² Στο ίδιο, 112.

διανομήν πενήτων ἐπιδόσει ἀφ' ὧνπερ κέκτημαι χρυσοῦ τῶν δώδεκα τραχέων λιτρῶν...»²³³ , κατά την οποία ο σύζυγος ἄφησε επίσης ρητή εντολή στην διαθήκη του, η γυναίκα του πέρα από την απόδοση χρυσών νομισμάτων, να απελευθερώσει και τους δούλους, πράξεις τις οποίες συμπεριέλαβε ως εντολές και η ίδια μετέπειτα στην διαθήκη της²³⁴.

²³³ Actes d'Iviron II, 44.16.

²³⁴ Actes d'Iviron II, 47.25-26.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΕΥΑΓΓΗ ΙΔΡΥΜΑΤΑ

A. Νομοθετικό πλαίσιο και πόροι

Η διοίκηση των ευαγών ιδρυμάτων καθορίζεται από την Νομοθεσία με πολλές και λεπτομερείς διατάξεις. Ζητήματα οργάνωσης και λειτουργίας, ορισμού υπευθύνων, διαχείρισης της περιουσίας απαντούν συχνά στα κείμενα. Η ίδρυση ευαγών οίκων με ιδιωτική πρωτοβουλία ήταν σύνηθες φαινόμενο ήδη στην εποχή του Ιουστινιανού Α' (525-565). Για το λόγο αυτό η σχετική νομοθεσία επιβίωσε αυτούσια ή με κάποιες παραλλαγές στις μεταγενέστερες νομοθετικές συλλογές όπως η Εκλογή (μέσα 8^{ου} αι.) και τα Βασιλικά (τέλη 9^{ου} αι.). Η νομοθεσία φανερώνει ότι υπήρχε η πρόθεση, η διοίκηση των οίκων να τελεί υπό πλήρη διαφάνεια καθορίζοντας τις δικαστικές διαδικασίες και υπογραμμίζοντας τη σημασία της λογοδοσίας και της δικαιοσύνης στη διοίκηση κοινωφελών έργων. Καταγράφονται σε αυτήν η βούληση των ιδιωτών και οι δεσμεύσεις που απέρρεαν από αυτήν, ενώ διαφαίνεται η πρόθεση οι τοπικοί επίσκοποι να έχουν γενική εποπτεία επί των ιδρυμάτων.

Η περιουσία των ευαγών οίκων ήταν κατ' αρχάς, όπως και η εκκλησιαστική και μοναστηριακή περιουσία, αναπαλλοτρίωτη. Η αρχή αυτή διατρανώνεται στην περίφημη *Νεαρά* αρ. 120 του Ιουστινιανού Α', στην οποία φαίνεται να στηρίζεται και από την οποία απορρέει, η συναφής νομοθεσία²³⁵. Μάλιστα, ο Ιουστινιανός Α' απερίφραστα εξισώνει τα ευαγή ιδρύματα με το ίδιο το πατριαρχείο όσον αφορά τα δικαιώματα και τις δικαιοδοσίες²³⁶. Οι ευαγείς οίκοι της Κωνσταντινούπολης, όπως το ορφανοτροφείο, τα πτωχεία και οι ξενώνες, απαγορεύεται να εκδίδουν ακίνητα σε διηνεκή εμφύτευση, εκτός από περιπτώσεις εγκαταλειμμένων ή ερειπωμένων τόπων. Μπορούσαν να ανταλλάξουν αυτό το ακίνητο μόνο με τη βασιλική περιουσία²³⁷. Σαφής διάκριση γινόταν στην περίπτωση των επαρχιακών ιδρυμάτων, που μπορούσαν να χρησιμοποιούν τη διηνεκή εμφύτευση στα ακίνητά τους²³⁸.

Πράγματι, η εμφύτευση ήταν ένα ισχυρότατο εμπράγματο δικαίωμα από το οποίο μπορούσε να προέλθει αλλαγή ιδιοκτησίας του ακινήτου και μάλιστα το οποίο λίγο διέφερε από την πραγματική ιδιοκτησία²³⁹. Η ελευθερία χρήσης της σύμβασης αυτής στην περίπτωση των επαρχιακών ευαγών ιδρυμάτων ίσως σημαίνει ότι ήταν δυσκολότερο να βρεθούν στις επαρχίες ενοικιαστές πρόθυμοι και ικανοί να φέρουν ένα ακίνητο σε κατάσταση κερδοφορίας.

²³⁵ CIC III, αρ. 120. Βλ. Κονιδάρης, Δίκαιον, 254-255.

²³⁶ CIC III, αρ. 131.15: *Φυλάττεσθαι δὲ κελεύομεν τῷ εὐαγγεῖ ὀρφανοτροφείῳ ταύτης τῆς βασιλίδος πόλεως καὶ τῷ ξενῶνι τῷ καλουμένῳ τοῦ τῆς ὁσίας μνήμης Σαμψῶν καὶ τοῖς ὑπὸ τὴν αὐτοῦ δικαιοδοσίαν καθεστῶσιν εὐκτηρίοις ἢ ξενοδοχείοις ἢ ἄλλοις σεβασμίοις οἴκοις πάντα τὰ προνόμια, ἅπερ ἔχει ἡ ἁγιωτάτη μεγάλη ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως.*

²³⁷ CIC III, αρ. 120 Praef., 2. Η ανταλλαγή είναι σύμβαση που επίσης συνεπάγεται αλλαγή ιδιοκτησίας: Κονιδάρης, Δίκαιον, 201-206.

²³⁸ CIC III, αρ. 120.6. Πρβλ. σύνοψη της νομοθεσίας του Ιουστινιανού Α' στην *Ecloga*, 12.4.

²³⁹ Κονιδάρης, Δίκαιον, 195-201.

Η περαιτέρω προστασία της ακίνητης περιουσίας των ευαγών οίκων διασφαλιζόταν μέσω της απαγόρευσης στους ίδιους τους οικονόμους, τους ορφανοτρόφους και άλλους διαχειριστές, καθώς και στους συγγενείς τους εξ αίματος (γονείς, απόγονοι κ.ά.) ή εξ αγχιστείας, να αποκτούν με οποιονδήποτε τρόπο —και όχι μόνο μέσω απλής μισθώσεως— ακίνητα των εν λόγω οίκων²⁴⁰. Τα πρόσωπα αυτά υπάγονταν επίσης σε ρυθμίσεις ανάλογες με εκείνες που ίσχυαν για τους επισκόπους, οι οποίες περιόριζαν τη δυνατότητά τους να απαλλοτριώνουν περιουσιακά στοιχεία, εκτός από εκείνα που ήδη κατείχαν πριν από την ανάληψη του αξιώματός τους. Μάλιστα, το μέτρο αυτό συμπληρώνεται με την πρόβλεψη, τα περιουσιακά στοιχεία που αποκτούν μετά την ανάληψη του αξιώματος να παραμένουν στον οίκο (την εκκλησία ή οποιοδήποτε ίδρυμα). Το μέτρο αυτό έκανε τόσο μεγάλη εντύπωση, ώστε είναι ένα από τα λίγα μέτρα του Ιουστινιανού Α΄ που καταγράφονται στην χρονογραφία της περιόδου²⁴¹. Προφανώς, η μέριμνα του κράτους για την αποφυγή ιδιοποίησης περιουσιακών στοιχείων που ανήκαν στα ευαγή ιδρύματα ήταν συστηματική και ενάντια σε οποιαδήποτε προσωπικά και οικογενειακά συμφέροντα.

Εάν κάποιος εξέφραζε στη διαθήκη του την επιθυμία για την κατασκευή «*ξενῶνος ἢ πτωχείου ἢ ὀρφανοτροφείου ἢ νοσοκομείου ἢ ἄλλου σεβασμίου οἴκου*», θα έπρεπε ο οίκος αυτός να ολοκληρωθεί εντός του έτους, σε αντίθεση με τις εκκλησίες για τις οποίες προβλεπόταν ο χρόνος της πενταετίας. Προκειμένου να εκπληρωθεί η τελευταία επιθυμία του ευεργέτη οι κληρονόμοι έπρεπε ακόμα και να αγοράσουν ή να μισθώσουν χώρο, αν για κάποιον λόγο δεν υπήρχε κατάλληλος χώρος ή κτίσμα για τον υπό ίδρυση οίκο. Ο ευεργέτης μπορούσε να έχει διορίσει ο ίδιος «*ξενοδόχους ἢ πτωχοτρόφους ἢ ἄλλους τοιούτους διοικητάς*», ή να έχει διορίσει σε αυτή τη θέση κάποιον από τους κληρονόμους του. Ο τοπικός επίσκοπος είχε το δικαίωμα ελέγχου της χρηστής διοίκησης του ιδρύματος και μπορούσε να διορίσει κάποιον διοικητή, αν δεν υπήρχε η αντίστοιχη πρόβλεψη στη διαθήκη του ευεργέτη ή αν δεν υπήρχαν «*χρήσιμοι*» διοικητές μεταξύ των κληρονόμων του²⁴². Σύμφωνα με αυτόν τον νόμο, είναι και η διάταξη σύμφωνα με την οποία οι οικονόμοι, οι υπεύθυνοι πτωχοτροφείων, οι διαχειριστές ξενώνων και νοσοκομείων, καθώς και οι υπεύθυνοι άλλων φιλανθρωπικών οίκων, έπρεπε να λογοδοτούν στον επίσκοπο στον οποίο υπάγονταν για τη διαχείρισή τους, ιδίως να καταγράφουν και να αποδίδουν λογαριασμό για τις ευθύνες τους, ώστε τα οφειλόμενα από τη διοίκησή τους να αποδίδονται στον ευαγή οίκο²⁴³.

Τέλος, οι ορφανοτρόφοι είχαν την ίδια βαθμίδα και τις αντίστοιχες ικανότητες με τους επιτρόπους και κουράτορες: νομικά δεν είχαν την ανάγκη εγγυητών, το οποίο σημαίνει ότι γίνονταν δεκτοί από κάθε δικαστήριο είτε ως ενάγοντες είτε ως εναγόμενοι. Αυτή η ρύθμιση είχε ως αιτία την ανάγκη να ενεργούν για ζητήματα που αφορούσαν τα περιουσιακά στοιχεία

²⁴⁰ CIC III, αρ. 120.5· Ecloga, 13.6.

²⁴¹ CIC III, αρ. 131.13: *Ταῦτα δὲ ἅπαντα, ἅπερ εἰρήκαμεν περὶ τῶν πραγμάτων τῶν μετὰ τὴν ἐπισκοπὴν περιερχομένων εἰς τοὺς ὀσιωτάτους ἐπισκόπους, καὶ ἐπὶ τῶν εὐλαβεστάτων ὀρφανοτρόφων καὶ πτωχοτρόφων καὶ νοσοκόμων καὶ γεροντοκόμων καὶ ξενοδόχων καὶ πάντων τῶν ἄλλων διοικητῶν τῶν σεβασμίων οἴκων κρατεῖν θεσπίζομεν ἐπὶ τοῖς πράγμασι τοῖς ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἰδίας διοικήσεως κατὰ τὸν εἰρημένον τρόπον εἰς αὐτοὺς περιερχομένους*». Βλ. και *Ιωάννη Μαλάλα Χρονογραφία*, 359.23-30.

²⁴² CIC III, αρ. 131.10· *Basilica*, 5.3.11. «*Ταῦτα δὲ ἅπαντα, ἅπερ εἰρήκαμεν περὶ τῶν πραγμάτων τῶν μετὰ τὴν ἐπισκοπὴν περιερχομένων εἰς τοὺς ὀσιωτάτους ἐπισκόπους, καὶ ἐπὶ τῶν εὐλαβεστάτων ὀρφανοτρόφων καὶ πτωχοτρόφων καὶ νοσοκόμων καὶ γεροντοκόμων καὶ ξενοδόχων καὶ πάντων τῶν ἄλλων διοικητῶν τῶν σεβασμίων οἴκων κρατεῖν θεσπίζομεν ἐπὶ τοῖς πράγμασι τοῖς ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἰδίας διοικήσεως κατὰ τὸν εἰρημένον τρόπον εἰς αὐτοὺς περιερχομένους*». Βλ. και *Ιωάννη Μαλάλα Χρονογραφία*, 359.23-30.

²⁴³ *Basilica*, 3.1.39.

των ορφανών και των ίδιων των ορφανοτροφείων. Οι ορφανοτρόφοι μπορούσαν να διαφυλάξουν τα περιουσιακά στοιχεία των ορφανών, ή να τα εκποιήσουν και να διαφυλάξουν το αντίστοιχο τίμημα για τα παιδιά²⁴⁴.

Η μοναστηριακή περιουσία, ανάλογα με το κάθε μοναστήρι, χρησιμοποιούνταν για φιλανθρωπικούς σκοπούς και κοινωνική πρόνοια. Οι πληροφορίες γι' αυτές τις δράσεις προέρχονται κυρίως από τα μοναστηριακά τυπικά της εποχής, ωστόσο είναι αβέβαιο αν και σε ποιο βαθμό οι διαταγές των κτητόρων εφαρμόζονταν στην πράξη. Οι δαπάνες των μοναστηριών για φιλανθρωπία χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: στην πρώτη περιλαμβάνονται οι διανομές τροφής και χρημάτων στους φτωχούς, ενώ στη δεύτερη οι δαπάνες για την ίδρυση και συντήρηση φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Ανέκαθεν η Εκκλησία αφιέρωνε μέρος των εσόδων της για φιλανθρωπικούς σκοπούς, κυρίως για την ενίσχυση των φτωχών, την περίθαλψη ορφανών, χηρών, ασθενών, γερόντων, οδοιπόρων και αιχμαλώτων. Οι δαπάνες για αυτά τα ιδρύματα κάλυπταν τη συντήρηση, το προσωπικό και τη λειτουργία τους και βάρυναν την περιουσία του μοναστηριού. Από το ύψος αυτών των δαπανών μπορούμε να εκτιμήσουμε τα έσοδα των μοναστηριών²⁴⁵.

Η σφοδρή Εικονομαχική διαμάχη, η οποία ξεκίνησε το 726 και επιλύθηκε μόλις το 843, αύξησε το ενδιαφέρον της αυτοκρατορικής κυβέρνησης για την προστασία και τον έλεγχο των μοναστικών ιδρυμάτων. Οι βυζαντινές μονές του ένατου αι. είχαν μια πολύ διαφορετική οικονομική βάση από τα ιδρύματα της πρώιμης περιόδου, οι οποίες θεσμοθετούσαν τη χειρωνακτική εργασία και προσπαθούσαν για την οικονομική αυτονομία των κοινοτήτων τους, ή ακόμα και από την ίδρυση μονών του 6^{ου} και των αρχών του 7^{ου} αι., οι οποίες βασίζονταν σε χρηματικά έσοδα που είχαν ανατεθεί από τους προστάτες τους. Ξεκίνησε λοιπόν μια γενική στροφή προς τις κτηματικές δωρεές ως το νέο μέσο υποστήριξης των μοναστικών ιδρυμάτων, όπως αποδεικνύουν και πηγές από την εποχή αυτή. Παρόλο που η πρακτική της χειρωνακτικής εργασίας στις μονές δεν είχε ακόμα εγκαταλειφθεί, έγινε λιγότερο σημαντική τον ένατο αι., καθώς δεν ήταν πλέον απαραίτητη για τη στήριξη ενός ιδρύματος. Η υιοθέτηση των κτηματικών δωρεών δεν αποτέλεσε μια ριζική αλλαγή, καθώς φαίνεται πιθανό ότι ελάχιστα ιδρύματα ήταν πραγματικά αυτοσυντηρούμενα. Καθώς ο βυζαντινός μοναχισμός γίνεται πιο σαφής σε αυτήν την περίοδο, ο συνολικός αντίκτυπος αποδείχθηκε σημαντικός, διαφοροποιώντας έντονα τον μεσαιωνικό μοναχισμό από αυτόν της πρώιμης περιόδου. Ειδικά σε ό,τι αφορά τις ιδιωτικές δωρεές που διατίθεντο για τη στήριξη αυτών των μοναστηριών, είχαν επίσης τα όριά τους. Η λειτουργία των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων προστατευόταν από τα Τυπικά (κανονισμούς λειτουργίας) που διαμόρφωνε ο ιδρυτής του κάθε ιδρύματος²⁴⁶, αλλά κάποιοι ιδρυτές του 9^{ου} και του 10^{ου} αι. άρχισαν να αναζητούν εναλλακτική ή συμπληρωματική πηγή εσόδων για τα ιδρύματά τους, συγκεκριμένα από την αυτοκρατορική προστασία. Οι αυτοκράτορες, τόσο οι Εικονομάχοι όσο και οι Εικονολάτρες, φαίνεται ότι υποδέχθηκαν αυτά τα αιτήματα για στήριξη ως έναν τρόπο να επεκτείνουν την επιρροή και τον έλεγχό τους πάνω στα ιδιωτικά μοναστήρια²⁴⁷. Ο Κωστής Σμυρλής έχει μελετήσει διεξοδικά τα περιουσιακά

²⁴⁴ CIC III, 131.15.

²⁴⁵ Κονιδάρης, *Δίκαιον* 246 – 251.

²⁴⁶ Κωνσταντέλος, *Πενία, κοινωνία και φιλανθρωπία*, 141.

²⁴⁷ BMFD, 47-50.

στοιχεία των μοναστηριών, την προέλευσή τους και την επέκτασή τους²⁴⁸. Ωστόσο, η λεπτομερής εξέταση των περιουσιακών στοιχείων των μοναστηριών ξεφεύγει από το πλαίσιο της παρούσης εργασίας.

B. Τα είδη των ευαγών οίκων

Δεδομένου ότι τα περισσότερα από αυτά τα ιδρύματα ιδρύθηκαν από πρόσωπα - συνηθέστερα από μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας - η πρακτική της φιλανθρωπίας ήταν επίσης σε μεγάλο βαθμό κοσμική. Εντοπίζεται σε διαθήκες σημαντικών προσώπων, όπως στρατηγών και πολιτικών αξιωματούχων, αλλά και γυναικών. Η αριστοκρατία και τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, που διέθεταν σημαντικά εισοδήματα και είχαν την οικονομική δυνατότητα να ιδρύσουν μόνιμα συγκροτήματα, επιδόθηκαν στην ανέγερση ιδρυμάτων προσαρτημένων σε μονές και σε δωρεές περιουσίας προς αυτά. Έτσι, ένα σύστημα εγκαταστάσεων παροχής βοήθειας αναπτύχθηκε σε πολλά μοναστήρια, περιλαμβάνοντας συνηθέστερα λουτρό ή νοσοκομείο, τα οποία ήταν διαθέσιμα σε ηλικιωμένους μοναχούς αλλά και σε ντόπιους που περιστασιακά κατέφευγαν σε αυτά. Πολλά από αυτά έχουν ήδη αναφερθεί και παραπάνω²⁴⁹. Οι αυτοκρατορικές οικογένειες έκαναν τους ίδιους υπολογισμούς με την αριστοκρατία: τα φιλανθρωπικά ιδρύματα εξασφάλιζαν τις προσευχές των φτωχών για εκείνους.

Αυτές οι αρχές διευρύνθηκαν στη μέση Βυζαντινή εποχή, ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη. Οι αυτοκράτορες, ξεκινώντας από τη Μακεδονική δυναστεία, επεδίωκαν συχνά την ίδρυση μοναστηριών με φιλανθρωπικά ιδρύματα. Πιθανώς, η διεύρυνση της φιλανθρωπίας εξαρτώνταν από τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης της αυτοκρατορίας. Οι αυτοκράτορες άντλησαν σημαντικούς οικονομικούς πόρους από τις βασιλικές περιουσίες, από τα περιουσιακά στοιχεία του στέμματος αλλά και από τις φορολογικές υπηρεσίες για να προικίσουν τα ευαγή ιδρύματα²⁵⁰. Από τον 9^ο αι. σώζονται λεπτομερείς κατάλογοι της παλατινής ιεραρχίας. Αυτές οι αρχές διευρύνθηκαν στη μέση Βυζαντινή εποχή, ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη. Σε αυτήν εντάσσονταν οι αξιωματούχοι που ασχολούνταν με την φιλανθρωπία. Ο Ορφανοτρόφος, υπεύθυνος του Ορφανοτροφείου Αγίου Παύλου της Κωνσταντινούπολης, ήταν χωρίς αμφιβολία ο πιο σημαντικός εξ αυτών. Σύμφωνα με το *Τακτικόν Uspenskij* (842/3), είχε τον υψηλότερο τίτλο του *πατρικίου*. Οι Ξενοδόχοι καθώς και οι Γηροκόμοι βρίσκονταν σε αρκετά χαμηλότερη θέση και ο τίτλος τους, αν είχαν, δεν είχε τόση σημασία ώστε να σημειωθεί στο *Τακτικόν*²⁵¹. Μισό αι. αργότερα όμως, η απλή αυτή κατάταξη που παραδίδει το *Τακτικόν* έχει αναπτυχθεί σημαντικά, γεγονός που προδίδει την σημασία που αποδιδόταν στην οργάνωση της φιλανθρωπίας. Στο *Τακτικόν του Φιλοθέου* (899)

²⁴⁸ Smyrlis, *Fortune*.

²⁴⁹ Magdalino, *Constantinople médiévale. Études sur l'évolution des structures urbaines*, 31.

²⁵⁰ Caseau, *Nourritures*, 231.

²⁵¹ Oikonomidès, *Listes*, 51, 61, και βλ. και τα σχόλια: 312-315, “οι Ξενοδόχοι και οι Γηροκόμοι είχαν και οικονομικά καθήκοντα, πέραν των καθηκόντων τους ως φροντιστές και συνοδοί των ατόμων που περιθάλλονταν”. Το κατά πόσο οι ίδιοι οι Ξενοδόχοι, Γηροκόμοι κλπ. Είχαν «καθήκοντα φροντιστών» βέβαια μπορεί σήμερα να αμφισβητηθεί με βάση όσα γνωρίζουμε σήμερα για τα ιδρύματα αυτά, που ήταν μεγάλοι οργανισμοί με πολύ προσωπικό. Το αξίωμα του Ορφανοτρόφου έχουν εξετάσει ο Nesbitt, *Orphanotrophos*, 51-62, εδώ 56-57, και ο Guiland, *L'Orphanotrophe*, 205-221.

η υπηρεσία του Ορφανοτρόφου κατατάσσεται πλέον μεταξύ των *σεκρέτων*²⁵² και η διάρθρωσή της είναι σαφής: σε αυτήν ανήκουν ο χαρτουλάριος του *οίκου*, ο χαρτουλάριος του *οσίου*, ο *ἀρκάριος* (θησαυροφύλακας) και οι κουράτορες (αρμόδιοι για τα περιουσιακά στοιχεία)²⁵³. Θεωρείται ότι οι αναφερόμενοι χαρτουλάριοι ασκούσαν τα καθήκοντά τους στο ορφανοτροφείο του Αποστόλου Παύλου και στο ορφανοτροφείο του Αγίου Ζωτικού, το οποίο περιλάμβανε και λεπροκομείο. Το νοσοκομείο του Οσίου μαρτυρείται τον 10^ο αι., και στην συνέχεια τον 12^ο αι. μέσω του *πρώτου*, δηλ. του διαχειριστή του²⁵⁴. Οι μαρτυρίες αυτές δείχνουν την επιβίωση αυτών των ιδρυμάτων αλλά και την εξέλιξή τους, δηλώνουν όμως, με τον τρόπο που εγγράφεται στο αυτοκρατορικό σύστημα, και την αυτοδυναμία του Ορφανοτροφείου. Οι *χαρτουλάριοι τῶν οἴκων* την εποχή αυτή φαίνεται να προέρχονται επίσης από την αυτοκρατορική υπηρεσία του *σακελλίου*, πιθανώς επειδή, όπως εύστοχα παρατήρησε ο Οικονομίδης, χρηματοδοτούνταν από εκεί²⁵⁵. Στο ίδιο *Τακτικόν* σημειώνονται και οι Ξενοδόχοι και οι Γηροκόμοι της περιοχής Σαγγαρίου, Πυλών, και Νικομηδείας, που υπάγονταν στον *μεγάλο κουράτορα*, δηλ. στον αρμόδιο αξιωματούχο για την βασιλική περιουσία, που αυτή την εποχή διευρύνεται σημαντικά²⁵⁶. Και εδώ η υπαγωγή αυτή μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν είναι τυχαία και ότι σχετίζεται με την χρηματοδότηση, δηλ. τη συντήρηση των ιδρυμάτων.

Αφενός λοιπόν, το Ορφανοτροφείο ήταν ένας μεγάλος οργανισμός που δρούσε αυτόνομα ως *σέκρετον*, ως μέρος του αυτοκρατορικού συστήματος. Η ίδια πληροφορία παρέχεται εξάλλου και τον 11^ο αι., συγχρόνως με τις αλλαγές που επέφερε ο Αλεξίος Α΄ Κομνηνός²⁵⁷. Αφετέρου, άλλα ιδρύματα εντάχθηκαν στο οργανόγραμμα διαφορετικών υπηρεσιών, γεγονός που μαρτυρεί την κρατική-αυτοκρατορική μέριμνα και την εξειδίκευση της παροχής προστασίας των ευπαθών ομάδων. Παρατηρούμε τέλος, τη σημασία που αποδόθηκε στην περιποίηση και την περίθαλψη ασθενών και οδοιπόρων που προσέγγιζαν την Κωνσταντινούπολη από την πλευρά της Μικράς Ασίας.

Πρέπει να σημειωθεί ότι αντικειμενικά, είναι δύσκολο να διαχωρίσουμε με σαφήνεια τα «ιδιωτικά» ιδρύματα από τα κρατικά. Αυτό συμβαίνει γιατί, κρίνοντας από την διαδικασία ίδρυσης, όπως περιγράφηκε παραπάνω, τα ιδρύματα αυτά ξεφεύγουν από τη στενή, σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, έννοια του «ιδιωτικού» ιδρύματος, εφόσον περιβάλλονται από το μοναστηριακό καθεστώς, το οποίο προστατευόταν απόλυτα από την κρατική νομοθεσία. Συνεπώς, όλα αυτά τα ιδρύματα απολάμβαναν την προστασία της νομοθεσίας όπως διαγράφηκε στην προηγούμενη ενότητα. Επιπλέον, όπως είδαμε επίσης, οι ιδρυτές αφιέρωναν σε αυτά σημαντικά περιουσιακά στοιχεία, προορισμένα για την συντήρηση των μοναστηριών και των ευαγών ιδρυμάτων, αλλά επεδίωκαν παράλληλα και την αυτοκρατορική πρόνοια και τα προνόμια που απέρρεαν από αυτήν. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι βεβαίως το ίδρυμα του Μιχαήλ Ατταλειάτη. Ο Ατταλειάτης είχε κάθε πρόθεση, όπως φανερώνουν οι εκτενείς κανονισμοί του, να κρατήσει την εποπτεία του ιδρύματος μέσα στην οικογένειά του.

²⁵² Oikonomidès, 103, 107.

²⁵³ Oikonomidès, *Listes*, 123.

²⁵⁴ Oikonomidès, *Listes*, 319.

²⁵⁵ Oikonomidès, *Listes*, 121, 315-316

²⁵⁶ Oikonomidès, *Listes*, 123.17-19.

²⁵⁷ Αλεξιάς, 15.7, 484: *Σέκρετα γὰρ ἐπὶ τούτοις πᾶσι καὶ λογοπραγίαι τῶν προνοουμένων κατὰ τὰ τῶν πενήτων κτήματα καὶ χρυσόβουλλοι λόγοι ἐπιβραβεύοντες τοῖς τρεφομένοις τὸ ἀναφαίρετον.*

Συνέλαβε την ίδρυση του συγκροτήματος αυτού ως ιδρύματος που θα προστάτευε τα οικογενειακά περιουσιακά στοιχεία, παρέχοντας παράλληλα φιλανθρωπία. Όμως, ζήτησε και πέτυχε να λάβει πλήρεις φορολογικές απαλλαγές για τα ιδρύματα που ίδρυσε και προβλέποντας επιπλέον την απαγόρευση παραχώρησης, πώλησης ή μεταβίβασής τους, και την εκμετάλλευσή τους υπό προϋποθέσεις²⁵⁸. Δεν είναι γνωστό για πόσο καιρό ο οργανισμός αυτός λειτούργησε ως ιδιωτικός οργανισμός, που παρόλα αυτά απολάμβανε την προστασία των μοναστηριών. Τέτοια στοιχεία απουσιάζουν για τα περισσότερα ευαγή ιδρύματα που γνωρίζουμε ότι ξεκίνησαν με ιδιωτική πρωτοβουλία.

Παρακάτω ακολουθούν συνοπτικές πληροφορίες για τα ευαγή ιδρύματα, όπου αυτά εντοπίστηκαν κατά την εκπόνηση αυτής της έρευνας. Τα ιδρύματα κατηγοριοποιούνται κατά είδος (ορφανοτροφεία, λοχοκομεία, ξενώνες, πτωχοκομεία, λεπροκομεία), και στη συνέχεια κατά τύπους (Κωνσταντινούπολη – επαρχίες).

²⁵⁸ Gautier, *La Diataxis de Michel Attaliate*, 115-117.

Ορφανοτροφεία - δομές υποδοχής και φιλοξενίας ορφανών - Ορφανοτρόφοι

Τα ορφανοτροφεία αναπτύχθηκαν σημαντικά από τον 5^ο αι. και εξής. Από τον 8^ο έως τον 12^ο αι., η πολιτική της Βυζαντινής αυτοκρατορίας έναντι των ορφανών περιλάμβανε έναν συνδυασμό νομικών μεταρρυθμίσεων, κρατικών και εκκλησιαστικών προσπαθειών και θεσμικής μέριμνας. Το Βυζαντινό κράτος είχε καίριο ρόλο στην εξέλιξη της μέριμνας για τα ορφανά, τροποποιώντας τους νόμους που αφορούσαν την κηδεμονία και την υιοθεσία. Παράλληλα, ενθάρρυνε τους επισκόπους και τα μοναστήρια να ιδρύουν σχολεία, τα οποία θα εξασφάλιζαν σταθερό περιβάλλον και ποιοτική εκπαίδευση στα παιδιά χωρίς οικογένεια ή κηδεμόνα. Όπως είδαμε, η πολιτική στόχευε στην προστασία των ορφανών από αδίστακτους κηδεμόνες, στην παροχή στέγης, εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης και στην ενσωμάτωσή τους στην κοινωνία. Κράτος και εκκλησία ήταν μαζί αρωγοί σε αυτή την προσπάθεια²⁵⁹.

Από την πρώιμη περίοδο, ο Ορφανότροφος, ως διευθυντής του κεντρικού Ορφανοτροφείου Πέτρου και Παύλου στο Βυζάντιο - ήταν ένας από τους πιο έμπιστους ανθρώπους του αυτοκράτορα στην υποστήριξη των αρχών της χριστιανικής φιλανθρωπίας. Τον 10^ο αι., ο ορφανότροφος ήταν ένας από τους μεγάλους αξιωματικούς του Στέμματος. Στο *Κλητορολόγιο* του Φιλοθέου του 9ου αι. κατέχει, μάλιστα, την 56η θέση στον κατάλογο των υψηλών αξιωματούχων με διάταγμα, την 11η στην τάξη των γραμματέων και την 59η στον κατάλογο των καλεσμένων στα αυτοκρατορικά δείπνα²⁶⁰. Ο Ορφανότροφος μπορούσε να ονομαστεί ανθύπατος – πατρίκιος, πατρίκιος, πρωτοσπαθάριος. Το *Τακτικόν* του Ουσπένσκυ, τον κατατάσσει στην 37η θέση μεταξύ των Πατρικίων. Ο Ορφανότροφος επομένως, αναφέρεται ως αυτοκρατορικός αξιωματούχος και τοποθετείται κάτω από τους *Πατρίκιους* που προΐστανται τομέων²⁶¹. Στο *Κλητορολόγιο* του Φιλοθέου, οι Ορφανότροφοι κατατάσσονταν μεταξύ των σημαντικών οικονομικών αξιωματούχων του κράτους και είχαν υπό τη διεύθυνση τους την ακόλουθη ομάδα αξιωματούχων: χαρτουλάριοι του οίκου, χαρτουλάριοι του οσίου, αρκάριος και κουράτωρες. Τον 12^ο αι., επί Αλεξίου Κομνηνού, ο Ορφανοτρόφος εξακολουθούσε να είναι μια αξιοσέβαστη φιγούρα, «*ἀνήρ τις τῶν ἐνδοξοτάτων*»²⁶².

Ο J. Nesbitt έχει εξετάσει τις πολυάριθμες σφραγίδες που σχετίζονται με τον Ορφανοτρόφο²⁶³ και την πολύκλαδη υπηρεσία του. Το μοτίβο των προτομών των αποστόλων παραμένει από τους προηγούμενους αιώνες ανάμεσα στις σφραγίδες των Ορφανοτρόφων, έως τα τέλη του 7^{ου} και αρχές του 8^{ου} αι.. Από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του αξιώματος ήταν ο άγιος Ανδρέας ο Νέος, αρχιεπίσκοπος Γόρτυνας, που κατείχε το αξίωμα του Ορφανοτρόφου στα τέλη του 7^{ου} αι.. Η αλληλογραφία μεταξύ του Νικόλαου Καβάσιλα και του Δημητρίου Κυδώνη φανερώνει ότι οι Ορφανοτρόφοι ήταν ιδιαίτερα σημαντικά πρόσωπα.

²⁵⁹ Βλ. παραπάνω, Κεφάλαιο Πρώτο, 3. Ορφανά παιδιά, 18

²⁶⁰ Oikonomidès, *Κλητορολόγιον Φιλοθέου*, 52, 714, 729, 749.

²⁶¹ Nesbitt, *The Orphanotrophos: Some observations on the history of the office in light of seals*, 56-58.

²⁶² Κομνηνή Α. *Αλεξιάς*, 270.

²⁶³ Nesbitt, THE ORPHANOTROPHOS: SOME OBSERVATIONS ON THE HISTORY OF THE OFFICE IN LIGHT OF SEALS, in Oikonomidès, N., Cheynet, J. C., & Sode, C. *Studies in Byzantine sigillography* (Vol. 8), 53. Ο Nesbitt υπογραμμίζει ότι δεν έχει γίνει συστηματική προσπάθεια ομαδοποίησης και μελέτης αυτών των δειγμάτων σφραγίδων σε σχέση με κείμενα.

Κάποιοι από αυτούς μπορούσαν να συνδράμουν όχι μόνο τα ορφανά, αλλά και ενήλικες που είχαν ανάγκη²⁶⁴.

Εικόνα 2. Ανδρέα Προέδρου (= Μητροπολίτου) Κρήτης (8^{ος} αι.). DO Seals, BZS.1955.1.4973

Πιθανώς δεν ήταν ασυνήθιστο για ένα μέλος του εκκλησιαστικού κατεστημένου να καταλαμβάνει το αξίωμα του Ορφανοτρόφου, αλλά μετά από αυτήν την περίοδο, οι διορισμοί αφορούσαν κυρίως πολιτικούς αξιωματούχους, παρά το γεγονός ότι είναι πολλές οι μαρτυρίες που αφορούν εκκλησιαστικούς. Σε αυτή την περίπτωση, οι Ορφανοτρόφοι αναφέρονται στις πηγές χωρίς τον τίτλο τους. Αυτή είναι η περίπτωση του περίφημου Ορφανότροφου Ιωάννη, παντοδύναμου λειτουργού του Μιχαήλ Δ' του Παφλαγόνα (1034-1041), που είχε λάβει το μοναχικό σχήμα. Τον 12^ο αι., το αξίωμα κατείχαν υψηλοί αξιωματούχοι της διοίκησης των Κομνηνών με νομικές γνώσεις, όπως ο Αλέξιος Αριστηνός και ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης. Το γεγονός αυτό συνάδει με πληροφορία που προέρχεται από τον 11^ο αι. για τις δικαστικές αρμοδιότητες που είχε ο Ορφανοτρόφος²⁶⁵.

Εικόνα 3. Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, Ορφανοτρόφος (12^{ος} αι.). DO Seals, BZS.1951.31.5.345

²⁶⁴ Κωνσταντέλος, *Πενία, κοινωνία και φιλανθρωπία: στον μεταγενέστερο μεσαιωνικό ελληνικό κόσμο*, 141.

²⁶⁵ Nesbitt, *Orphanotrophos*, 51-62· Guiland, *L'Orphanotrophe*, 212-213.

Από την εποχή του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α΄, με τις δημοσιονομικές του μεταρρυθμίσεις, τα εκτεταμένα κτήματα του Ορφανοτροφείου εντάχθηκαν στην αυτοκρατορική περιουσία²⁶⁶. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, ο Ορφανότροφος να καταταγεί ανάμεσα στους κορυφαίους οικονομικούς γραφειοκράτες, όπως οι σακελλάριοι, οι λογοθέτες του γενικού και του στρατιωτικού, καθώς και οι επιμελητές των αυτοκρατορικών κτημάτων. Παρόλα αυτά, άλλες πηγές περιγράφουν τον επικεφαλής του Ορφανοτροφείου ως διοικητικό υπάλληλο²⁶⁷. Τον 9^ο αι. το αξίωμα κατείχε κατά καιρούς πια κάποιος κληρικός²⁶⁸. Στην 4^η Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης το 869/870, ένας από τους συμμετέχοντες ήταν κάποιος «Γεώργιος ο Ορφανότροφος». Μπορεί να ήταν ο «Γεώργιος, διάκονος και ορφανότροφος» που ήταν ο παραλήπτης μιας επιστολής από τον Φώτιο. Το 878 δε, όταν ο Νικηφόρος, αρχιεπίσκοπος Νίκαιας αναγκάστηκε να παραιτηθεί από τον θρόνο του, ανέλαβε τα καθήκοντα του Ορφανοτρόφου.

Ο Ορφανότροφος τον 10^ο αι., ήταν αναμφισβήτητα δημόσιος υπάλληλος και όχι εκκλησιαστικός αξιωματούχος. Το γεγονός ότι ο Ορφανότροφος δικαιούται, κατά κανόνα, έναν υψηλό ευγενή τίτλο, καταδεικνύει ότι ήταν ή θα μπορούσε να είναι λαϊκός. Οι κληρικοί, δεν έφεραν ευγενή τίτλο, μόνο κατ' εξαίρεση επιτρεπόταν στους κληρικούς που ανήκαν σε δευτερεύοντα τάγματα να δέχονται μετριοπαθείς ευγενείς τίτλους. Για τους μοναχούς, ο κανόνας ήταν απόλυτος. Όχι μόνο αρνούνταν τους ευγενείς τίτλους που θα μπορούσαν να τους προσφερθούν, αλλά απαρνήθηκαν και αυτούς που είχαν, πριν εισέλθουν στα μοναστήρια. Καθώς ο Ορφανότροφος ήταν λαϊκός, μπορούσαν να του αποδοθούν οι τίτλοι ανθύπατος - πατρίκιος και Ορφανοτρόφος. Αν ήταν κληρικός ή μοναχός, έφερε μόνο τον τίτλο του λειτουργήματός του και ονομαζόταν απλώς Ορφανοτρόφος. Ο περίφημος Ιωάννης, παντοδύναμος λειτουργός του Μιχαήλ Δ' της Παφλαγονίας (1034-1041), έχοντας ενδυθεί το μοναστηριακό ιμάτιο, διατήρησε μόνο την ιδιότητά του ως Ορφανοτρόφου²⁶⁹.

Σε επιστολή του 11ου αι., ο λόγιος Μιχαήλ Ψελλός αποδίδει στον Ορφανοτρόφο την ιδιότητα του δικαστή με εξειδίκευση στο ρωμαϊκό δίκαιο. Παρομοίως, ο σύγχρονός του, Ευστάθιος Ρωμαίος, αναφέρθηκε σε μια περίπλοκη νομική υπόθεση που ο Ορφανότροφος είχε εκδικάσει σε πρώτο βαθμό²⁷⁰.

Μεταξύ των γνωστών Ορφανοτρόφων, ήταν ο διάκονος και Ορφανοτρόφος Γεώργιος από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως που συμμετείχε στην 4^η Σύνοδο Κωνσταντινουπόλεως το 869-870, η οποία απήγγειλε την καταδίκη του Φωτίου. Ενδεχομένως να επρόκειτο για τον Γεώργιο τον Ορφανότροφο όχι από το μεγάλο ορφανοτροφείο της Κωνσταντινούπολης αλλά από κάποιο επαρχιακό. Ο Θεόδωρος Στουδίτης²⁷¹ απευθύνει επιστολή στον Λέοντα τον Ορφανοτρόφο²⁷², ο οποίος ήταν πατρίκιος, όπως δείχνει η μνεία της χήρας του, της πατρικίας²⁷³.

²⁶⁶ Oikonomidès, *Kletorologion of Philotheos*, 107.

²⁶⁷ Psellos, *Ep.* 240, 290-291.

²⁶⁸ C.D. Boor, Στο *Χρονογραφικόν Σύντομον* του αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νικηφόρου Α΄, αναφέρεται ο Ακάκιος, πρεσβύτερος και ορφανοτρόφος, 116:25.

²⁶⁹ Guiland, 209 - 210.

²⁷⁰ Von Lingenthal, Πείρα, 15.12, 53 στο *Jus Graecoromanum*.

²⁷¹ PmbZ, αρ. 7574/corr., s.v. Theodoros Studites

²⁷² PmbZ, αρ. 24680, c.v. Leon, Fatouros, ep. 29:2.

²⁷³ Guiland, *Étude sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. L'orphanotrophe*, 211.

Τέσσερα ονόματα ορφανοτρόφων από τον 10ο αι. μάς είναι γνωστά: Δημήτριος, κληρικός, κουβούκλειος του καθεδρικού ναού Θεσσαλονίκης και Ορφανότροφος της μητρόπολης. Ο Ιωάννης, Ορφανότροφος²⁷⁴ και δικαστής των Αρμενίων. Ο Ιωάννης, προκαθήμενος του αυτοκράτορα Ρωμανού Γ' Αργυρού (1028-1034), έγινε, πριν από το τέλος της βασιλείας του τελευταίου, Ορφανότροφος. Αρκετά ισχυρός ώστε να στεφθεί πατριάρχης, αρχικά εξορίστηκε, μετά εκτοπίστηκε στη Λέσβο και τυφλώθηκε στις 2 Μαΐου 1043, με εντολή του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου. Ο Ιωάννης, που είχε ασπαστεί νωρίς τη μοναστική ζωή, είχε εγκαταλείψει, σύμφωνα με το έθιμο, τον τίτλο του πραιπόζιτου. Παρά την υψηλή του θέση, ο Ιωάννης δεν έφερε κανένα ευγενή τίτλο και τον αποκαλούσαν πάντα με την επωνυμία Ορφανότροφος. Ο πατρίκιος και Ορφανοτρόφος Μελίας υπογράφουν την συνοδική απόφαση του 1030 του πατριάρχη Αλέξιου Στουδίτη²⁷⁵. Τον ίδιο αι. πληροφορούμαστε και για τον Νικήτα, επίσκοπο Ιωνοπόλεως, χαρτουλάριο του Μεγάλου Ορφανοτροφείου.

Εικόνα 4. Νικήτας, επίσκοπος Ιωνοπόλεως, (και χαρτουλάριος) του Μεγάλου Ορφανοτροφείου (11^{ος} αι.), DO Seals, BZS.1951.31.5.2092.

Από τον 11^ο αι. χρονολογούνται 5 χρυσόβουλα που αναφέρουν τον Ορφανοτρόφο σε μια απαρίθμηση αξιωματούχων: ένα χρυσόβουλο του Νικηφόρου Γ' Βοτανιάτη του Ιουλίου 1079 και τέσσερα χρυσόβουλα του Αλέξιου Α' Κομνηνού. Τρία ονόματα ορφανοτρόφων από τον 12ο αι. μάς γνωστοποιούνται: Ο Αλέξιος Αριστείνος είχε τόσο πολιτική όσο και εκκλησιαστική σταδιοδρομία μέχρι την έναρξη της πατριαρχείας του Λουκά Χρυσοβέργη (1157-1170). Όσο ήταν διάκονος, ο Αριστείνος ήταν πρωτέκδικος, μεγάλος σκευοφύλαξ και μεγάλος ταμίας²⁷⁶. Ο μοναχός και ορφανότροφος Κάντιδος αναφέρεται σε σημείωμα του Δούκα της Θεσσαλονίκης Ιωάννη Κοντοστέφανου με ημερομηνία Νοεμβρίου 1162²⁷⁷. Ο λογοθέτης του δρομέα και Ορφανότροφος Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης είναι μεταξύ των ανθρώπων που συμμετείχαν στις συνόδους του 1166 και του 1170. Στη σύνοδο της 6^{ης} Μαρτίου 1166, περιγράφηκε ως πρωτονοβελισσιμουπέρτατος, ενώ στη σύνοδο της 30ης Ιανουαρίου 1170, περιγράφηκε ως πρωτονοτάριος υπερτάτος και ως πρωτονοβελίσσιμος στη σύνοδο της 18^{ης} Φεβρουαρίου 1170.

²⁷⁴ PmbZ, αρ. 23371, c.v. Ioannis Orphanotrophos.

²⁷⁵ Guiland, 212-213.

²⁷⁶ Guiland, 213.

²⁷⁷ Guiland, 213.

Ορφανοτροφείο του Ζωτικού – Αποστόλου Παύλου

Το Ορφανοτροφείο του Οσίου Ζωτικού, ένα αρχαίο ίδρυμα του 4^{ου} αι., αφότου ο Ιουστίνος Β΄ οικοδόμησε την ομώνυμη εκκλησία έγινε στη συνέχεια γνωστό ως Ορφανοτροφείο των Αγίων Πέτρου και Παύλου ή του Αγίου Παύλου, ή απλώς ως Ορφανοτροφείο²⁷⁸. Αρχικά, η οργάνωσή του αποσκοπούσε στη φροντίδα ορφανών, ωστόσο εξελίχθηκε σε ένα πολύπλευρο ίδρυμα που παρείχε ένα ευρύ φάσμα φιλανθρωπικών υπηρεσιών για φτωχούς, ανάπηρους και ηλικιωμένους. Το Ορφανοτροφείο ιδρύθηκε από τον άγιο Ζωτικό τον 4^ο αι., επί αυτοκράτορος Κωνσταντίου, και στηρίχθηκε πιθανώς από όλους τους μεταγενέστερους αυτοκράτορες²⁷⁹. Ιδιαίτερα προνόμια παραχώρησαν ο Λέων Α΄, ο Ιουστινιανός Α΄ και ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, εξισώνοντας το καθεστώς που διείπε τη λειτουργία του με εκείνο της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα και με την νομοθεσία²⁸⁰. Ο Ορφανοτρόφος διαχειριζόταν μεγάλο πλούτο σε ακίνητα και πόρους, διασφαλίζοντας την οικονομική σταθερότητα και την ικανότητα του ιδρύματος να υποστηρίξει τους πολυάριθμους τροφίμους του.

Όπως αναφέρθηκε ήδη παραπάνω, το Ορφανοτροφείο ουσιαστικά επανιδρύθηκε στα τέλη του 11^{ου} αι. από Αλέξιο Α΄ στην περιοχή κοντά στην είσοδο του Βοσπόρου, δίπλα στο ναό του Αποστόλου Παύλου, έτσι ώστε η Άννα Κομνηνή να κάνει λόγο για «πόλιν ἑτέραν ἐν τῇ βασιλίδει πόλει». Το ολοκληρωμένο σύστημα περίθαλψης περιλάμβανε την παροχή τροφής, ρουχισμού και ιατρικής βοήθειας, με ιδιαίτερη έμφαση στη σίτιση των φτωχών της Κωνσταντινούπολης²⁸¹. Ο ίδιος ο ναός υψωνόταν ως ακρόπολη, ενώ γύρω του διατάσσονταν πυκνά οικήματα σε κυκλική και διπλή διάταξη, όπου στεγάζονταν οι πτωχοί, οι ανάπηροι, οι τυφλοί, οι χωλοί και αναξιοπαθούντες. Το συγκρότημα περιελάμβανε κατ' ουσίαν και νοσοκομείο, πτωχοκομείο και γηροκομείο, παρέχοντας στέγη και περίθαλψη σε όσους δεν μπορούσαν να επιβιώσουν μόνοι τους. Η βασιλική χορηγία εξασφάλιζε αυτομάτως σε όλους τα αναγκαία προς το ζην, ενώ τα ορφανά φροντίζονταν με ιδιαίτερη μέριμνα. Στα δεξιά του συγκροτήματος υπήρχε εκπαιδευτήριο, όπου ορφανά από διάφορες εθνότητες λάμβαναν πρωτοβάθμια εκπαίδευση υπό την καθοδήγηση διδασκάλου, με διδασκαλία μέσω ερωτήσεων και αντιγραφής κειμένων. Έτσι, το ορφανοτροφείο του αυτοκράτορα Αλέξιου δεν ήταν απλώς χώρος φιλοξενίας παιδιών χωρίς γονείς, αλλά ένα σύνθετο φιλανθρωπικό συγκρότημα που συνδύαζε πρόνοια, ιατρική φροντίδα και εκπαιδευτική μέριμνα, αποτελώντας μοναδικό υπόδειγμα κοινωνικής μέριμνας στην Κωνσταντινούπολη της μέσης βυζαντινής περιόδου. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για τη φιλοξενία Γεωργιανών μοναχών που επισκέπτονταν την Κωνσταντινούπολη, εξασφαλίζοντας και σε εκείνους φιλοξενία, τροφή και ένδυση.²⁸²

²⁷⁸ Janin, *Ναοί, μονές και ευαγή ιδρύματα της βασιλίδος Κωνσταντινουπόλεως*, τ. Β΄, 472-473, Magdalino, *Constantinople médiévale. Études sur l'évolution des structures urbaines*, 30, Θεοφάνη Χρονογραφία, 244. Βλ. Miller, *Orphans*, 176-177. Janin, *Constantinople*, 48.

²⁷⁹ Ο Nesbitt, *Orphanotrophos*, 53, αμφιβάλλει ότι ο όσιος Ζωτικός ήταν ιδρυτής του Ορφανοτροφείου, σημειώνοντας ότι τον 6^ο αι. ο Ορφανοτρόφος φαίνεται να ανέλαβε και τη διοίκηση του λεπροκομείου με το οποίο σχετιζόταν ο Ζωτικός.

²⁸⁰ Miller, *Orphans*, 3, 176 - 177.

²⁸¹ *Alexias*, 269. Miller, *Orphans*, 199.

²⁸² *Alexias*, 268-270.

Από τη μέση βυζαντινή εποχή και συγκεκριμένα από τη βασιλεία του αυτοκράτορα Θεόφιλου (829-842)²⁸³ προέρχεται μία μοναδική πληροφορία για τον ευρύτερο κοινωνικό ρόλο του Ορφανοτροφείου στην Κωνσταντινούπολη: κατά τον βιογράφο του αγίου Αντωνίου του Νέου, ψάλτες και ασκήτριες μπορούσαν να πλαισιώνουν τον θάνατο των παιδιών, «ἐξ ἔθους». Η πληροφορία βεβαίως αφορά τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, τους «ἐν τέλει» ή «ἄρχοντες», για τους οποίους γίνεται λόγος στο κείμενο. Παρόλα αυτά, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι μια τέτοια συμμετοχή επεκτεινόταν και προς τις οικογένειες κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, αντανακλώντας έτσι στην πράξη την έμπρακτη φιλανθρωπία και το ενδιαφέρον της Εκκλησίας και της πολιτείας για τα παιδιά των πλέον ευάλωτων οικογενειών²⁸⁴.

Την εποχή που ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός ανέβηκε στον θρόνο, το Ορφανοτροφείο εξελίχθηκε σε εκπαιδευτήριο χριστιανικής και πολιτιστικής εκπαίδευσης για παιδιά ξένων εθνικοτήτων. Πολλά από αυτά τα παιδιά ήταν αιχμάλωτοι πολέμου ή λυτρωμένα, προερχόμενα από περιοχές τόσο διαφορετικές, από τα Βαλκάνια ή τη Μικρά Ασία, και τα εδάφη των Πετσενέγων και των Τούρκων. Κάποια προέρχονταν από χριστιανικές οικογένειες αλλά δεν είχαν δεχθεί διδασκαλία, λόγω των αναταραχών της εποχής. Οι πηγές δίνουν έμφαση, αφενός στους αιχμαλώτους, αφετέρου στα παιδιά Λατίνων, *Σκυθῶν* (: Πετσενέγων) και «Ελλήνων». Και μολονότι ο *Βίος Κυρίλλου του Φιλεώτου* δίνει έμφαση στο θρησκευτικό στοιχείο, η Άννα Κομνηνή μιλά για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας²⁸⁵.

Κατά τον Miller, λαμβάνοντας υπόψη τις πληροφορίες αυτές, πηγές μεταγενέστερες του 12ου αι. πιθανώς θεωρούσαν ότι η αφιέρωση στον άγιο Παύλο, συμβόλιζε την αποστολή του να ενσωματώνει και να εκχριστιανίζει τους ξένους, καθιστώντας το ένα αξιόλογο ίδρυμα πολιτιστικής και θρησκευτικής αφομοίωσης²⁸⁶. Η διαρκής κληρονομιά του Ορφανοτροφείου αναδεικνύει τον σημαντικό ρόλο του στη βυζαντινή κοινωνική πρόνοια και την καινοτόμο προσέγγισή του στη θεσμική φροντίδα των απόρων.

Ανώνυμο Ορφανοτροφείο

Σε μία επιστολή του ο Θεόδωρος Στουδίτης²⁸⁷ απευθύνεται σε δύο αδελφές, την Ειρήνη και την Καλή, τις οποίες προτρέπει για την ευθύνη φροντίδας σαράντα ορφανών παιδιών εν είδει μνημοσύνου του αδερφού τους Μόσχου. Ο Θεόδωρος παροτρύνει τις μοναχές για το έργο αυτό ως χάρισμα και διακονία, εντάσσοντας τη φροντίδα των παιδιών στη λειτουργία του μοναστηριού όχι ως εξωτερική αγαθοεργία, αλλά ως αναπόσπαστο μέρος της πνευματικής ζωής και κοινωνικής ιεραποστολής. Η μονή αυτή πιθανόν να αφορούσε μία από

²⁸³ PmbZ, αρ. 8167/corr., c.v. Theophilos

²⁸⁴ Βίος Αντωνίου του νέου, 211 κεφ. 34. Πρβλ. Αλεξιάς, 15.7, 484: και η Άννα Κομνηνή δίνει έμφαση στους ψάλτες και τις ψάλτριες του ναού του Αγίου Παύλου.

²⁸⁵ Sargologos, *La Vie de saint Cyrille le Philéote, moine byzantin (BHG 468)*, 230· Αλεξιάς, 15.7, 484-485.

²⁸⁶ Miller, *Orphans*, 223.

²⁸⁷ PmbZ, αρ. 7574/corr., s.v. Theodoros Studites

τις μονές που βρίσκονταν στην Βιθυνία, πιθανώς στη μονή του Σακκουδίου της Προύσας, την οποία ίδρυσε ο Θεόδωρος με τον θείο του Πλάτωνα²⁸⁸.

B. Άλλες περιοχές

Ορφανοτροφείο Θεσσαλονίκης

Για το συγκεκριμένο ίδρυμα γνωρίζουμε ότι μαρτυρείται ήδη τον 10^ο αι. μέσα από αγιορείτικο έγγραφο του 942, όπου ο Δημήτριος, «κληρικός, κουβουκλείσιος και Ορφανοτρόφος», συντάσσει αναφορά προς τον επόπτη της πόλης, Θωμά²⁸⁹.

²⁸⁸ Πετρουγάκη, *Επιτάφιος Λόγος Θεόδωρου Στουδίτη*, 148.

²⁸⁹ Newsbitt, *The Orphanotrophos: Some Observations on the History of the Office in Light of Seals*, 58.

Ξενώνες – Ξενοδοχεία – Νοσοκομεία – Τυφλοκομείο - Ξενοδόχοι – Νοσοκόμοι – Λοιπό προσωπικό (ιατροί, αρχίατροι)

Στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, η συνέργεια εκκλησιαστικής και ιατρικής δραστηριότητας αποτέλεσε χαρακτηριστικό γνώρισμα και της μεσοβυζαντινής εποχής. Οι κληρικοί, συμπεριλαμβανομένων Πατριαρχών και επισκόπων, συμμετείχαν ενεργά τόσο στη θεωρητική όσο και στην πρακτική ιατρική. Για παράδειγμα, ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος²⁹⁰ ασχολήθηκε με τη σύνταξη θεραπευτικών συνταγών, ενώ ο Επίσκοπος Ιωάννης των Πρισδριανών συνέγραψε επιστημονικές ιατρικές πραγματείες. Παρόλο που ο Πατριάρχης Λουκάς Χρυσοβέργης (1157–1170) απαγόρευσε στους κληρικούς την τυπική άσκηση της ιατρικής ως μέλη των επαγγελματικών συντεχνιών, πολλοί εξ αυτών συνέχισαν να προσφέρουν ιατρικές υπηρεσίες ανεπίσημα, είτε μέσω της πνευματικής διακονίας, είτε μέσω της διοίκησης νοσοκομειακών μονάδων που λειτουργούσαν σε συνεργασία με μοναστήρια. Αυτή η διττή δράση — ιατρική και πνευματική — αντανάκλα τη βαθιά εμπλοκή της Εκκλησίας στην οργάνωση της περίθαλψης, όπου η φυσική θεραπεία του σώματος θεωρούνταν αδιαχώριστη από τη σωτηρία της ψυχής. Η συνεχιζόμενη αλληλεπίδραση μεταξύ ιατρικής επιστήμης και εκκλησιαστικής διοίκησης συνέβαλε στη δημιουργία ενός εκτεταμένου δικτύου φροντίδας, που ενίσχυσε την υγειονομική υποδομή της Αυτοκρατορίας²⁹¹. Ο Χριστιανισμός δημιούργησε τα νοσοκομεία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Όχι μόνο τα πρώτα νοσοκομεία της Κωνσταντινούπολης και των ασιατικών πόλεων, αλλά ακόμη και οι εξελιγμένοι ξενώνες της βασιλείας του Ιουστινιανού καθώς και τα νοσοκομεία Παντοκράτορα και Κράλη των μεταγενέστερων αιώνων, διοικούσαν από άνδρες της εκκλησίας. Έτσι, οι απόψεις τόσο για την άσκηση της ιατρικής, όσο και για τη σχέση της με την αρετή της φιλανθρωπίας, συνέβαλαν καθοριστικά στην λειτουργία των βυζαντινών ιδρυμάτων. Οι πρώτοι Χριστιανοί συμφωνούσαν ότι η φιλανθρωπία ήταν η υπέρτατη αρετή και ότι η φροντίδα των αρρώστων ήταν μια από τις εκδηλώσεις αυτής της αγάπης, ωστόσο δεν παραδέχονταν όλοι ότι έπρεπε να χρησιμοποιούν κοσμική ιατρική στις προσπάθειές τους να υπηρετήσουν τους πάσχοντες²⁹².

Ένα νοσοκομείο της μέσης βυζαντινής περιόδου δεν πρέπει να ορίζεται κατά τον Dols ως ένα ίδρυμα που διέθετε γιατρούς ή ιατρικό προσωπικό. Η ευρεία έννοια του νοσοκομείου αντανάκλαται στην ελληνική ορολογία, όπου το ξενοδοχείο, που σημαίνει χώρος για ξένους, και χρησιμοποιήθηκε για να υποδηλώσει ένα ίδρυμα που λειτουργούσε από την Εκκλησία που παρείχε τις απαραίτητες κοινωνικές υπηρεσίες - βασικά τροφή, στέγη και φροντίδα - αν και σε ορισμένες περιπτώσεις ο όρος αυτός χρησιμοποιήθηκε για ιδρύματα που διαθέτουν ιατρικό προσωπικό. Το βυζαντινό νοσοκομείο, ωστόσο, ορίζεται ως ο τόπος που είχε ειδικό σκοπό την ιατρική περίθαλψη των ασθενών²⁹³. Ο όρος αυτός θα μπορούσε να αναφέρεται σε μια δημόσια εγκατάσταση ή σε ένα μοναστηριακό ιατρείο. Όπως επισημαίνουν οι Miller και Cupane &

²⁹⁰ PmbZ, αρ. 6253/corr., c.v. Photios

²⁹¹ Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, 58.

²⁹² Miller, 50.

²⁹³ Dols, *The Origins of the Islamic Hospital: Myth and reality*, 371.

Kislinger²⁹⁴, είναι πιθανό ότι μια τοπική εκκλησία λειτουργούσε ξενώνα για φτωχούς και για ταξιδιώτες που περιλάμβανε και αναρρωτήριο (νοσοκομείο), ωστόσο με την πάροδο του χρόνου, οι ιατρικές υπηρεσίες κατέστησαν η κυρίαρχη λειτουργία του ξενώνα, οπότε οι όροι ξενώνας και νοσοκομείο αναφέρονται ως ιατρικό κέντρο ή καταφύγιο ελέους για άνδρες και γυναίκες, όπως ο Ιωάννης Κομνηνός οραματίστηκε για τον ξενώνα του Παντοκράτορα.²⁹⁵ Το νοσοκομείο του Παντοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη ήταν μοναδικό σε σχέση με τα υπόλοιπα ιδρύματα σε ότι αφορούσε την οργάνωση και τον πλουραλισμό παροχής υπηρεσιών, ωστόσο πολλά μοναστήρια διατηρούσαν νοσοκομεία, γηροκομεία και ξενώνες, τα οποία θεωρούνταν αξιοσέβαστο αντικείμενο φιλανθρωπίας και αναφέρονται σε διάφορα τυπικά, όπως αυτό της Μονής Κοσμοσώτειρας²⁹⁶.

Τα πρόσωπα που διηύθυναν αυτά τα σύνθετα ιδρύματα έφεραν τον τίτλο «ξενοδόχοι». Ωστόσο, παρόλο που ο τίτλος «ξενοδόχος» διατήρησε την αρχική του σημασία (δηλαδή «αυτός που δέχεται ξένους»), ο ρόλος του είχε επεκταθεί σημαντικά. Διηύθυναν οργανωμένες δομές που είχαν ξεπεράσει κατά πολύ τον απλό σκοπό των παλαιότερων «ξενοδοχείων», τα οποία λειτουργούσαν βασικά ως καταφύγια για ταξιδιώτες και άπορους²⁹⁷. Στον Ιουστινιάνειο Κώδικα προβλέπεται ότι οι υπεύθυνοι φιλανθρωπικών και εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, όπως οι ξενοδόχοι (διευθυντές ξενώνων), οι νοσοκόμοι (υπεύθυνοι νοσοκομείων), οι πτωχοτρόφοι, οι ορφανοτρόφοι και οι βρεφοτρόφοι, δεν μπορούσαν να καταλαμβάνουν τις θέσεις τους μέσω εξαγοράς, αλλά μόνο κατόπιν κρίσης και έγκρισης των τοπικών επισκόπων²⁹⁸. Η ρύθμιση αυτή δείχνει την προσπάθεια του κράτους να διασφαλίσει την ακεραιότητα και την αποτελεσματικότητα των φιλανθρωπικών θεσμών, που είχαν κεντρικό ρόλο στη στήριξη ταξιδιωτών, φτωχών, ασθενών, ηλικιωμένων και παιδιών. Με αυτόν τον τρόπο η Εκκλησία και η Πολιτεία συνέπλεκαν σε ένα κοινό έργο κοινωνικής πρόνοιας, προβάλλοντας την αυτοκρατορία ως μια χριστιανική κοινωνία δικαιοσύνης και φιλανθρωπίας. Ο οικονόμος του ξενώνα αναφέρεται στον λαμπρό εορτασμό της Κυριακής των Βαΐων, όπου ο ξενοδόχος του ξενώνα εισέρχεται από την τέταρτη είσοδο του παλατιού²⁹⁹.

Στα Τυπικά των μονών, απαντώνται πολύ συχνά οι ανάθεσεις καθηκόντων σε μοναχούς ως ξενοδόχων³⁰⁰. Ο Δωρόθεος Γάζας, φαίνεται ότι λύγιζε υπό το βάρος των καθηκόντων του: «*Ἦμην δὲ καὶ ἀπὸ μεγάλης ἀρρωστίας. Ἦρχοντο οὖν ξένοι, καὶ ἐσπέριζον μετ' αὐτῶν, καὶ πάλιν καμηλάριοι, καὶ ἐποιοῦν τὴν χρεῖαν αὐτῶν· πολλάκις δὲ καὶ μεθ' ὃ ἀπηρχόμην κοιμηθῆναι, πάλιν ἄλλη χρεῖα ἀπῆντα καὶ ἐξύπνιζόν με. Ἐν τοσούτῳ οὖν ἔφθανεν ἡ ὥρα τῆς ἀγρυπνίας, καὶ ὡς μόνον ἤρπαζον μικρόν, ἰδοὺ ὁ κανονάρχης ἐξυπνίζων με· λοιπὸν ἠύρισκόμην εἴτε ἀπὸ τοῦ κόπου εἴτε ἀπὸ τῆς ἀσθενείας (ἔτι γὰρ παρεκλεπτόμην ὑπὸ λεπτοπυρετίων) διαλελυμένος ὡς μὴ ἔχων ἐμαυτόν.*»³⁰¹.

²⁹⁴ Cupane & Kislinger, Xenon und Xenodocheion im späbyzantinischen Roman, 202-205 im *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 1986.

²⁹⁵ Miller, 62.

²⁹⁶ Στο ίδιο, xxxv.

²⁹⁷ Miller, *The Birth of the Hospital*, 28.

²⁹⁸ *Codex of Justinian*, 102-112.

²⁹⁹ Oikonomidès, *Les listes*, 314-315.

³⁰⁰ BMFD, 426, 511.

³⁰¹ *Dorothee de Gaza*, 119.

Στους ξενώνες και τα νοσοκομεία συναντάμε ιατρούς – μάλιστα στην μονή Παντοκράτορα προβλέπονταν η υπηρετήση γυναικών ιατρών³⁰². Στο Βυζάντιο, οι δημόσιοι ιατροί «*αρχίατροι*» αποτέλεσαν βασικό θεσμό που επιβίωσε και προσαρμόστηκε μετά την εκχριστιανισμό της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Οι *αρχίατροι* δεν ασκούσαν το επάγγελμά τους μόνο σε ατομικά ιατρεία, αλλά εργάζονταν στα νοσοκομεία και ξενώνες της Κωνσταντινούπολης, όπου παρείχαν οργανωμένη υγειονομική περίθαλψη. Αυτή η πρακτική διατηρήθηκε από τον 7^ο έως τον 14^ο αι., γεγονός που καταδεικνύει τη συνεχιζόμενη σημασία τους. Η μετάβαση από τον ρόλο του δημόσιου ιατρού σε γιατρό ενσωματωμένο στο προσωπικό ενός χριστιανικού νοσοκομείου δεν ήταν απλή. Οι αρχίατροι στα βυζαντινά νοσοκομεία συνδύαζαν την κλασική ιατρική γνώση με χριστιανικές φιλανθρωπικές αρχές, διασφαλίζοντας τη λειτουργία των ξενώνων ως κέντρων θεραπείας και φροντίδας για ασθενείς, φτωχούς και ταξιδιώτες.³⁰³

Εικόνα 5. Αναστάσιος Αρχίατρος (10^{ος} / 11^{ος} αι.). DO Seals, BZS.1958.106.5338.

Η παράθεση των ιδρυμάτων που προτιμήθηκε είναι με αλφαβητική σειρά, όπως ήδη έχουν αποτυπωθεί από εμπεριστατωμένα συγγράμματα των μελετητών που αναφέρονται και στις υποσημειώσεις.

³⁰² BMFD, 734.

³⁰³ Miller, *The Birth of the Hospital*, 44-45.

A. Εντός της Κωνσταντινούπολης

Ξενών Αγίας Ειρήνης (Πέραμα)

Πρόκειται για ξενώνα, ο οποίος κτίστηκε στην θέση της εκκλησίας της Αγίας Ειρήνης στον Κεράτιο Κόλπο, που χρονολογούνται από τον 5^ο αι.. Οι ιστορικοί της Κωνσταντινούπολης, οι συγγραφείς αγιολογικών κειμένων και οι χρονογράφοι συμφωνούν από κοινού ότι την επέκταση και τον εξωραϊσμό της εκκλησίας οφείλουμε στον άγιο Μαρκιανό, επίσης τον 5^ο αι.. Επιπλέον, οι πατριογράφοι προσθέτουν ότι ο ίδιος έχτισε και ένα νοσοκομείο κοντά στο κτίριο³⁰⁴. Κατά τον Magdalino αναφέρεται ότι λειτουργούσε κατά την μέση βυζαντινή περίοδο³⁰⁵ και μάλιστα έως τον 12^ο αι., αλλά και στις πηγές όπου γίνεται αναφορά για τον . Ο ξενώνας αυτός αναφέρεται ότι βρισκόταν πλησίον *Τα Ναρσού*.

Ξενών Άγιος Εύβουλος

Ο ξενώνας του Ευβούλου³⁰⁶ στην Κωνσταντινούπολη αποτελεί ένα από τα πρώιμα παραδείγματα βυζαντινών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, με ίδρυση που τοποθετείται πριν το 450 μ.Χ. και αποδίδεται σε έναν πατρίκιο της πόλης με το όνομα Εύβουλος. Κατά την περίοδο της βασιλείας του Ιουστίνου Α' (518–527), ο ξενώνας λειτουργούσε ως νοσοκομείο και συνέχισε τη λειτουργία του τουλάχιστον έως τον 10ο αι.. Από μια σημαντική μαρτυρία που αφορά το εκκλησιαστικό σχίσμα του 6ου αι., που συνδέεται με τις εντάσεις ανάμεσα στους Χαλκηδόνιους και τους Μονοφυσίτες πληροφορούμαστε ότι στην θέση του Πατριάρχη Αντιοχείας Σέβηρου, ο οποίος κατέφυγε στην Αίγυπτο, την θέση του πήρε ο Παύλος, ο οποίος καταγόταν από τους ξενοδόχους του Ευβούλου: «*Τῷ δὲ πρώτῳ ἔτει τῆς βασιλείας αὐτοῦ ἔφυγε Σέβηρος ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας εἰς Αἴγυπτον, φοβηθεὶς Βιταλιανόν· καὶ ἐγένετο ἀντ' αὐτοῦ Παῦλος πατριάρχης ὁ ἀπὸ ξενοδόχων τῶν Εὐβούλου*³⁰⁷». Ο νοσηλευτής του ιδρύματος αναφέρεται στο τελετουργικό της συμμετοχής του στους θρησκευτικούς εορτασμούς στο παλάτι κατά την βασιλεία του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου³⁰⁸.

Ξενών Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων

Ο ξενώνας αυτός χτίστηκε και συντηρούνταν από τους Ιππότες του Αγίου Ιωάννου της Ιερουσαλήμ στα τέλη του 12^{ου} αι.³⁰⁹. Κατά τον Du Cange ο Μανουήλ Κομνηνός (1143-1180) που έδωσε στους ξενοδόχους του Αγίου Ιωάννη το άσυλο που είχαν στην Κωνσταντινούπολη από τον 12^ο αι.. Αρκετές επιστολές από τον Ηγούμενο Pierre Allemand χρονολογούνται από αυτήν την περίοδο³¹⁰.

Ξενών Άγιος Σαμψών

Βάσει των αγιολογικών και ιστοριογραφικών πηγών, ως κτήτορας του ιδρύματος φέρεται ο ιατρός Σαμψών κατά τον 4^ο αι., ο οποίος ασκούσε την ιατρική αφιλοκερδώς και είχε

³⁰⁴ Oikonomidès, *Les listes*, 314-315, Janin, *Eglises*, 112. Janin, *Eglises*, 111-112. Ενδεχομένως, ο ξενώνας του Αγίου Μαρκιανού που αναφέρεται παρακάτω να είναι το ίδιο ίδρυμα.

³⁰⁵ Magdalino, *Constantinople médiévale*, 32.

³⁰⁶ Magdalino, *Constantinople médiévale*, 30.

³⁰⁷ Dindorf, *Ioannis Malalae chronographia*, 338:35.

³⁰⁸ Oikonomidès, *Les listes*, 314-315.

³⁰⁹ Κωνσταντέλος, *Πενία, κοινωνία και φιλανθρωπία*, 145.

³¹⁰ Janin, 590.

μετατρέψει την οικία του σε πρόχειρο αλλά λειτουργικό νοσηλευτήριο, κατασκευάστηκε πριν από την εποχή του Ιουστινιανού και από τότε υπέστη αλλεπάλληλες επισκευές και ανακατασκευές. Εικάζεται ότι βρισκόταν στα αριστερά της Αγίας Σοφίας και παρείχε φροντίδα κυρίως σε τυφλούς³¹¹, ενώ συνδεόταν με μοναστήρι που έφερε το ίδιο όνομα³¹². Ο ιδρυτικός μύθος συμπληρώνει ότι ο Σαμψών θεράπευσε από ανίατη νόσο τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό³¹³. ως ανταπόδοση, ο τελευταίος προέβη στην ανοικοδόμηση του ιδρύματος και το προικοδότησε γενναιόδωρα, συμβάλλοντας καθοριστικά στη μελλοντική του λειτουργία ως οργανωμένου ξενώνα, όντας και πτωχοκομείο συγχρόνως³¹⁴. Ο ξενώνας διατηρήθηκε και τους επόμενους αιώνες, μέχρι που καταστράφηκε από τους Λατίνους, το 1204³¹⁵. Για τα προνόμια του ξενώνα του Αγίου Σαμψών, καθώς και άλλων ευαγών ιδρυμάτων, γίνεται αναφορά στα *Βασιλικά*: «Φυλάττεσθαι δὲ κελεύομεν τῷ εὐαγεῖ ὀρφανοτροφείῳ ταύτης τῆς βασιλίδος πόλεως καὶ τῷ ξενῶνι τῷ καλουμένῳ τῆς ὁσίας μνήμης Σαμψὼν καὶ τοῖς ὑπὸ τὴν αὐτοῦ διοίκησιν καθεστῶσιν εὐκτηρίοις ἢ ξενοδοχείοις ἢ ἄλλοις σεβασμίῳ οἴκοις πάντα τὰ προνόμια, ἅπερ ἔχει ἡ ἁγιωτάτη μεγάλη ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως.»³¹⁶. Ο νοσηλευτής του ιδρύματος αναφέρεται στο τελετουργικό της συμμετοχής του στον λαμπρό εορτασμό της Κυριακῆς τῶν Βαΐων κατά την βασιλεία του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου³¹⁷.

Ξενὼν Θεοτόκου Ευεργέτιδος

Ιδρυτής της μονῆς Θεοτόκου Ευεργέτιδος, ἦταν ο Παῦλος Ευεργετινός, πλούσιος Κωνσταντινουπολίτης ευεργέτης του 11^{ου} αἰ., ο οποίος διετέλεσε και ηγούμενος ³¹⁸. Στο Τυπικό της Μονῆς, περιγράφεται η κρισιμότητα της φιλοξενίας και της μέριμνας για τους ξένους και ασθενείς, στο πλαίσιο ενός ξενοδοχείου που ανεγέρθηκε από φιλανθρωπία. Εκεί οι αδελφοὶ ὀφείλαν να προσφέρουν ανάπαυση και φροντίδα στους ξένους και στους ασθενείς· να ντύνουν τους γυμνούς και ανυπόδητους με ρούχα και υποδήματα που παραδίδονται στον υπεύθυνο· να τρέφουν τους πεινασμένους με τροφή και ποτό από το περισσεύμα ή, ιδανικά, από το υστέρημά τους και να δείχνουν χαρά και προθυμία στην υποδοχή των ξένων, για να λάβουν το ἔλεος του Θεοῦ. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην ταφή των ξένων που αποβιώνουν στο ξενοδοχεῖο: αυτή πρέπει να γίνεται ὄχι απλῶς και πρόχειρα, ἀλλὰ με ψαλμωδίες, επιτάφια και την αρμόζουσα επιμέλεια, ὥστε να μη θεωρηθῶν οι φτωχοὶ και ἄρρωστοι κατώτεροι ἀπὸ τους υπόλοιπους. Ἐτσι η φιλανθρωπία ολοκληρώνεται ὄχι μόνο με τη φροντίδα της ζωῆς, ἀλλὰ και με τον σεβασμὸ στον θάνατο. Εἰδική αναφορά γινόταν στον περιορισμὸ της παροχῆς τροφῆς σε γυναῖκες επισκέπτριες για λόγους πρόληψης προβλημάτων, με εξαίρεση την εορτὴς της Κοιμήσεως της Θεοτόκου³¹⁹.

³¹¹ Κωνσταντέλος, *Πενία, Κοινωνία και Φιλανθρωπία*, 143.

³¹² Janin, *La géographie ecclésiastique*, 574.

³¹³ Halkin, *Saint Samson. Le xénodoque de Constantinople (VI e siècle)* in *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 14-16, 5.

³¹⁴ Αγγελίδη, *Καταγῶγια, νοσοκομεία και ξενώνες*, 16. Ἀμαντου, *Φιλανθρωπία*, 298-299.

³¹⁵ Miller, *The Sampson Hospital of Constantinople*, in *Byzantinische Forschungen* XV, 101-102.

³¹⁶ Miller, *Philanthropic Institutions*, 254-255 in *The Cambridge Companion to Constantinople*. Burgmann, *Ecloga Basilicorum*, Vol. 5, 3:17.

³¹⁷ Oikonomides, *Les listes*, 314-315.

³¹⁸ Pargoire, *le monastère de l'Évergétis*, 368.

³¹⁹ Gautier, *Le Typicon de Theotokos Evergetis*, 82-83.

Στο Τυπικό της μονής Ευεργέτη δίνονται επίσης λεπτομερείς οδηγίες για την ανάπαυση των ξένων και των ασθενών, για την διανομή αγαθών στις πύλες, που περιλαμβάνουν εκτός από τα τρόφιμα, τα ρούχα και το κρασί, καθώς και την απαγόρευση της προσέλευσης γυναικών για να απαλειφθεί ο κίνδυνος σκανδαλισμού των μοναχών, με εξαίρεση της εορτής της Κοίμησης της Θεοτόκου: «Ἡ ἐν τῷ πύλῳ διάδοσις, καὶ ἡ τῶν ξένων καὶ ἀσθενῶν ἀνάπαυσις τε καὶ ἐπίσκεψις, δι' οὗς καὶ τὸ ξενοδοχεῖον ἐκ φιλοχρίστου τινὸς τὸν τόπον ἐξαιτησάμενοι ἀνηγείραμεν, ἐφ' ᾧ καὶ παρεγγνώμεθα τοὺς ξένους τε ἀναπαύειν ἀδελφούς, καὶ τοὺς ἀσθενοῦντας αὐτῶν ἀνακλινομένους τῆς κατὰ δύναμιν ἐπιμελείας ἀξιοῦσθαι, γυμνητεῦντάς τε καὶ ἀνυποδητοῦντας ἐνδιδύσκειν τε καὶ ὑποδύειν τοῖς παλαιοῖς ὑμῶν χιτῶσι καὶ ὑποδήμασιν, οὐκοῦν οὐ παρ' ὑμῶν αὐτῶν διδομένοις... τρέφειν τε πεινῶντας καὶ ψυχαγωγεῖν, ὡς ἔφημεν, τῷ τε ἤδη τυπωθέντι ἄρτῳ καὶ οἴνῳ καὶ ὀσπρίοις τισὶ τοῖς ἐκ τῶν χρειῶν ὑμῶν περιτεύουσιν.. ὡς ἐν τῇ ἐορτῇ τῆς Κοιμήσεως τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν τῆς Θεοτόκου ἔν τε διαφόροις μνημοσύναις τῶν προκεκοιμημένων, διδόναι καὶ ταύταις οὐ κωλυτέον· σπάνιον γὰρ τοῦτο καὶ βλάβην οὐδὲ μίαν ἡμῖν ἐμποιοῦν.»³²⁰.

Ξενὸν Θεόφιλου

Ο ξενώνας αυτός ³²¹ ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα Θεόφιλο³²² (829-842), κοντά στο Ζεύγμα σε παλαιότερη κατασκευή. Η σχετική παράδοση είναι συγκεχυμένη: γίνεται λόγος για έναν «μεγάλο και θαυμαστό» οίκο της Ὑστερης Αυτοκρατορίας, ο οποίος αποτέλεσε την τελευταία κατοικία του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΣΤ' και μετατράπηκε από τη χήρα του Θεοδότη σε γυναικεία μονή.

Ξενὸν μονῆς Λιβός

Η μονή του Λιβός ήταν αρχικά γνωστή ως μονή Παναχράντου. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως ότι επισκευάστηκε από τον πρωτοσπαθάριο Κωνσταντίνο Λιβός στις αρχές του 10^{ου} αι., αν και έχει επικρατήσει να αναφέρεται ότι ήταν ο ιδρυτής της. Βρισκόταν στο οροπέδιο του Λύκου, κοντά στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων³²³. Σε παλαιότερα κείμενα γίνεται λόγος για τον Κωνσταντίνο Λιβός, πλώιμο και δρουγγάριο, ο οποίος ίδρυσε εκεί και ξενώνα³²⁴.

³²⁰ Gautier, "Le typikon de la Théotokos Évergetis," *Revue des études byzantines*, 38:1170.

³²¹ Magdalino, *Constantinople médiévale*, 30, 46-47. Janin, *Constantinople Byzantine*, 398. Migne, *Patrologiae cursus completus*, 1857-1866: 41-1260

³²² PmbZ, αρ. 8211, c.v. Theophilos

³²³ Makridy, *The monastery of Lips*, 253.

³²⁴ Ψευδοκωδινός, *Πάτρια*, 289. Janin, *Ναοί, μονές και ευαγή ιδρύματα της βασιλίδος Κωνσταντινουπόλεως*, τ. Β', 46.

Ξενών Μαγγάνων

Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και ο Κεδρηνός αποδίδουν στον Βασίλειο Α΄ τον Μακεδόνα την ανέγερση του παλατιού των Μαγγάνων. Ωστόσο, είναι αβέβαιο αν ήταν πράγματι ο κτίστης, καθώς ήδη ο Μιχαήλ Α΄ Ραγκαβής διέθετε κατοικία στη συνοικία αυτή, όπου ζούσε αργότερα και ο γιος του, πατριάρχης Ιγνάτιος. Πιθανόν ο Βασίλειος να ανακαίνισε την παλαιότερη οικία ή να έχτισε νέο κτίσμα· σε κάθε περίπτωση, το παλάτι των Μαγγάνων υφίστατο ως αυτοκρατορική περιουσία³²⁵. Λέγεται μάλιστα ότι το ίδρυσε ο Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος³²⁶ μεταξύ 1042 και 1047, οικοδομήθηκε αρχικά γύρω από την κατοικία της ερωμένης του, Μαρίας Σκληραΐνας, προκειμένου να δικαιολογήσει τις επισκέψεις του. Το κτιριακό συγκρότημα περιλάμβανε εκκλησία, παλάτι, μονή, γηροκομείο, πτωχοτροφείο, ξενώνα, νοσοκομείο και νομική σχολή. Ο αυτοκράτορας μετέτρεψε την κατοικία της σε δικό του «οίκο», όρο που σημαίνει ίδρυμα με φιλανθρωπικό σκοπό, το οποίο είχε φορολογικά προνόμια και χρηματοδοτούνταν από αποδοτικά ακίνητα³²⁷.

Ξενών Μαυριανού ή Μαυραγάνου

Η ίδρυση του ξενώνα ανήκει στον αυτοκράτορα Ρωμανό Λακαπηνό³²⁸, ο οποίος έχτισε το οίκημα αυτό στην πρώην κατοικία του Μαυριανού και ο ίδιος έλαβε μέτρα προκειμένου το ξενοδοχείο να έχει επάρκεια σε τροφή και ρουχισμό. Οι εγκαταστάσεις σε αυτή τη συνοικία αναφέρονται επίσης ως ξενοδοχείο «στη Στοά του Δομνίνου», που ονομαζόταν ως Έμβολος του Μαυριανού³²⁹. Ωστόσο, πιο σύγχρονοι ιστορικοί κάνουν λόγο για περίθαλψη ασθενών, ειδικά παιδιών που έπασχαν από δυσεντερία³³⁰.

Ξενών Μυρελαίου

Στις αρχές του 10^{ου} αι. η πολυτελής κατοικία του Μυρελαίου της αυτοκράτειρας Ειρήνης, μετατράπηκε σε ευαγές ίδρυμα από τον Ρωμανό Α΄ Λακαπηνό³³¹. Αποτελούνταν από μοναστήρι, ξενώνα, γηροκομείο και διάφορα άλλα κτίσματα. Για τον συγκεκριμένο ξενώνα, οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι περιορισμένες. Ωστόσο, αναφορές σε έναν γιατρό

³²⁵ Janin, *Constantinople Byzantine*, 131-132, 355-356.

³²⁶ PmbZ αρ. 24004, c.v. Konstantinos Monomachos.

³²⁷ Oikonomides, *St. George of Mangana*, 241.

³²⁸ PmbZ, αρ. 26840, c.v. Romanos Lakapenos. Janin, *Constantinople Byzantine*, 358-359.

³²⁹ Mango, *The commercial map of Constantinople*, 204.

³³⁰ Bennett, *Medicine and pharmacy in byzantine hospitals*, 142-146. Ο Bennett περιγράφει εκτενώς ότι στον συγκεκριμένο ξενώνα επικαλούμενος τα *Xenonika I* (Parisinus graecus 2194, f. 441r, l. 26, ff. 445v, ll. 6 and 15, f. 447r, ll. 14-16), που αναφέρουν επτά φάρμακα και ένα άρωμα, που αποδίδονται στο ίδρυμα του Μαυραγάνου, το οποίο θεωρείται ότι ήταν ξενώνας. Οι αναφορές στο ίδρυμα αυτό είναι ελάχιστες και τα οκτώ αυτά παραδείγματα αποτελούν τις μόνες αποδείξεις ενεργής λειτουργίας του. Οι συνταγές βρίσκονται στο χειρόγραφο Parisinus graecus 2194 και αποδίδονται σε έναν Μιχαήλ *ὀκτάριον/ἄκτουάριον* του Μαυραγάνου, πιθανότατα ιατρό του ιδρύματος. Το χειρόγραφο δείχνει ότι ο ξενώνας διέθετε ανώτερο ιατρό και έναν ἄκτουάριο, πράγμα που σημαίνει ότι είχε οργανωμένο ιατρικό προσωπικό όπως και άλλα νοσοκομειακά ιδρύματα της εποχής. Οι θεραπείες που καταγράφονται (π.χ. για παιδική δυσεντερία, για σύλληψη, για δερματικές παθήσεις) δείχνουν ότι το ίδρυμα λειτουργούσε ως νοσοκομείο με ειδικές φαρμακευτικές παροχές.

³³¹ PmbZ, αρ. 26840, c.v. Romanos Lakapenos. Magdalino, *Constantinople médiévale*, 24-25, 48, 65. Janin, *Constantinople Byzantine*, 133, 365. Miller, *The Sampson Hospital of Constantinople*, 123.

ονόματι Ρωμανό, ο οποίος περιλαμβάνονταν στο προσωπικό, επιβεβαιώνουν ότι ο ξενώνας λειτουργούσε μέχρι τον 14^ο αι.³³².

Εικόνα 6. Μιχαήλ Μυρελαίτης, αυτοκρατορικός ιατρός (11^{ος} αι.ς). DO Seals, BZS.1951.31.5.425.

Ξενών Τα Ελένης

Στην περιοχή του Πετρίου, μετά από παράκληση της συζύγου του Ελένης Λακαπηνής³³³, - η οποία ήταν άρρωστη όπως πληροφορούμαστε από τον Χρονογράφο - ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος³³⁴, έκτισε ξενώνα και γηροκομείο³³⁵.

Ξενών Τα Ναρσού

Ο Ναρσής ήταν ένας ισχυρός ευνούχος αξιωματούχος της ύστερης εποχής του Αναστασίου Α' και του Ιουστίνου Α'. Ο οίκος που είναι γνωστός ως «Ναρσοῦ»³³⁶ ήταν η κατοικία του Ναρσή, ο οποίος κατείχε τους τίτλους του πατρικίου και του πραιποσίτου, κατά τη χρονική περίοδο από το 508 έως το 518, δηλαδή επί της βασιλείας του αυτοκράτορα Ιουστίνου Α' και της αυτοκράτειρας Σοφίας. Ο Ναρσής κατασκεύασε σε αυτόν τον χώρο έναν ξενώνα, ένα γηροκομείο και μια εκκλησία. Οι εγκαταστάσεις αυτές εκτείνονταν έως τον Κεράτιο Κόλπο και ειδικά την περιοχή που ήταν γνωστή ως Οξυβαφείο³³⁷. Αναφορά υπάρχει και στο *De Cerimoniis* για τον νοσηλευτή του ιδρύματος³³⁸.

³³² Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή Φιλανθρωπία*, 262.

³³³ PmbZ αρ. 22574, c.v. Helene Lakapene.

³³⁴ PmbZ, αρ. 23734, c.v. Konstantinos VII.

³³⁵ Θεοφάνους Συνεχ., *Χρονογραφία*, 458-459. Janin, *Constantinople Byzantine*, 331.

³³⁶ Magdalino, *Constantinople médiévale*, 21,30.

³³⁷ Symeon Logothetes, *Chronicon*, 133. Janin, *La géographie ecclésiastique*, 573.

³³⁸ Oikonomidès, *Les listes*, 314-315.

Ξενών πλησίον Τα Πασχεντίου ή Τα Ειρήνης

Για τον ξενώνα Των Ειρήνης γνωρίζουμε ότι ανεγέρθη τον 9^ο αι. από την αυτοκράτειρα Ειρήνη την Αθηναία³³⁹, μεταξύ πολλών άλλων ιδρυμάτων³⁴⁰. Στο Cerimoniis³⁴¹, αντλούμε πληροφορίες για την σειρά με την οποία εμφανίζεται ο ξενοδόχος που διοικεί τον ευαγή αυτό οίκο. Το κτίριο αυτό είχε και δίδυμο λουτρό, όπως αναφέρεται σε ένα από τα θαύματα του Αγίου Αρτεμίου. Βρισκόταν πλησίον του ανακτόρου του Δευτέρου, αν και δεν υπάρχουν πληροφορίες για την ακριβή του τοποθεσία³⁴².

Ξενών Τα Πετρίου

Ο ξενώνας αυτός – πλούσια προικισμένος - ήταν ένα από τα πολλά κτίρια ενός συγκροτήματος που περιελάμβανε μεταξύ άλλων το γυναικείο μοναστήρι της Αγίας Ευφημίας κι ένα γηροκομείο, τα οποία ίδρυσε η αυτοκράτειρα Ελένη, σύζυγος του Κωνσταντίνου Ζ', τον 10^ο αι.³⁴³.

Ξενών Τεσσαράκοντα Μαρτύρων

Κτίστηκε από τον αυτοκράτορα Ισαάκιο Β' τον 12^ο αι. στην εκκλησία των Τεσσαράκοντα Μαρτύρων³⁴⁴.

Ξενών Χριστοδότης

Στα τέλη του 6^{ου} με αρχές του 7^{ου} αι., ιδρύθηκε ο ξενώνας του Χριστοδότη, που βρίσκονταν δίπλα από τον ναό του Αγίου Αναστασίου, κοντά στην στοά του Κυρίου. Στο βίο του αγίου Αρτεμίου³⁴⁵ υπάρχουν οι λιγοστές πληροφορίες, που κάνουν λόγο για έναν εισερχόμενο ασθενή στον ξενώνα. Έτσι διαφαίνεται ότι ο ξενώνας διέθετε εξειδικευμένο, ιεραρχημένο ιατρικό προσωπικό, γεγονός που δείχνει ότι λειτουργούσε ουσιαστικά ως σύγχρονο για την εποχή νοσηλευτικό ίδρυμα.

³³⁹ PmbZ, αρ. 1439/corr. Eirene. Treadgold, The Unpublished Saint's Life of the Empress Irene (BHG 2205), Miller, *The Birth of the Hospital*, 81. Magdalino, *Constantinople médiévale*, 10

³⁴⁰ Ψευδοκωδινός, *Πάτρια*, 246. «...Τὸν δὲ ἅγιον “Λουκᾶν, ἐν ᾧ οἱ τεθνεώτες θάπτονται. καὶ τοὺς τρικλίνους καὶ τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου “Λουκᾶ ἔχτισεν Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία, ὅπως δωρεὰν θάπτονται οἱ πένητες” πάνυ γὰρ εὐσεβὴς καὶ φιλάρετος οὕσα πολλὰ γηροκομεῖα καὶ ξενοδοχεῖα καὶ γηροτροφεία ἐποίησεν εἰς ἀνάπαισιν τῶν πενήτων καὶ φόρων βάρη ἐξέκοπεν. Τρία δὲ ἔκτισε κυριώτερα (εἰς) θάνατον, (ζωὴν, ὑγείαν) καὶ εἰς θάνατον μὲν ἔκτισε τὰ ξενοτάφια, ζωὴν δὲ ἔχτισεν τοὺς τρικλίνους τῆς Λαμίας τοῦ Πιστωρείου ὑγείαν δὲ ἔκτισεν τὸν ξενῶνα τὰ Εἰρήνης καλούμενον».

³⁴¹ *De Ceremoniis*, 314-315. Στο ίδιο λήμμα αναφέρεται και ο ξενοδόχος της Αγίας Ειρήνης. Πρόκειται για διαφορετικό ίδρυμα.

³⁴² Papadopoulos-Kerameus, *VITAE ET MIRACULA SANCTI ARTEMII Hagiogr. {5060}*, 11:13 Janin, *Naoί, μονές και ευαγή ιδρύματα της βασιλίδος Κωνσταντινουπόλεως*, τ. Β' 460.

³⁴³ Magdalino, *Constantinople médiévale*, 65.

³⁴⁴ Στο ίδιο, 82.

³⁴⁵ Janin, *Constantinople Byzantine*, 308-309. Papadopoulos Kerameus, *Varia Graeca Sacra*, 28. «καὶ τις ἀνὴρ χρηστὸς, τῶν ἐν ἐξοχῇ τοῦ πατριάρχου ὑπαρχόντων καὶ ξενοδόχος ὢν τοῦ ξενοῦνος τῶν Χριστοδότης, τοῦ ὄντος πλησίον τῆς Ἀγίας Ἀναστασίας ἐν τοῖς Δομνίνου ἐμβόλοις, ἰδὼν αὐτὸν οὕτως νοσοῦντα καὶ μονώτατον διάγοντα, ἀνέκλινε αὐτὸν ἐν τῷ εἰρημένῳ ξενῶνι, παραγγείλας τοῖς ἀρχιατροῖς καὶ τοῖς ὑπουργοῖς ἐπιμελήσασθαι αὐτοῦ».

Ξενών Χριστού Παντοκράτορα

Το Τυπικό του Παντοκράτορος αποκαλύπτει έναν βαθμό οργάνωσης που υπερβαίνει την απλή φιλανθρωπία: πρόκειται για ένα σύστημα υγειονομικής φροντίδας με υψηλή αναλογία προσωπικού/ασθενών, μέριμνα για τις γυναίκες, ιατρική εξειδίκευση, πρόνοια για κάθε πρακτική λεπτομέρεια και θεσμοθετημένη διδασκαλία της ιατρικής. Η εικόνα αυτή δικαιολογεί γιατί τα βυζαντινά νοσοκομεία θεωρούνται πρόδρομοι των σύγχρονων οργανωμένων κλινικών.

Στο Τυπικό της περιγράφεται με λεπτομέρεια η ιεραρχική οργάνωση³⁴⁶ του βυζαντινού ξενώνα - νοσοκομείου με πενήντα κλίνες, κατανεμημένες ανάλογα με την κατηγορία των νοσημάτων (τραύματα, οφθαλμικές παθήσεις, κοιλιακά νοσήματα, γυναικείες ασθένειες, γενικές παθήσεις). Κάθε θάλαμος επανδρωνόταν από δύο γιατρούς που υπηρετούσαν εκ περιτροπής, καθώς και υποστηρικτικό προσωπικό. Ο ένας θάλαμος προοριζόταν για τις γυναίκες, με επιπλέον γυναίκα ιατρό, πρωτοποριακό για την εποχή. Οι γιατροί δεν επιτρεπόταν να ασκούν εξωτερικά καθήκοντα κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας τους. Το νοσοκομείο διέθετε επίσης εξωτερικό ιατρείο με τέσσερις γιατρούς, περιλαμβανομένων δύο χειρουργών, καθώς και φαρμακοποιούς, αρχιφαρμακοποιό, ιερείς και έναν διδάσκαλο ιατρικής για την εκπαίδευση μαθητευόμενων. Η φροντίδα για τους ασθενείς αποτυπώθηκε με κάθε λεπτομέρεια: εφεδρικά κρεβάτια για έκτακτες ανάγκες, ειδικές κλίνες για τους κατακεκλιμένους, καθαρά ενδύματα και σκεπάσματα με πρόβλεψη για αντικατάσταση, ακόμη και μέριμνα ώστε τα παλαιά ενδύματα να διατίθενται στους φτωχούς. Καθορίζονταν επίσης μισθοί, προμήθειες, καθώς και κανονισμοί για τη λειτουργία, τις ταφές και τα μνημόσυνα³⁴⁷. Το Τυπικό επίσης, προέβλεπε όχι μόνο την ιατρική, αλλά και την πνευματική φροντίδα των ασθενών, με παρεκκλήσια, ιερείς και δυνατότητα εξομολόγησης. Οι ασθενείς όφειλαν να προσεύχονται για τον αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνό και την οικογένειά του, ενώ μετά την ανάρρωσή τους θεωρούνταν πρεσβευτές προς τον Θεό για τη σωτηρία του ιδρυτή³⁴⁸. Τελετουργικές και διανεμητικές πρακτικές εφαρμόζονταν κατά τη διάρκεια μεγάλων χριστιανικών εορτών, εστιάζοντας στη διανομή τροφίμων και αγαθών, όπως το ψωμί, τα ψάρια και τα κεριά στην μονή Παντοκράτορα, οι οποίες ποίκιλαν ανάλογα με τη σημασία της εορτής: «*Ροδοστάγματα καὶ ξυλαλόη ἀπὸ τοῦ δοχείου χορηγηθήσεται δι' ἐξωνήσεως καὶ διάδοσις ἐν τῷ πυλῶνι προβήσεται ψωμίου μοδίων εἰκοσιτεσσάρων καὶ νουμίων ἢ τεταρτηρῶν νομισμάτων χρυσῶν δύο τῶν κατὰ τὴν ἡμέραν προτιμωμένων καὶ ὑπὲρ ὀψωνίου τῆς τραπέζης ἰχθύων νεαρῶν φροντισθήσονται μίνσοι τρεῖς. Καὶ ἡ ἐορτὴ δὲ τοῦ Πάσχα ὁμοίως ἐν ᾗ πασι τελεσθήσεται. Κατὰ δὲ τὴν τοῦ Χριστοῦ Γέννησιν ... Τὰ αὐτὰ καὶ κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν Φώτων καὶ κατὰ τὴν Ὑψωσιν γενήσεται, ἡ δὲ ἐν τῷ πυλῶνι διάδοσις ἡμισευθήσεται.*»³⁴⁹. Οι τελετουργίες στον Παντοκράτορα συνέδεαν επίσης την κοινή μοναστηριακή τράπεζα και τη διανομή της τροφής, κατά την οποία συλλέγονταν τα περισσευμάτων του ἄρτου, με τη συμμετοχή όλων των μοναχών πρωτοστατούντος του ηγούμενου, και τη διάθεσή τους σε όσους βρίσκονταν στις πύλες του μοναστηρίου, τους φτωχούς και τους προσκυνητές: «*Εἴθ' οὕτως ὁ καθη-*

³⁴⁶ Miller, *The Birth of the Hospital*, 15-18.

³⁴⁷ Gautier, *Pantocrator*, 83-87.

³⁴⁸ Miller, *The Birth of the Hospital*, 19

³⁴⁹ Gautier, *Le typon du Christ Sauveur Pantocrator*, 173.

γούμενος ἐπιλεγέτω τὸν στίχον καὶ πάντες κατὰ τάξιν ὁμοίως, καὶ αὐτίκα (355) τιθέσθω τὸ κανίσκιον εἰς ὑποδοχὴν τῶν περιττευμάτων καὶ πρῶτος ὁ ἡγούμενος ἐμβαλλέτω τούτῳ τὸν περιττεύσαντα αὐτῷ ἄρτον, εἶτα καὶ πάντες, ψαλλομένου μεταξὺ τοῦ Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ὁ τρέφων ἡμᾶς· τὰ δὲ κλάσματα διδύσθωσαν τοῖς πρὸ τοῦ πυλῶνος ἀδελφοῖς.»³⁵⁰.

Ωστόσο, αυτό που εντυπωσιάζει και που ίσως αποτελεί την πεμπουσία της ιδέας της φιλανθρωπίας στους καιρούς εκείνους, είναι η εντολή προς όλους: η φροντίδα των ασθενών δεν είναι απλώς επαγγελματική υποχρέωση, αλλά πνευματικό έργο που αφορά άμεσα τον ίδιο τον Χριστό. Όλοι οι εμπλεκόμενοι στο νοσοκομείο –γιατροί και βοηθοί– καλούνται να έχουν συναίσθηση ότι υπηρετούν τον Θεό μέσα από τη διακονία των αρρώστων. Η ορθή φροντίδα αποφέρει θεία ανταμοιβή, ενώ η αμέλεια επισύρει πνευματικό κίνδυνο³⁵¹. Η λεπτομερής αναφορά στην οργάνωση του ξενώνα, αναδεικνύει επίσης το εξής: οι γιατροί, οι επιτηρητές και οι βοηθοί δεν δρουν αυτόνομα, αλλά ενταγμένοι σε μια θεσμική και πνευματική λογική, όπου η αποστολή τους είναι συλλογική και ιερή, συναποτελώντας ένα φιλανθρωπικό δίκτυο το οποίο δεν περιορίζεται σε παροχή υπηρεσιών· αποτελεί ζωντανή έκφραση χριστιανικής ευσπλαχνίας, η οποία αποσκοπεί όχι μόνο στη θεραπεία του σώματος αλλά και στη σωτηρία ψυχών, τόσο των ασθενών όσο και των λειτουργών.

B. Άλλες περιοχές

Ξενοδοχεία Σαγγάρου - Πυλῶν - Νικομήδειας

Η πραγματεία του Φιλοθέου αναφέρει το αξίωμα ενός μεγάλου κουράτωρα, ο οποίος είχε υπό τις διαταγές εκτός από πολυάριθμους αξιωματούχους, και τους ξενοδόχους (Σαγγάρου, Πυλῶν και Νικομήδειας)³⁵².

Ξενών Αντιόχειας

Από την Χρονογραφία του Μαλάλα πληροφορούμαστε ότι τον 6^ο αι. ο Ιουστινιανός, έκτισε - μεταξύ άλλων - ξενώνα και λουτρό στην Αντιόχεια³⁵³.

Ξενών Ιεριχούς

Πρόκειται για ίδρυμα του Ιουστινιανού Α΄. Απλή αναφορά βρίσκεται στον κατάλογο που παραθέτει ο Προκόπιος, στον οποίο περιέλαβε τα μοναστήρια, τους ναούς και τα ιδρύματα που ίδρυσε ή ανακαίνισε ο αυτοκράτορας στην Ανατολή. Ο σκοπός του ξενώνα προφανώς ήταν να παρέχει βοήθεια και περίθαλψη στους προσκυνητές³⁵⁴.

³⁵⁰ Gautier, *Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator*, 173.

³⁵¹ Gautier, *Pantocrator*, 87-89.

³⁵² Oikonomidès, *Les listes*, 122-123.

³⁵³ Malalae, *Chronographia*, 351:49-51.

³⁵⁴ Προκοπίου Περί κτισμάτων, 169.14.

Ξενών Νίκων Μαύρου Όρους (Αντιόχεια)

Από το Τυπικό της Μονής Νίκωνος Μαύρου Όρους, πληροφορούμαστε ότι μέσω μιας διάταξης που αφορούσε την οριοθέτηση της εξουσίας του ηγούμενου, ότι διέθετε και ξενώνα³⁵⁵.

Ευκτήριοι οίκοι (νοσοκομείο) Νικομήδειας

Κτίστηκαν από τον μητροπολίτη Θεοφύλακτο με το που ανέλαβε τα καθήκοντά του μετά την χειροτόνησή του από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ταράσιο. Στην πόλη αυτή ο Θεοφύλακτος ανήγειρε δύο διώροφα κτίσματα και μέσα σε αυτά οικοδόμησε έναν ναό αφιερωμένο στους αγίους Αναργύρους Κοσμά και Δαμιανό. Στην πηγή αναφέρεται ότι φρόντισε να εξοπλίσει τον χώρο με κλίνες, στρώματα και κάθε άλλο απαραίτητο εφόδιο για την περίθαλψη των ασθενών. Ο ίδιος ο Θεοφύλακτος διέθεσε σημαντικό μέρος της περιουσίας του για τη συντήρησή τους. Με τον τρόπο αυτό μετέτρεψε τα κτίρια σε ένα αξιόλογο νοσοκομείο, οργανώνοντας εκεί γιατρούς, βοηθητικό προσωπικό και όλες τις αναγκαίες υπηρεσίες για τη φροντίδα των ενδεών³⁵⁶.

Ξενώνες μονής Πετριτζιωτίσσης

Η μονή, της οποίας το εκτενές Τυπικό σώζεται, βρίσκεται στη Βουλγαρία, νότια της Φιλιππούπολης. Το επίθετο Πετριτζονίτισσα προέρχεται από την γειτονική οχύρωση του Πετριτζού³⁵⁷. Ωστόσο, τα κτήματα της μονής βρίσκονταν στην κοιλάδα του Στρυμόνα, όπου η μονή υποστήριξε την ανέγερση τριών ξενοδοχείων (Μαρμαρίου, Στενίμαχου και στο Πρίλογκο) που προορίζονταν να εξυπηρετούν οδοιπόρους και φτωχούς και ήταν εξοπλισμένα με κρεβάτια και οικοσκευές. Παράλληλα, ίδρυσε σχολείο για έξι αγόρια που θα γίνονταν ιερείς, ενώ καθιέρωσε διανομές τροφίμων και χρημάτων σε φτωχούς («ἀδελφούς ἐν Χριστῶ») κατά τις νηστείες και τις επιμνημόσυνες τελετές. Οι παροχές του εκτείνονταν και σε μισθωτούς εργάτες και εξαρτώμενους αγρότες του μοναστηριού, δείχνοντας τον διευρυμένο κοινωνικό χαρακτήρα της φιλανθρωπίας του³⁵⁸.

Τυφλοκομείο Ιεροσολύμων

Αναφέρεται στον βίο του Αγίου Αναστάσιου του Πέρση του 7^{ου} αι., σε ένα από τα θαύματα που πραγματοποίησε σε μία γυναίκα που υπηρετούσε στο ευαγές αυτό ίδρυμα.³⁵⁹

³⁵⁵ Hannick, *Das Taktikon des Nikon vom Schwarzen Berge*,

³⁵⁶ Vogt, *S. Théophylakte de Nicomédie*, 8. Miller & Newsbitt, *Walking Corpses*, 83.

³⁵⁷ BMFD, 507. Gautier, *Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos*, pinax, 159.

³⁵⁸ Στο ίδιο, 6, 685-689.

³⁵⁹ Flusin, *Saint Anastase le Perse et l'histoire de la Palestine au début du viie siècle*, 12:5.

Λοχοκομεία

Λοχοκομεία Αλεξανδρείας

Στον βίο του αγίου Ιωάννη του Ελεήμονα στην Αίγυπτο και συγκεκριμένα στην Αλεξάνδρεια του 7^{ου} αι., πληροφορούμαστε ότι ο άγιος μερίμνησε για τις εγκυμονούσες ιδρύοντας εκτός των ξενοδοχείων, πτωχοκομείων, γηροκομείων και λοχοκομεία στην επισκοπή του: *"ἐπὶ λοχοκομεῖα κατὰ διαφόρους τόπους τῆς πόλεως ἐδομήσατο, ἐφ' ἐνὶ τούτων ἐκάστω ἀνὰ τεσσαράκοντα κλῖνας ἀφορίσας ἐστρωμένας, ἐν αἷς ἐφ' ὅλαις ἐπὶ ἡμέραις ἐκάστην γυναῖκα τίκτουσαν διαναπαύεσθαι ἐθέσπισεν, εἴθ' οὕτως τρίτον νομίσματος λαμβάνουσιν οἴκαδε πορεύεσθαι."*³⁶⁰ Ο συγγραφέας του βίου του αγίου Ιωάννη του Ελεήμονα, μάς πληροφορεί ότι κατά τη διάρκεια μεγάλου λιμού, πολλές φτωχές γυναίκες που μόλις είχαν γεννήσει, εξαντλημένες από την πείνα και τον πόνο, κατέφευγαν στους διανομείς ελεημοσύνης. Ο άγιος, βλέποντας αυτήν την ανάγκη, ίδρυσε επτά λοχοκομεία σε διάφορα μέρη της πόλης, εξοπλισμένα με σαράντα κλίνες το καθένα. Εκεί οι λεχώνες φιλοξενούνταν για επτά ημέρες, ώστε να αναπαυθούν και να αναρρώσουν, και στη συνέχεια έπαιρναν και μια μικρή χρηματική ενίσχυση προτού επιστρέψουν στο σπίτι τους.

Πτωχοκομεία (Πτωχοτροφεία) - Πτωχοκόμοι – πτωχοτρόφοι

Η παροχή φιλανθρωπικής φροντίδας στο Βυζάντιο εγγράφεται σε ένα ευρύτερο κοινωνικό και θεσμικό μετασχηματισμό, όπου το κράτος και η Εκκλησία ανέλαβαν ρόλους που παλαιότερα ανήκαν κυρίως στην κατά τόπους αριστοκρατία. Η σταδιακή διεύρυνση της ευθύνης του κράτους και της Εκκλησίας για την προστασία των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων συνοδεύτηκε από την εμφάνιση και συστηματοποίηση ευαγών ιδρυμάτων όπως τα πτωχεία ή πτωχοτροφεία. Το πτωχοκομείο ή πτωχοτροφείο ήταν καταφύγιο για τους πτωχούς, παρείχε δηλαδή στέγη και τροφή σε αυτούς. Ωστόσο, η πτωχεία συνδεόταν άμεσα με την ασθένεια, εφόσον σε αυτήν περιέρχονταν αυτοί που δεν μπορούσαν να εργαστούν λόγω ασθένειας ή ατυχήματος, ή και λόγω γήρατος, και ως εκ τούτου ήταν αδύνατη η αυτοσυντήρησή τους. Αυτή η σύνδεση, που δεν είναι άμεσα αντιληπτή στη σημερινή εποχή, είχε ως αποτέλεσμα να παρέχεται στα πτωχεία έστω στοιχειώδης ιατρική περίθαλψη. Έτσι, η εξέλιξη του πτωχείου είναι αλληλένδετη με αυτή του βυζαντινού ξενώνα δηλ. του νοσοκομείου³⁶¹.

Η ίδρυση πτωχείων στην Κωνσταντινούπολη αλλά και στις επαρχιακές πόλεις, καταδεικνύει ένα σύνθετο θεσμικό περιβάλλον, όπου η φιλανθρωπία απέκτησε λειτουργική διάσταση για την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής. Σε αυτό το σημείο όμως είναι σωστό να έχουμε υπόψη ότι η φτώχεια στο Βυζάντιο δεν ήταν μόνο κοινωνικό πρόβλημα, ήταν και ηθική κατάσταση, που στις πηγές ερμηνεύεται μέσα από το πρίσμα της χριστιανικής σωτηριολογίας. Στο πλαίσιο αυτό λοιπόν, η πτωχεία και τα πτωχεία δεν απευθύνονταν γενικά στον οποιονδήποτε, αλλά ειδικότερα σε συγκεκριμένες κατηγορίες ατόμων που θεωρούνταν ότι

³⁶⁰ Delehay, *Une Vie inédite de Saint Jean l'Aumônier*, 19-73.

³⁶¹ Βλ. Miller, *Philanthropic institutions*, 246. Bennett, *Medicine and Pharmacy*, 14. Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή Φιλανθρωπία*, 327. Θεωρείται ότι πριν τον 10^ο αι. οι πηγές απέδιδαν αυτόν τον όρο στα λεπροκομεία

ενσάρκωναν το χριστιανικό ήθος της ταπεινότητας και της αξιοπρέπειας μέσα στη δυσπραγία: χήρες, ορφανά, ασθενείς, πεινασμένοι και εξόριστοι. Η «ευλογημένη» σιωπηλή πτωχεία νομιμοποιούσε την επιλογή των δικαιούχων και στήριζε τη δημιουργία δικτύων φιλανθρωπίας σε αυστηρά ορθόδοξη βάση. Τα πτωχεία λοιπόν, εντάσσονταν σε ένα ευρύτερο δίκτυο ευαγών ιδρυμάτων που αναπτύχθηκε με τη συμβολή της Εκκλησίας και της αυτοκρατορικής εξουσίας. Το βυζαντινό πτωχείο ωστόσο, δεν πρέπει επομένως να ιδωθεί ως παθητικός χώρος ανακούφισης, αλλά ως ενεργός μηχανισμός κοινωνικής διαχείρισης και ενσωμάτωσης, σε συμφωνία με το θεολογικό ιδεώδες της «δίκαιης διανομής», όπως αυτό αρθρώνεται από τους Πατέρες της Εκκλησίας και ενσωματώνεται στη βυζαντινή νομοθεσία³⁶².

Στο Βυζάντιο, ενώ ο όρος πτωχοκόμος δεν αποτελεί τυπικό τίτλο όπως «επισκόπος» ή «οικονόμος», σχετίζεται στενά με θεσμικές δομές φιλανθρωπίας που διατηρούσαν η Εκκλησία και το κράτος — όπως τα πτωχεία ή πτωχοκομεία (σπίτια των φτωχών). Εκεί υπηρετούσαν υπεύθυνοι που συνδύαζαν έργα φροντίδας για ηλικιωμένους, άρρωστους και ανάκτους για εργασία, λειτουργώντας υπό την εποπτεία της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Σφραγίδες επιβεβαιώνουν την υπάρξη αξιώματος για τους πτωχοτρόφους (*ptochotrophos*), αξίωμα το οποίο έφερε στον Πατριαρχικό θρόνο τον Νικηφόρο Α' (806-815), ο οποίος έως την εκλογή του σε αυτό το αξίωμα, διοικούσε το «μεγάλο πτωχείο»³⁶³.

A. Εντός της Κωνσταντινούπολης

Πτωχοκομείο Γηραγάθης

Αναφέρεται σε δύο σημεία στον βίο του Αγίου Θεοδώρου του Συκεώτη, και περιγράφονται τρία πρόσωπα που υπηρετούν σε αυτό: ο ψάλτης που κακοποιήθηκε από κάποιον ο οποίος εισέβαλε στο πτωχείο, ο βαριά ασθενής πτωχοτρόφος του, εν ονόματι Στέφανος και ο Λέων Χαρτουλάριος του Πτωχείου³⁶⁴.

Τὸ μέγιστον Πτωχείον

Ο Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης Νικηφόρος (806-15)³⁶⁵ πριν την εκλογή του στο αξίωμα, είχε υποχρεωθεί να διοικήσει το μεγάλο πτωχείο³⁶⁶. Θεωρείται ότι το πτωχείο ήταν αυτοκρατορικό ίδρυμα, όχι εκκλησιαστικό³⁶⁷. Ο συγγραφέας του βίου του, ο διάκονος Ιγνάτιος, περιγράφει έναν άνδρα που ξεχώρισε για τις αρετές του: τη σωφροσύνη, την εγκράτεια, την πραότητα, την απάθεια προς τον θυμό και την αφιλαργυρία. Η στάση του απέναντι στα χρήματα χαρακτηριζόταν από γενναιοδωρία και αδιάκοπη φιλανθρωπία προς τους φτωχούς, χωρίς επιδείξεις, με καθαρή συνείδηση. Εξαιτίας αυτών των αρετών, η θεία

³⁶² Brown, *Remebering the poor*, 255.

³⁶³ Νικηφόρου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, 152. Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, 331.

³⁶⁴ Festugière, *Vie de Théodore de Sykeôn*, vol. I, 26, 34.

³⁶⁵ PmbZ, αρ. 5301/corr., c.v. Nikephoros I.

³⁶⁶ de Boor, *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, 152. Janin, *Eglises*, 582. Ένα ακόμη πτωχείο, ο Janin αναφέρει ότι βρισκόταν στην περιοχή της Ελαίας, κοντά στην εκκλησία των αγίων Αρχίππου και Φιλήμονος, ωστόσο δεν αναφέρεται στις πηγές.

³⁶⁷ Βίος Νικηφόρου πατριάρχη, 152 κεφ. 19. Pratsch, Nikephoros I, 116-117. Για τον πατριάρχη Νικηφόρο Α' βλ. PmbZ, αρ. 5301/corr. Janin, *Ναοί, μονές και ευαγή ιδρύματα*, 475.

χάρη, με την επιμονή και την πίεση των ισχυρών, αξιώθηκε να αναλάβει την εποπτεία του μεγαλύτερου πτωχοτροφείου της Κωνσταντινούπολης, γεγονός που παρουσιάζεται ως μια μορφή συμμετοχής στη διοίκηση της Εκκλησίας³⁶⁸.

Πτωχοκομείο που ίδρυσε ο Μιχαήλ Δ΄ Παφλαγόνας

Για το ίδρυμα αυτό, γνωρίζουμε ότι ήταν μεγάλο σε μέγεθος, αλλά δεν υπάρχουν πληροφορίες για την ακριβή του τοποθεσία. Ιδρύθηκε τον 11^ο αι. από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Δ΄ Παφλαγόνα, ο οποίος το ενίσχυσε πλουσιοπάροχα. Σκοπός της ίδρυσης ήταν η στήριξη όσων επέλεγαν να ακολουθήσουν τον ασκητικό βίο και το κίνητρό του η συγχώρεση των αμαρτιών του³⁶⁹.

Πτωχοτροφείο Μαγγάνων

Τον 11^ο αι. ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος ανέλαβε εκτεταμένα οικοδομικά έργα, δημιουργώντας ένα εντυπωσιακό συγκρότημα μέσα σε καταπράσινους κήπους. Το συγκρότημα περιελάμβανε παλάτι, μοναστήρι με την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, οίκο για ηλικιωμένους, ξενώνα για ταξιδιώτες και νοσοκομείο (βλ. παραπάνω). Στον ίδιο χώρο λειτούργησε και η περίφημη νομική σχολή. Ιδιαίτερη σημασία είχε το Πτωχοτροφείο, το οποίο προσέφερε συστηματική φροντίδα στους άπορους³⁷⁰. Ο Γεώργιος Κεδρηνός αν και άσκησε σκληρή κριτική στην βασιλεία του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Μονομάχου, ωστόσο αναγνώρισε την φιλάνθρωπη δράση του, μέσω της ίδρυσης των ιδρυμάτων αυτών και της γενικότερης στήριξής του στην Εκκλησία³⁷¹.

Πτωχοκομείο Πανοικτίρμονος Μιχαήλ Αταλλειάτη

Ο Μιχαήλ Αταλλειάτης στην διαθήκη του τον 11^ο αι., μεριμνά μεταξύ άλλων για την κληρονομική και διοικητική διαδοχή του μοναστηριακού και φιλανθρωπικού ιδρύματος. Η επιλογή του να τοποθετήσει τον γιο του Θεόδωρο, έναν λαϊκό, στη θέση του κεντρικού διαχειριστή και προστάτη του πτωχοτροφείου, θεσπίζοντας μάλιστα κληρονομική διαδοχή στο αξίωμα αυτό, καταδεικνύει ότι το ίδρυμα νοείται πρωτίστως ως οικογενειακή περιουσία, της οποίας η διοίκηση και η προστασία ανήκουν στους απογόνους του κτήτορα. Ο Θεόδωρος και οι κληρονόμοι του είχαν εκτεταμένες εξουσίες: έλεγχαν την εκλογή και καθαίρεση ηγουμένων και οικονόμων, επέβλεπαν τη διαχείριση της περιουσίας, απένειμαν δικαιοσύνη και διασφάλιζαν την τήρηση της τάξης εντός της κοινότητας. Παράλληλα, ο Αταλλειάτης αναγνώρισε την ανάγκη να προστατευθεί το ίδρυμα από τον κίνδυνο εκκοσμίκευσης, σύμφωνα με την κανονική αρχή της αμετάκλητης αφιέρωσης, αλλά αυτό δεν αναιρεί την κεντρική θέση του λαϊκού προσώπου στην κηδεμονία του³⁷². Έτσι, το *Τυπικό* του προβάλλει χαρακτηριστικά τον ρόλο της λαϊκής κηδεμονίας, που καθιστά τον ιδιωτικό ευεργέτη και τους απογόνους του κυρίαρχους ρυθμιστές της ζωής και της λειτουργίας ενός εκκλησιαστικού ιδρύματος. «ὕπαρχ(η) ἡγούμενος ἐν αὐτεξουσίῳ πτωχοτροφείῳ καὶ μοναστηρίῳ τούτῳ τοῦ Πανοικτίρμονος·

³⁶⁸ de Boor, *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, 152.

³⁶⁹ Ψελλού, *Χρονογραφία*, 74. Κωνσταντέλος, *Φιλανθρωπία*, 333.

³⁷⁰ Oikonomides, *St. George of Mangana, Maria Skleraina, and the "Malyj Sion" of Novgorod*, 241.

³⁷¹ *Georgius Cedrenus Joannis Scylitzae*, v. 2, 609.

³⁷² BMFD, 328.

[...] *Καὶ ἔκτοτε ἦ τὸ μοναστήριον τῷ πτωχοτροφείῳ μ(ου) συνυπαγόμενον*»³⁷³. Το κείμενο αποδεικνύει τη μέριμνα του συντάκτη του για τη βιωσιμότητα του ιδρύματος, ανεξαρτήτως των μελλοντικών προκλήσεων, όπως η διακοπή της φυσικής διαδοχής. Η πρόβλεψη για ανάθεση ηγουμενίας σε άξιο διαχειριστή με βάση την αρετή, την εμπειρία και τη σωφροσύνη υποδηλώνει μια αριστοκρατική προσέγγιση διοίκησης, όπου η ηθική ακεραιότητα και η ικανότητα υπερισχύουν των οικογενειακών δεσμών. Η εξασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας όλων των πνευματικών και διοικητικών θεμάτων υπογραμμίζει τη σημασία της τάξης και της συνέχειας. Σε κάποια Τυπικά απαντώνται επίσης περιπτώσεις όπου η «κηδεμονία» ανατίθεται σε λαϊκά ή κοσμικά πρόσωπα. Στο Τυπικό του Νικηφόρου Ερωτικού για το μοναστήρι της Παναγίας στο όρος Τμώλος προβλέπεται ρητά ο ρόλος του προστάτη που συνδυάζει διοίκηση και φιλανθρωπική μέριμνα. Ανάλογα, στο Τυπικό του *Νίκωνος του Μετανοείτε* ορίζονται κοσμικοί κηδεμόνες για τη διατήρηση της βούλησης του ιδρυτή μετά τον θάνατό του, γεγονός που καταδεικνύει τη βαρύτητα της λαϊκής παρουσίας στη διαδοχή. Τέλος, στους Κανονισμούς του *Νίκωνος του Μαύρου Όρους* ανατίθεται σε προστάτη η ευθύνη για την τήρηση των κανόνων και η διαμεσολάβηση ανάμεσα στην εκκλησιαστική κοινότητα και τον κοσμικό κόσμο. Οι περιπτώσεις αυτές επιβεβαιώνουν ότι η λαϊκή κηδεμονία αποτελούσε ουσιώδες και θεσμοθετημένο στοιχείο της λειτουργίας ορισμένων βυζαντινών ιδρυμάτων³⁷⁴.

Γίνεται επίσης αναφορά για την συμμόρφωση που θα πρέπει να επιδεικνύουν οι μοναχοί στη θέληση της οικογένειας, καταδεικνύοντας προφανώς ότι η κοσμική εξουσία παραμένει παρούσα και επηρεάζει τη θρησκευτική ζωή, φαινόμενο συνηθισμένο στη Βυζαντινή κοινωνία: «Ἐως δὲ ὁ υἱός μου περιῇ καὶ οἱ ἐκ τῆς ὀσφύος αὐτοῦ κληρονόμοι καὶ καθεξῆς εἰς ἀπέραντον, αὐτὸς κάκεῖνοι πρωτεύοντες ἔσονται πάντ(ων) καὶ τῶν ψυχικῶν καὶ τῶν εὐαγῶν οἴκων, καὶ οἱ (μον)αχοὶ τῷ τούτων θελήματι συνυπαχθήσονται εὐσεβῶς ἔχοντι καὶ κατὰ τὴν διάταξίν μου ῥυθμιζομένῳ.»³⁷⁵. Το απόσπασμα καταδεικνύει ότι το ίδρυμα νοείται ως οικογενειακή περιουσία, με τη διοίκηση να παραμένει αποκλειστικά στα χέρια των κληρονόμων, περιορίζοντας την αυτονομία της μοναστικής κοινότητας.

Σε ότι αφορά την παροχή βοήθειας ενδεικτικά αναφέρεται η διανομή προς τους φτωχοὺς ἀδελφούς και τις χήρες, που καταδεικνύει τη δέσμευση του ευεργέτη για υποστήριξη των ευάλωτων: «Τυπῶ δὲ διαδίδοσθ(αι) καὶ διὰ σίτ(ου) μοδίου διακοσίους δεκαεξ εἰς ἀν(θρώπ)ους δυστυχεῖς καὶ χήρας ἢ καὶ γέροντας ἐλέου ἀξίους..».

Ο Ατταλειάτης ωστόσο φαίνεται ότι θεωρούσε τη Ραιδεστό την πραγματική «δεύτερη πατρίδα» του, καθώς το μοναστήρι του στην Κωνσταντινούπολη λειτουργούσε απλώς ως συμπλήρωμα του πτωχοτροφείου που ίδρυσε εκεί. Η μικρότερη και πιο διαχειρίσιμη πόλη, σε αντίθεση με την πρωτεύουσα, του προσέφερε τη δυνατότητα να καλλιεργήσει κοινωνικές σχέσεις ανάλογες με το οικογενειακό του κύρος στην Αττάλεια, αλλά το ενδιαφέρον ως προς την λειτουργία του Πτωχοκομείου της Κωνσταντινούπολης, ήταν ότι συντηρούνταν από τα έσοδα της μονής της Ραιδεστού και το δίκτυο χορηγιών που είχε αναπτύξει ο Αταλλειάτης εκεί.³⁷⁶.

³⁷³ Gautier, *La diataxis de Michel Attaliat*, 1:364.

³⁷⁴ BMFD, 310,313,377.

³⁷⁵ Gautier, *La diataxis de Michel Attaliat*, 1:380.

³⁷⁶ Krallis, *Serving Byzantium's Emperors*, 108, . Βλ. παρακάτω *Πτωχοκομείο Μιχαήλ Αταλλειάτη (Ραιδεστός)*.

Πτωχοκομείο Τα Ευγενίου

Για το πτωχοκομείο αυτό γνωρίζουμε ότι ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός Β΄, διόρισε τον Ανδρέα ως διευθυντή του, αφού χειροτονήθηκε ως διάκονος το 685 και μετέπειτα ως Αρχιεπίσκοπος Κρήτης³⁷⁷. Από την κάτωθι σφραγίδα, τεκμαίρεται ότι το ίδρυμα λειτουργούσε και τον 9^ο αι. και υπήρχε και γηροκομείο.

Εικόνα 7. Αναστ / Ταρά]σιος Ὑπατος και Γηροκόμος στα του Ευγενίου (9^{ος} αι.). DO Seals, BZS.1951.31.5.2405.

Πτωχοκομεία Φωκᾶ καὶ Ἡρακλείου

Στο Πασχάλιο Χρονικό του 7^{ου} αι., υπάρχει η αναφορά σε πτωχοτροφείο που λειτουργούσε στο λιμάνι, με τον Σέργιο ως πτωχοτρόφο λίγο πριν ή κατά την άνοδό του στον πατριαρχικό θρόνο το 610. Το ίδρυμα αυτό ανήκε λοιπόν πιθανότατα στη διοίκηση της Εκκλησίας: «γέγονε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Σέργιος, διάκονος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως καὶ πτωχοτρόφος Φρονῆς λιμένος»³⁷⁸. Ωστόσο σε άλλη πηγή πληροφορούμαστε για το ίδιο πρόσωπο, ότι διατελούσε Πτωχοτρόφος στα Πτωχεία δύο λιμανιών ή δύο σημείων του λιμανιού (Φωκᾶ καὶ Ἡρακλείου)³⁷⁹.

B. Άλλες περιοχές

Πτωχοκομείο Ραιδεστού του Μιχαήλ Αταλλειάτη

Το Πτωχοκομείο της Ραιδεστού – όπως προαναφέρθηκε - λειτουργούσε ως κεντρικό σημείο διαχείρισης των εσόδων για την υποστήριξη μικρότερων μοναστηρίων της περιοχής, αλλά και του Πτωχοκομείου της Κωνσταντινούπολης. Ο Αταλλειάτης διέθετε τα έσοδα των αυλών του για να παρέχονται ετησίως συντάξεις σε επιλεγμένα μοναστήρια και εκκλησίες της Ραιδεστού, με σταθερά ποσά (3 ή 2 νομίσματα ανά μονή/εκκλησία) ώστε να καλύπτονται οι ανάγκες τους, ειδικά των πιο άπορων. Η εκτέλεση και ο έλεγχος αυτής της διανομής ανατέθηκε στον γιο του Θεόδωρο και τους άμεσους απογόνους του, διασφαλίζοντας ότι οι μοναχοί θα λαμβάνουν τις συντάξεις τους χωρίς μεταβολές και ότι ο ιδρυτής θα μνημονεύεται στις

³⁷⁷ Papadopoulos-Kerameus, *Ανάλεκτα ιεροσολυμιτικής σταχυολογίας ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων*, 174. Κωνσταντέλος, *Βυζαντινὴ Φιλανθρωπία*, 331.

³⁷⁸ *Chronicon Paschale*, 699. Janin, *Eglises et monastères*, 564.

³⁷⁹ Migne, *Patrologiae cursus*, 452-455.

λειτουργίες τους, ενώ παράλληλα η Ραιδεστός αναδείχθηκε για τον Ατταλειάτη σε στρατηγικό κέντρο κοινωνικών και θρησκευτικών σχέσεων³⁸⁰.

Πτωχοκομεία που ίδρυσε ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Ιωάννης ο Ελεήμων³⁸¹

Τον 7^ο αι. ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Ελεήμων, είχε συγκεντρώσει σε κατάλογο περισσότερους από επτάμιση χιλιάδες ανθρώπους και τους είχε εντάξει στο φιλανθρωπικό του πρόγραμμα στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Ο ίδιος ίδρυσε πολλά ιδρύματα, μεταξύ των οποίων το γνωστό «Καισάρειον», το οποίο ³⁸²επισκεπτόταν συχνά ο Πατριάρχης προσφέροντας νομίσματα³⁸³. Τα ιδρύματα αυτά συντηρούνταν με έσοδα της Εκκλησίας, εξασφαλίζοντας έτσι συστηματική περίθαλψη και σίτιση για τους άπορους και τους φιλοξενούμενους πληγέντες από τις περσικές επιδρομές Σύρους, οι οποίοι κατέφυγαν στην Αλεξάνδρεια. Στήριξε τους πρόσφυγες παρέχοντας υλική βοήθεια, ενώ παράλληλα θέσπισε εισφορές από τον ανώτερο κλήρο για τη στήριξη των φτωχότερων συναδέλφων τους³⁸⁴.

Πτωχεία που ίδρυσε ή ανακατασκεύασε ο Ιουστινιανός

Στο πέμπτο βιβλίο του έργου Περί Κτισμάτων, ο Προκόπιος απαριθμεί τα οικοδομικά έργα του Ιουστινιανού στην Ανατολή, με ιδιαίτερη μνεία σε *πτωχεῖα* και φιλανθρωπικά ιδρύματα για τη φροντίδα των φτωχών και ανήμπορων. Αυτά αποτελούν έκφραση της αυτοκρατορικής μέριμνας και της χριστιανικής φιλανθρωπίας, η οποία προβάλλεται ως στοιχείο της θεοσεβούς βασιλείας. Τα *πτωχεῖα* αυτά είτε ιδρύθηκαν εξ αρχής είτε ανακαινίσθηκαν από τον Ιουστινιανό. Στεγάζονταν σε στρατηγικά σημεία του αστικού και αγροτικού χώρου και εξυπηρετούσαν χήρες, ορφανά, φτωχούς, ανήμπορους και προσκυνητές, και ενδεχομένως πολλά εξ αυτών να συνέχισαν την λειτουργία τους ως άρτι ανακαινισθέντα και τους επόμενους αιώνες.

Βόστρα, Αραβία: ίδρυση *πτωχείου*³⁸⁵.

Απάμεια Συρίας: ανακαίνιση του *πτωχείου* του Αγίου Ρωμανού³⁸⁶.

Κώρυκος (Κούρικος?) Κιλικίας: ανακαίνισε τα λουτρά και το *πτωχεῖον*³⁸⁷.

Πτωχεῖο Αγ. Κόνωνος: στον κατάλογο του Προκοπίου, το ίδρυμα αυτό βρίσκεται σε διαφορετική γραμμή, είναι όμως πιθανόν ότι πρόκειται για το ίδρυμα της Κωρύκου³⁸⁸.

Εμπόριον, λιμάνι της Πέργης Παμφυλίας: ίδρυσε το *πτωχεῖον* του Αρχαγγέλου Μιχαήλ³⁸⁹.

Ωστόσο, πλην του έργου του Προκοπίου, η αναζήτηση στις πρωτογενείς πηγές, δεν επέστρεψε περαιτέρω αποτελέσματα.

³⁸⁰ *La diataxis de Michel Attaliat*, 506-529.

³⁸¹ ODB, s.v. John Eleemon (*BHG* 886).

³⁸² Festugière, *Vie de Syméon le fou et vie de Jean de Chypre*, 348.

³⁸³ Στο ίδιο, 378.

³⁸⁴ Baynes & Dawes, *Three Byzantine Saints*, 202.

³⁸⁵ Προκοπίου Περί κτισμάτων, 170.6.

³⁸⁶ Προκοπίου Περί κτισμάτων, 170.12-13.

³⁸⁷ Προκοπίου Περί κτισμάτων, 170.22.

³⁸⁸ Προκοπίου Περί κτισμάτων, 170.23.

³⁸⁹ Προκοπίου Περί κτισμάτων, 171.2-3.

Λεπροκομεία (Λωβοτροφεία)

Η λέπρα, μία από τις πλέον φοβερές και κοινωνικά στιγματισμένες ασθένειες της αρχαιότητας, αποτέλεσε διαρκές πρόβλημα για τις κοινωνίες της Μεσογείου από τους ελληνιστικούς χρόνους έως και τα ύστερα βυζαντινά χρόνια. Η δημιουργία των λεπροκομείων αντικατόπτριζε την ανάγκη για ειδικούς χώρους φροντίδας και απομόνωσης των λεπρών, που είχε ήδη αναγνωριστεί ως ζήτημα κοινωνικής πολιτικής και δημόσιας υγείας διαχρονικά. Η ίδρυσή τους σε κάποια απόσταση από το κέντρο της Κωνσταντινούπολης, φανερώνει τη διττή αντιμετώπιση της ασθένειας: αφενός, την ανάγκη παροχής περίθαλψης στους πάσχοντες, και αφετέρου, την απαίτηση του κοινωνικού σώματος για απομόνωσή τους. Οι πηγές αποδίδουν τη θεμελίωση και την επανακατασκευή ή επέκταση των ιδρυμάτων, κύρια από τους αυτοκράτορες, γεγονός που αντικατοπτρίζει την τάση τους να συνδέουν φιλανθρωπικά έργα με την ευρύτερη αυτοκρατορική μέριμνα του κοινωνικού συνόλου. Η αντιμετώπιση της λέπρας στην Κωνσταντινούπολη πρέπει να γίνει κατανοητή μέσα από το πρίσμα τόσο της ιατρικής αντίληψης της εποχής όσο και της θεολογικής ερμηνείας της ασθένειας. Η λέπρα συχνά εκλαμβάνόταν όχι μόνο ως σωματική πάθηση αλλά και ως πνευματική δοκιμασία, γεγονός που επηρέαζε τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζονταν τους ασθενείς: όχι απλώς με απομόνωση, αλλά και με φροντίδα, ελεημοσύνη και, σε ορισμένες περιπτώσεις, τιμητική αναγνώριση της υπομονής του³⁹⁰.

Παρόλο που οι βυζαντινές πηγές καταγράφουν ρητά μόνο δύο περιπτώσεις λεπροκομείων στην επαρχία³⁹¹, η ύπαρξη πολλών μικρών εγκαταστάσεων αφιερωμένων στη φροντίδα λεπρών εκτός Κωνσταντινούπολης είναι πιθανή. Εξίσου πιθανό είναι ότι τα ξενοδοχεία περιλάμβαναν ειδικούς χώρους για τους λεπρούς, όπως είναι η περίπτωση της Νικομήδειας που εξετάζεται παρακάτω. Η ορολογία των πηγών είναι ασαφής: ο ειδικός όρος *λωβοτροφείον* εμφανίζεται σπάνια, στη Μικρά Ασία του 4^{ου} αι. προτιμούνταν ο όρος *πτωχοτροφείον* ή *γηροκομείον*. Είναι ενδεικτικό ότι και το εμβληματικό λεπροκομείο του Ζωτικού, που λειτουργούσε πάνω από τον Κεράτιο κόλπο, ήταν γνωστό και ως *πτωχεῖον*. Η συχνή ταύτιση των λεπροκομείων με πτωχοτροφεία αποκαλύπτει αφενός τη στενή σχέση ανάμεσα στη φτώχεια και τη λέπρα, αφετέρου όμως ο δεύτερος όρος θεωρούνταν λιγότερο αρνητικά φορτισμένος, αφού μάλιστα, όπως είδαμε, η πτωχεία ήταν και μία ηθική κατάσταση. Τα ιδρύματα αυτά πάντως, αν και δεν χαρακτηρίζονταν πάντα ρητά ως λεπροκομεία, πιθανόν προσέφεραν κατοικία και φροντίδα τόσο στους φτωχούς όσο και στους λεπρούς. Έτσι, η ορολογία αντικατόπτριζε περισσότερο τον κοινωνικό-φιλανθρωπικό ρόλο των ιδρυμάτων παρά τον αποκλειστικά ιατρικό.

³⁹⁰ Miller – Nesbitt, *Walking Corpses*, 1-5.

³⁹¹ Miller – Nesbitt, *Walking Corpses*, 86, 88. Βλ. και παρακάτω. Το λεπροκομείο της Νίκαιας Βιθυνίας αναφέρεται σε πηγή του 13^{ου} αι., χωρίς περαιτέρω πληροφορίες για λειτουργία του κατά την υπό έρευνα χρονική περίοδο.

A. Εντός της Κωνσταντινούπολης

Λεπροκομείο του Ζωτικού

Το λεπροκομείο του Ζωτικού για τους περισσότερους ιστορικούς³⁹² βρισκόταν στο προάστιο της Κωνσταντινούπολης Ήριον, στο Βόσπορο. Οι πηγές αναφέρουν ότι ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα Ιουστίνο και την σύζυγό του Σοφία τον 6^ο αι. για να αναπαύονται εκεί οι λεπροί και να λαμβάνουν σιτηρέςια. Επιβλέπων ήταν ο Ζωτικός, ο πρωτοβεστιάριος του αυτοκράτορα.³⁹³ Σύμφωνα με μια άλλη πηγή³⁹⁴, το λεπροκομείο χτίστηκε από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο νωρίτερα τον 4^ο αι., προς τιμήν του αγίου Ζωτικού, ο οποίος θεράπευσε την κόρη του από την ανίατη αυτή ασθένεια. Το ίδρυμα επισκευάστηκε μετέπειτα (624) από τον αυτοκράτορα Ηράκλειο. Τον 10^ο αι. επεκτάθηκε από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο³⁹⁵ (913-959) ώστε να μπορεί να περιθάψει όλους τους αρρώστους³⁹⁶. Ο Ιωάννης Τσιμισκής³⁹⁷ προσέθεσε νέα οικήματα. Τον 11^ο αι. υπέστη σοβαρές ζημιές από τον σεισμό, αλλά το ξαναέκτισε ο Ρωμανός Αργυρός³⁹⁸ το 1032³⁹⁹. Τον 12^ο αι. βρισκόταν ακόμα σε λειτουργία, όπως δείχνουν οι σφραγίδες.

Εικόνα 8. Σφραγίδα «Αδελφών» Αγίου Ζωτικού, 12^{ος} αι.ς. DO Seals, BZS.1955.1.5006.

Ίδρυμα Κύφης

(Βλ. παρακάτω, Γηροκομείο Κύφης).

³⁹² Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή Φιλανθρωπία*, 227. Ο Γεώργιος Κεδρηνός αναφέρει ότι το «*λωβῶν γηροκομείον εἰς τὰ Ἱέρια, τὸ λεγόμενον τοῦ ζωτικοῦ ἐγγόρηγον*», ήταν στο προάστιο αυτό (Ήριον), *Σύνοψις Ιστοριῶν*, 699. Ο Magdalino αναφέρει ότι το λεπροκομείο του Ζωτικού βρίσκονταν στον Κεράτιο Κόλπο, *Constantinople médiévale*, 30.

³⁹³ Ψευδοκωδινός, *Πάτρια*, 235.

³⁹⁴ Delehaye, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, 43-52, 77-84.

³⁹⁵ PmbZ, αρ. 23734, Konstantinos VII.

³⁹⁶ Theoph. Cont. Liber VI, 182 κεφ. 18

³⁹⁷ PmbZ, αρ. 22778, Ioannes I. Tzimiskes.

³⁹⁸ PmbZ, αρ. 26838, Romanos Argyros.

³⁹⁹ Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή Φιλανθρωπία*, 226.

B. Άλλες περιοχές

Βιθυνία

Λίγο πριν από το 806, ο Θεοφύλακτος⁴⁰⁰ ως επίσκοπος της Νικομήδειας στη Βιθυνία, εγκαινίασε ένα νοσοκομείο το οποίο περιλάμβανε και ένα τμήμα για όσους υπέφεραν από λέπρα. Ο ίδιος επισκεπτόταν τους ασθενείς μία φορά την εβδομάδα, τους έλουζε στο μπάνιο και περιποιούνταν τις πληγές τους⁴⁰¹.

⁴⁰⁰ ODP, c.v. Theophylaktos of Nikomedeia, (BHG 2451).

⁴⁰¹ *Théophylakte de Nicomédie*, 9: 1-10. Miller & Nesbitt, *Walking Corpses*, 86.

Γη(ε)ροκομεία - Γηροκόμοι ή γηροτρόφοι

λ.Η φροντίδα των ηλικιωμένων στο Βυζάντιο παρέχονταν κυρίως μέσω ειδικών νοσοκομείων - απαντώνται στις πηγές ως «Γηροκομείον»⁴⁰², «Γεροντοκομείον»⁴⁰³ ή «Γηρωκομείον, Γηροτροφεῖον»⁴⁰⁴, - που λειτουργούσαν σε όλη την αυτοκρατορία, συνήθως μέσα ή κοντά σε μοναστήρια. Ο Ψευδο Ζωναράς στο λεξικό του τα διακρίνει σε *Γηρωκομείον*, ίδρυμα το οποίο είναι μεγάλο και *Γηροτροφεῖον* αντιστοίχως μικρό⁴⁰⁵. Πολλά ιδρύθηκαν από αυτοκρατορικές οικογένειες, την Εκκλησία ή ευεργέτες, ενώ ορισμένα φέρουν το όνομα του ιδρυτή τους. Εκτός από την Κωνσταντινούπολη, αναφέρονται και σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, όπως η Βήρα και η Μικρά Ασία⁴⁰⁶.

Και κατά την υπό μελέτη περίοδο, η πλειονότητα του πληθυσμού ζούσε σύντομα και με πολλές δυσκολίες· το προσδόκιμο ζωής στις πόλεις και τις κωμοπόλεις δεν ξεπερνούσε τα τριάντα έτη, ενώ οι πλούσιοι και οι κληρικοί μπορούσαν να φτάσουν τα εξήνα ή και περισσότερα. Οι περισσότεροι απλοί άνθρωποι δεν ζούσαν αρκετά για να φτάσουν σε αξιοπρεπή γεράματα, ενώ η χηρεία και η ορφάνια ήταν συχνά φαινόμενα⁴⁰⁷. Υπήρχε σαφής κοινωνική προσδοκία ότι τα παιδιά θα φρόντιζαν τους ηλικιωμένους γονείς τους, αλλά μόνο αν είχαν τη δυνατότητα. Μια μικρή μειονότητα, κυρίως εύποροι ή όσοι επέλεξαν τη μοναχική ζωή, μπορούσε να αποσυρθεί σε μοναστήρια. Η Εκκλησία φαίνεται να επέδρασε σημαντικά στη βιολογική και την κοινωνική ζωή, προάγοντας την αγιότητα και τον ασκητισμό, ενώ ο πλούτος των ηλικιωμένων συχνά διοχετευόταν στην Εκκλησία και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, τα οποία ανέλαβαν ευρύτερο ρόλο στην κοινωνική αναδιανομή. Τα γεροκομεία και οι λοιποί θεσμοί φροντίδας λειτουργούσαν ως ζωτικής σημασίας δίκτυο κοινωνικής προστασίας, προσφέροντας στήριξη στους αδύναμους και θέτοντας τις βάσεις για μια πιο θεσμοκρατική προσέγγιση της φροντίδας⁴⁰⁸.

Η δημιουργία γεροκομείων συχνά προσαρτημένων σε μοναστήρια, αν και μικρά σε χωρητικότητα, σχημάτιζαν ένα ευρύ γεωγραφικά δίκτυο, με χρηματοδότηση από ιδιωτικές ευεργεσίες και κρατικές επιχορηγήσεις⁴⁰⁹. Η διαχείριση της φροντίδας των ηλικιωμένων γινόταν μέσω ποικίλων ιδρυμάτων, καθένα από τα οποία εξυπηρετούσε συγκεκριμένες ανάγκες και ιδρύονταν είτε από το κράτος, την εκκλησία ή τους ιδιώτες ευεργέτες και συχνά απαντώνται κοντά σε μοναστήρια. Παρείχαν στέγη, τροφή και ιατρική περίθαλψη, προσφέροντας μια ολιστική προσέγγιση στις ανάγκες των ηλικιωμένων. Παρόμοια σε σκοπό με τα γεροκομεία, ήταν τα ιδρύματα της γεροτροφίας, τα οποία επικεντρώθηκαν κυρίως στη διατροφή και τη φροντίδα των ηλικιωμένων. Αυτά τα ιδρύματα έδωσαν προτεραιότητα στην ευημερία των ηλικιωμένων ατόμων, διασφαλίζοντας ότι λαμβάνουν τη διατροφή και την υποστήριξη που χρειάζονται για μια αξιοπρεπή ζωή. Επίσης, οι ξενώνες που εκτός από την παροχή στέγης και φροντίδας ένα φάσμα ανθρώπων, εξυπηρετούσαν και ηλικιωμένους,

⁴⁰² Nuovi 'excerpta' dall' 'etimologico' di Orione," *Byzantion* 40, 67.

⁴⁰³ *Corpus iuris civilis*, vol. 3, 49.

⁴⁰⁴ *Suidae lexicon*, vols. 1, 252. Theophanes Continuatus, *Chronographia*, 459.

⁴⁰⁵ *Iohannis Zonarae lexicon ex tribus codicibus manuscriptis* vol. 1, 435.

⁴⁰⁶ Lascaratos, Kalantzis, Poulakou-Rebelakou, *Nursing homes*, 116-117.

⁴⁰⁷ Laiou, *The human resources*, 47-50.

⁴⁰⁸ Gilleard, *Old age in Byzantine society*, 630.

⁴⁰⁹ Lascaratos, Kalantzis και Poulakou-Rebelakou, *Nursing Homes for the Old*, 116-117.

παρέχοντας ιατρική περίθαλψη. Οι υπηρεσίες τους επεκτάθηκαν πέρα από το βασικό καταφύγιο, περιλαμβάνοντας ολοκληρωμένη φροντίδα για όσους είχαν ανάγκη. Υπήρχαν τα σπίτια των ιδιωτών ευεργετών, όπου πλούσιοι κατά καιρούς μετέτρεπαν τις ιδιωτικές τους κατοικίες σε γηροκομεία για ηλικιωμένους. Τα σπίτια αυτά ονοματίζονταν συχνά από τους ευεργέτες τους ή τη συγκεκριμένη περιοχή στην οποία βρίσκονταν. Παρείχαν υπηρεσίες παρόμοιες με αυτές της γεροκομείας και της γεροτροφείας, δίνοντας έμφαση στις φιλανθρωπικές συνεισφορές των ιδιωτών στη φροντίδα των ηλικιωμένων. Τέλος, η φροντίδα των ηλικιωμένων απαντάται και στα μοναστικά αναρρωτήρια. Πολλά βυζαντινά μοναστήρια διατηρούσαν χώρους που εξυπηρετούσαν ειδικά ηλικιωμένους μοναχούς, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις, αυτά τα αναρρωτήρια επέκτειναν τη φροντίδα και σε άλλα ηλικιωμένα άτομα. Οι εγκαταστάσεις αυτές αποτελούσαν μέρος των φιλανθρωπικών προσπαθειών της μοναστικής κοινότητας, παρέχοντας τροφή, στέγη και ιατρική περίθαλψη σε όσους είχαν ανάγκη, στο πνευματικό πλαίσιο της μονής. Αυτά τα ιδρύματα, με την υποστήριξη του κράτους, της εκκλησίας και ιδιωτικών δωρεών⁴¹⁰.

Το αξίωμα του γηροκόμου ή γηροτρόφου ή γηροντοκόμου, σπάνια ονομαζόμενου και γηροκομικού είχε αξιόλογη θέση στον διοικητικό μηχανισμό της αυτοκρατορίας για πολλούς αιώνες. Ενδεικτικό αυτού, είναι το απόσπασμα του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου που περιγράφει το λειτουργικό κατά την εορτή του προφήτη Ηλία: *«προκαθέζεται ὁ βασιλεὺς μετὰ ἀλλαξιμάτων ἐπὶ τοῦ ἐνδόξου χρυσोटρικλίνου, καὶ παρεστῶτος τοῦ μυστικοῦ κουβουκλείου, εἰσάγονται ὅτε τοῦ σακελλίου καὶ οἱ ξενοδόχοι καὶ γηροκόμοι, προσάγοντες σταυροὺς χρυσοστοιβάστους κατὰ μίμησιν τῆς ἐορτῆς τῶν βαΐων...»* στον ναό της Παναγίας Θεοτόκου στον Φάρο⁴¹¹. Σε αντιπαράθεση της εορτής των βαΐων, κατά την οποία τιμάται η έλευση του Βασιλιά, η θρησκευτική γιορτή του προφήτη Ηλία φαίνεται ότι αποτελούσε μία από τις μεγαλύτερες γιορτές της χριστιανοσύνης της βυζαντινής κοινωνίας, οπότε και η απόδοση από τους γηροκόμους και τους ξενοδόχους των χρυσών σταυρών στον ίδιο τον αυτοκράτορα, αποτελούσε την υπέρτατη τιμή για εκείνους.

Στην επαρχία, καθήκοντα γηροκόμων ως φαίνεται αναλάμβαναν δημόσιοι λειτουργοί (ταβουλάριοι): *«Τὸν κατὰ συνήθειαν ἔχοντα ταβουλάριον ἐν τινὶ εἴτε οἴκῳ εὐαγεῖ ἢ ἀρχοντικῷ εἴτε μοναστηρίῳ ἢ γηροκομείῳ εἰ πειραθείη ἕτερος ταβουλάριος ἀπόσασθαι ἄνευ αἰτίας, ὁ τοιοῦτος γινωσκόμενος παρεχέτω νομίσματα δέκα⁴¹²»*. Από την αναφορά αυτή ίσως να μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ελλείψει άλλων ανθρώπων που να διαθέτουν γνώσεις και διοικητικές ικανότητες, υποχρεώνονταν δημόσιοι λειτουργοί να ασκούν παράλληλα καθήκοντα.

Γνωρίζουμε ότι πλησίον των μονών είχαν ιδρυθεί αρκετά ιδρύματα για την ανακούφιση των γερόντων. Στο Τυπικό της μονής Χριστού Παντοκράτορα, αναφέρονται λεπτομερείς οδηγίες για την περιποίηση των γηροκομούντων: *«Ἔσεται δὲ καὶ κατὰ καιροὺς γηροκόμος ἀπὸ τῶν ἐν τῇ μονῇ μοναχῶν ὁ τῶν πολλῶν εὐλαβέστερος, ὃς πᾶσαν ἐπιμέλειαν καὶ σπουδὴν ποιήσεται πρὸς τὸ ἐξυπηρετεῖσθαι καλῶς τοὺς γηροκομουμένους. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ καθηγούμενος δι' ἐπιμελείας ποιήσεται τὴν τῶν τοιούτων ἀδελφῶν ἐπιτήρησιν· φροντίσει δὲ κατὰ*

⁴¹⁰ Lascaratos, J., Kalantzis, G., & Poulakou-Rebelakou, E., Nursing homes for the old ('gerocomeia') in Byzantium (324–1453 AD), 113–117.

⁴¹¹ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *De ceremonii*, 107.

⁴¹² Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen [Corpus Fontium Historiae Byzantinae]*, 20.

τὴν μεγάλην πέμπτην καὶ ἀπονίπτειν αὐτούς, ὥσπερ δὴ καὶ τοὺς ἐν τῷ ξενῶνι ἀρρώστους...». Η φροντίδα των ασθενών γερόντων επαφίονταν στην φροντίδα των πιο ευλαβών, παραβάλλοντάς τους με τον Χριστό, ἐνδειξη του σεβασμοῦ και της μέριμνας της βυζαντινῆς κοινωνίας προς τους ηλικιωμένους.

Δεν σώζονται αρκετά στοιχεία και τεκμήρια για την ταυτοποίηση των εκπροσώπων των γηροκομείων και των γηροτροφείων. Στο χρυσόβουλλο που αφορά τον μοναχό Χριστόδουλο και σχετίζεται με τον Αλέξιο Α' Κομνηνό, και που παραχώρησε εκτάσεις στον Χριστόδουλο το 1087, αναφέρεται ο Χρῦσανθος, βασιλικός νοτάριος του γηροτροφείου Μυρελαίου⁴¹³. Επίσης, ο Πέτρος «...διάκονος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ οἰκονόμος, ράιφερενδάριος καὶ καγκελλάριος καὶ περιοδευτὴς Θράκης καὶ γηροκόμος τοῦ ἁγίου Κλήμεντος ...ἐπὶ Κωνσταντίνου ἐγγόνου τοῦ Ἡρακλείου»⁴¹⁴, άτομο με υψηλά διοικητικά αξιώματα, εἶχε την ευθύνη για το γηροκομείο του ἁγίου Κλήμεντος.

Α. Εντός της Κωνσταντινούπολης

Γηροκομείο Τα Ανθεμίου

Το γηροκομείο κτίσθηκε ἐπὶ βασιλείας Μαρκιανού μαζί με τον ναό του ἁγίου Θωμά και το λουτρό (λοῦμα) ἀπὸ τον «μάγιστρο» Ανθέμιο⁴¹⁵.

Γηροκομείο Τα Αρματίου και του Σάγματος

Σύμφωνα με το Τυπικό της Μεγάλης Ἐκκλησίας, το γηροκομείο αὐτό ιδρύθηκε ἀπὸ τον Στέφανο, Παρακοιμώμενο του Μαυρικίου (582-602)⁴¹⁶ και διατηρήθηκε ἕως την πτώση της αυτοκρατορίας⁴¹⁷.

Γηροκομείο Γηραγάθης του Πετρίου

Σύμφωνα με την παράδοση, τὰ Γηραγάθης ἦταν ο οἶκος της Αγάθης, κόρης πατρικίου, που περιγράφεται ὡς «γραῦς ὥραϊα τῷ εἶδει σφόδρα». Μολονότι η Αγάθη εἶχε ταχθεῖ στην παρθενία, ο αυτοκράτορας Κωνσταντῖνος Ε' ταύτην δὲ ἔφθειρεν, και γι' αὐτό την αποζημίωσε με μεγάλο πλούτο. Παρά την σχέση της με τον εικονομάχο ηγεμόνα, η ἴδια διατηροῦσε σε ιδιωτικό πλαίσιο την προσήλωσή της στις ιερές εἰκόνες και την ορθόδοξη πίστη. Ὅταν το γηροκομείο γέμισε ἀπὸ τροφίμους, ο Κωνσταντῖνος Ε' συγκέντρωσε ἐκεῖ πλήθος ιερῶν εἰκόνων και τις κατέστρεψε δια πυρός⁴¹⁸.

⁴¹³ Vranouse, *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου Α' - Αὐτοκρατορικά*, vol. I, 47:46.

⁴¹⁴ J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus*, 457:15.

⁴¹⁵ Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 251 παρ. 106: Magdalino, *Church, bath and diakonia*, 177. Martindale & Jones, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. III, 89. Ο Ανθέμιος ἦταν ἐπαρχος πραιτορίων, και ο Μαρκιανός βασίλευσε μεταξύ 450 και 457. Ο συγγραφέας κάνει λάθος, που οφείλεται στην παράδοση και την απλούστευση διὰ μέσου των αἰώνων.

⁴¹⁶ Codinus, *Georgii Codini et alterius cujusdam anonymi Excerpta de antiquitatibus Constantinopolitanis*, 92-93.

⁴¹⁷ *Le Typicon de la Grande Église*, 240. Janin, *Constantinople Byzantine* 295.

⁴¹⁸ Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 240 παρ. 68. Janin, *Constantinople Byzantine*, 329.

Γηροκομείο Τα Ελένης

Πρόκειται για το ίδρυμα της αυτοκράτειρας Ελένης, συζύγου του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου⁴¹⁹.

Γηροκομείο Τα Ευγενίου

(Βλ. παραπάνω, Πτωχοκομείο Τα Ευγενίου).

Γηροκομείο του Ευφρατᾶ

Πρόκειται για ένα από τα παλαιότερα ιδρύματα το οποίο κατασκευάστηκε μετά τη μετοικεσία συγκλητικών οικογενειών από την Παλαιά Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη, κατόπιν εντολής του Μεγάλου Κωνσταντίνου, όπου ανεγέρθηκαν λαμπρά οικοδομήματα, ναοί και κοινωφελή ιδρύματα, όπως γηροκομεία και ξενώνες. Ανάμεσα σε αυτά ξεχώριζε το οίκημα που ανήγειρε ο Ευφρατᾶς, επόπτης της ανέγερσης της νέας πρωτεύουσας, το οποίο αργότερα μετατράπηκε σε γηροκομείο στην τοποθεσία του Διμακέλλου. Το ίδρυμα αυτό, γνωστό με το όνομα του Ευφρατᾶ, διατηρήθηκε και μνημονευόταν μέχρι και τους μεταγενέστερους χρόνους, αποτελώντας χαρακτηριστικό παράδειγμα της πρώιμης μέριμνας για την περίθαλψη των ηλικιωμένων στη νέα πρωτεύουσα. υπήρξε το γηροκομείο του Ευφράτη, το οποίο διατηρήθηκε έως τον 13^ο αι.⁴²⁰.

Γηροκομείο Τα Ισιδώρου

Ίδρυμα του 6^{ου} αι., ανεγέρθη από τον αδερφό του Εύβουλου, Ισίδωρο στον οίκο του, μαζί με ναό⁴²¹.

Γηροκομείο Κύφης

Ο αυτοκράτορας Λέων Σ΄ ο Σοφός⁴²² (886–912) μετέτρεψε παλαιό οίκο ανοχής στη συνοικία Κύφης της Κωνσταντινούπολης σε γηροκομείο. Το ίδρυμα⁴²³ περιλάμβανε και ξεχωριστό θάλαμο για λεπρούς, ενώ ο αυτοκράτορας το επισκεπτόταν κάθε Μεγάλη Παρασκευή για να προσφέρει ελεημοσύνη στους τροφίμους⁴²⁴. Η εθιμοτυπική και τελετουργική αυτή επίσκεψη αναφέρεται στο *Περὶ βασιλείου τάξεως*.⁴²⁵

Γηροκομείο που μετεσκεύασε ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος⁴²⁶

Κατά το παράδειγμα του πατέρα του Λέοντα Σ΄, ο οποίος ίδρυσε γηροκομείο-λεπροκομείο στα Κύφης, ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος (944-959) μετέτρεψε σε γηροκομείο τον σταύλο του πατριάρχη Θεοφύλακτου (931-956) κοντά στο πατριαρχείο, φροντίζοντας βεβαίως να το προικίσει με την αντίστοιχη περιουσία για την συντήρησή του⁴²⁷.

⁴¹⁹ Theoph. Cont. Liber VI, 198 κεφ. 40. Βλ. και παραπάνω. Janin, *Eglises*, 566.

⁴²⁰ Pseudo-Codinus, *De annis ab orbe condito*, 1a:6. Laskaratos et al., 114.

⁴²¹ *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, 254-255 παρ. 121. Janin, *Constantinople Byzantine*, 336-337.

⁴²² PmbZ, αρ. 24311, c.v. Leon VI. *De cerimoniis aulae Byzantinae*, lib. 1. 168.

⁴²³ Janin, *Constantinople Byzantine*, 350.

⁴²⁴ Laskaratos et al., 115.

⁴²⁵ Reiske, *Constantini Porphyrogeniti*, 180.

⁴²⁶ PmbZ, αρ. 23734, c.v. Konstantinos VII.

⁴²⁷ Theoph. Cont. Liber VI, 182 κεφ. 19.

Γηροκομείο Μυρελαίου

Γηροκομείο πλησίον της μονής Μυρελαίου, το οποίο κτίστηκε από τον αυτοκράτορα Ρωμανό Λακαπηνό⁴²⁸. Ο Janin αναφέρει ότι ο Ρωμανός Λακαπηνός έκτισε εκεί ένα μεγάλο ξενώνα και αναφέρεται και η φιλοξενία γερόντων. Πιθανόν υπήρχε κάποιο τμήμα για την παραμονή τους.

Γηροκομείο των Μαγγάνων

Τόσο ο αυτοκράτορας Μιχαήλ IV, όσο και ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Μονομάχος⁴²⁹ έκτισαν γηροκομεία· ο τελευταίος δε, έκτισε το γηροκομείο στο συγκρότημα κτιρίων στην περιοχή Μάγγανα αναφέρει ο Γεώργιος Κεδρηνός⁴³⁰.

Γηροκομείο Μελοβίου

Αναφέρεται στην μνημόνευση των αγίων Θεοδώρου και Πασιλυπίου⁴³¹, ωστόσο δεν αναφέρεται στις πρωτογενείς πηγές.

Γηροκομείο Τα Ναρσού

Ο Ναρσής, πατρίκιος και πραιπόσιτος εὐνοῦχος στα χρόνια του αυτοκράτορα Ίουστίνου και της συζύγου του Σοφίας, υπήρξε κτήτορας κοινωφελών ιδρυμάτων στην Κωνσταντινούπολη. Στο όνομά του συνδέεται η ανέγερση, πλησίον του Όξυβαφείου, ενός συνόλου κτιρίων που περιλάμβαναν ξενώνα, ναό και κυρίως γηροκομείο⁴³².

Γηροκομείο Τὰ Πρασινᾶ.

Το Γηροκομείο αυτό έλαβε την ονομασία του από τους σταύλους των Πρασίνων, ίσως στα προάστια του Ζεύγματος, όπου και κτίστηκε. Κατά τον Ψευδο-Κωδινό, τον 8^ο αιώνα λειτουργούσε, καθώς καθιερώθηκε ετήσια επιχορήγηση από τον Αρτάβασδο⁴³³.

Γηροκομείο εντός του ξενώνα Παντοκράτορα

Πρόκειται για ίδρυμα για ηλικιωμένους της αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη και βρίσκονταν στο συγκρότημα κτιρίων που περιελάμβανε το μοναστήρι και το νοσοκομείο του Παντοκράτορα⁴³⁴. Το Τυπικό του Παντοκράτορα μάς παρέχει πλείστες αναφορές για την λειτουργία του γηροκομείου και την φροντίδα των ανθρώπων που αναφέρονται ως γηροκομιτές, δηλαδή τους τροφίμους: ορίζονταν να φιλοξενούνται είκοσι τέσσερις άνδρες, όλοι ανάπηροι και γενικά καταπονημένοι, οι οποίοι φροντίζονταν από εξειδικευμένο προσωπικό και υπηρέτες. Κάθε γηροκομιτής λάμβανε ετησίως συγκεκριμένες παροχές: είκοσι μόδια ψωμί, δεκαοκτώ μέτρα οίνου, δύο μόδια οσπρίων, πενήντα λίτρα τυρί, ένα μέτρο ελαιόλαδο, τρεις πείσες ξύλου καύσιμης ύλης και δύο υπέρπυρα νομίσματα για την ένδυσή

⁴²⁸ PmbZ, αρ. 26840, c.v. Romanos Lakapenos. *Πεῖρα Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου*, 15:12, 10-15. Magdalino, *Constantinople médiévale*, 24. Laskaratos et al., 115.

⁴²⁹ PmbZ αρ. 24004, c.v. Konstantinos Monomachos.

⁴³⁰ Μανουήλ Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες*, 1.100:81-84. Oikonomides, *St. George of Mangana*, 241.

⁴³¹ Mateos, *Le Typicon de la grande église Ms. Saint-Croix no 40, Xe siècle*, 266.

⁴³² *Patria Constantinopoleos*, III, 93-98.

⁴³³ Du Cange, 4,9, v.23. Preger, 3, 239. PG, 157, 572 A.

⁴³⁴ Laskaratos et al., 116.

του. Κατά τις γιορτές και τα μνημόσυνα προστίθονταν επιπλέον παροχές από τη μονή. Σε περίπτωση που κάποιος γηροκομιτής αρρώσταινε από ασθένεια διαφορετική από αυτήν που δικαιολογούσε την εισαγωγή του στο γηροκομείο, ο πρεσβύτερος ενημέρωνε τον νοσοκόμο του ξενώνα, ο οποίος με τη σειρά του διαβίβαζε την πληροφορία στο ιατρείο. Ένας γιατρός ή αρμόδιος υπάλληλος αναλάμβανε την περίθαλψη, ώστε να αποκαθίσταται η υγεία του. Αν η ασθένεια ήταν σοβαρή, ο ασθενής παρέμενε στον ξενώνα υπό την δέουσα φροντίδα και, μετά την ανάρρωσή του, επέστρεφε στο γηροκομείο⁴³⁵. Επομένως από αυτή τη διαδικασία προκύπτει ότι υπήρχε σαφής και οργανωμένη διάκριση μεταξύ των θεσμών: ο ξενώνας λειτουργούσε ως χώρος προσωρινής και εξειδικευμένης ιατρικής φροντίδας, ενώ το γηροκομείο αποτελούσε τον μόνιμο χώρο διαμονής και στήριξης των ηλικιωμένων και αδυνάτων. Η τήρηση αυτών των κανόνων υποδεικνύει ότι η διοίκηση της μονής ή των ιδρυμάτων φρόντιζε για αυστηρά κριτήρια εισαγωγής και την ασφαλή διαχείριση των πόρων, διασφαλίζοντας ότι μόνο όσοι πληρούσαν τα προβλεπόμενα κριτήρια φιλοξενούνταν και ότι η φροντίδα των ασθενών ήταν συστηματική και συνεχής. Επιπλέον, η διαδικασία αυτή μαρτυρά έναν υψηλό βαθμό οργάνωσης και συντονισμού μεταξύ του πρεσβύτερου, του γηροκόμου, των ιατρών και των άλλων υπαλλήλων, και αποτελούν μία από τις πλέον σημαντικές και λεπτομερείς πηγές πληροφοριών για την σημασία που έδιναν οι βυζαντινές κοινωνίες στη διατήρηση της υγείας, της αξιοπρέπειας και της κοινωνικής προστασίας των γηροκομιτών⁴³⁶.

Γηροκομείο Ψαμμάθειας

Το γηροκομείο αυτό στην περιοχή της Ψαμμάθειας, θεωρείται το παλαιότερο και διατηρήθηκε έως και τον 14^ο αι.⁴³⁷. Στις πηγές αναφέρεται ότι κτίστηκε ταυτόχρονα με το παλάτι από την αγία Ελένη, μητέρα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Α΄ του Μέγα⁴³⁸.

⁴³⁵ Gautier, *Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator*, 91:1047-1050, 103:1260-1262, 107:1324-1333, 109:1347-1364, 111-113:1370-1380, 1398-1403, 113:1415-1434.

⁴³⁶ BMFD, 732.

⁴³⁷ Janin, *Constantinople Byzantine*, 384. Laskaratos et al., 114.

⁴³⁸ Pseudo-Codinus, *Patria Constantinoupolis*, b.3, 5:2.

B. Άλλες περιοχές

Γηροκομείο εντός της Μονής Κοσμοσώτειρας

Κατά τους συντάκτες του BMFD, το Τυπικό της μονής Θεοτόκου Κοσμοσώτειρας είναι το πρώτο από τα τυπικά που αντιμετωπίζει την ελεημοσύνη ως σοβαρή και θεσμοθετημένη υποχρέωση⁴³⁹. Ιδρυτής της μονής και συγγραφέας του Τυπικού ήταν ο σεβαστοκράτορας Ισαάκιος Κομνηνός, το έκτο παιδί του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού και της Ειρήνης Δούκαινας⁴⁴⁰. Ο Ισαάκιος δήλωνε σε αυτό ότι θα παραμέριζε οποιαδήποτε οικονομική ανησυχία για να βοηθήσει όσους έχουν ανάγκη, προειδοποιώντας τους μοναχούς ότι η έλλειψη εισοδήματος δεν αποτελούσε δικαιολογία για να αποφύγουν την ελεημοσύνη⁴⁴¹. Η γενική οδηγία ήταν ότι το περίσσειμα φαγητού έπρεπε να διανέμεται καθημερινά στους πτωχούς στην πύλη του μοναστηριού, ενώ κατά τις γιορτές της Θεοτόκου, ιδιαίτερα στην Κοίμηση, εκατό «αδελφοί» έπρεπε να προσκαλούνται στο μοναστήρι για ένα ειδικό εορταστικό γεύμα, με λεπτομερείς οδηγίες από τον ίδιο τον ιδρυτή⁴⁴².

Ο Ισαάκιος Κομνηνός προέβλεψε την ίδρυση γηροκομείου εντός του περιμετρικού τείχους του μοναστηριού αλλά έξω από αυτό. Η συντήρησή του και η εξυπηρέτηση των «γηροκομουμένων» ήταν γι' αυτόν κεφαλαιώδους σημασίας στο δρόμο του προς την εξιλέωση⁴⁴³. Ένας γιατρός, αμειβόμενος από το μοναστήρι θα φρόντιζε όχι μόνο τους μοναχούς αλλά και τους λαϊκούς, μέχρι το όριο των τριάντα έξι ασθενών. Δέκα ή οκτώ υπηρέτες του μοναστηριού θα βοηθούσαν τον γιατρό, ενώ ένας μοναχός θα εξυπηρετούσε τις θρησκευτικές ανάγκες των ασθενών. Όσοι πέθαιναν στο ιατρείο θα λάμβαναν τις πρέπουσες κηδείες και ταφές⁴⁴⁴. Το Τυπικό προέβλεπε τη διανομή προσφών και φροντίδα προς τους πτωχούς «πένητες» ως μέρος των εορταστικών λειτουργιών της μονής, υπογραμμίζοντας την ευθύνη του ηγουμένου και τη σύνδεση της φιλανθρωπίας με τη θρησκευτική ζωή των μοναχών⁴⁴⁵. Για τους ασθενείς αδελφούς είχαν δημιουργήσει ειδικούς χώρους ανάπαυσης εκτός του κύριου περιβόλου της μονής, εξοπλισμένους με κλίνες, στρώματα, σκεπάσματα και προσκεφάλαια ώστε να αναπαύονται άνετα και να φροντίζονται σωστά. Κάθε αντικείμενο, είτε ρούχο είτε στρώμα, ανανεωνόταν από τον προεστώτα, ώστε να εξασφαλίζεται η συνεχής φροντίδα και η υγιεινή των μοναχών. Καθημερινά οι αδελφοί λάμβαναν ψωμί και φαγητό σε ποσότητες και ποιότητα αντίστοιχες με εκείνες των υπόλοιπων μοναχών. Επίσης, υπήρχε μικρή ποσότητα κρασιού για παραμυθία και καθημερινή τροφοδοσία, ώστε να καλύπτονται οι βασικές ανάγκες τους. Η διανομή τροφής και ρουχισμού γινόταν με προσοχή και δικαιοσύνη, υπό την επίβλεψη του ηγουμένου, με σεβασμό στις ανάγκες και την αξιοπρέπεια του καθενός⁴⁴⁶. Ο αυτοκράτορας προέτρεπε τον ηγούμενο και τους μοναχούς να ασκούν τη φιλανθρωπία χωρίς φειδώ, με έμφαση στη φιλοξενία, τη μέριμνα και τη συνεχή διάθεση

⁴³⁹ BMFD, 794.

⁴⁴⁰ Στο ίδιο, 782.

⁴⁴¹ Στο ίδιο, 794. Papazoglou, Τυπικὸν Ἰσαακίου Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τῆς μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσώτειρας, 1660,

⁴⁴² Γενικά για το μοναστήρι βλ. BMFD, 782-798. Ragia, *Mutual Interest Groups*, 77-78.

⁴⁴³ Τυπικὸν Κοσμοσώτειρας, 1790-1800.

⁴⁴⁴ Τυπικὸν Κοσμοσώτειρας, 1114-1120, 1124-1129.

⁴⁴⁵ Στο ίδιο, 239-248.

⁴⁴⁶ Στο ίδιο, 1310-1320.

αγαθών προς τους έχοντες ανάγκη, στο μέτρο των δυνάμεων της μονής: : «παρακαλῶ θερμότεροις τοῖς δάκρυσιν πάντας ὑμᾶς τοὺς τῆς μονῆς μοναχοὺς σὺν τῷ προεστῶτι τῆς νέας ταύτης μονῆς τῆς κοσμοσωτείας πάντα πράττειν ἀνυστερήτως εἰς αὐτοὺς τοὺς κατὰ Θεὸν ἀδελφούς μου τοὺς πένητας, ὅσα περ ἢ παροῦσα τοῦ τυπικοῦ μου διάταξις ἐρμηνεύει, καὶ οὐ ταῦτα μόνον, ἀλλὰ καὶ ἄλλα πλείον, ὅσα περ ἢ ἰσχὺς τῆς μονῆς ἐξαρκεῖ πρὸς διαδόσεις καὶ ἢ καλλίστη διακρινεῖ τοῦ προεστῶτος συνείδησις.»⁴⁴⁷.

Γηροκομείο μονῆς Πετριτζιωτίσσης

Στο Τυπικό που ἔγραψε ο Πακουριανός για την μονή που βρισκόταν στο Μπάτσκοβο της Βουλγαρίας και ιδρύθηκε ἀπὸ τον ἴδιο, στρατιωτικό διοικητή, αναφέρεται μεταξύ ἄλλων και η λειτουργία γηροκομείου για την περίθαλψη των ηλικιωμένων μοναχών⁴⁴⁸. Σε σημείο του Τυπικού, που σκοπὸ ἔχει να ἀναδείξει τον ἐπιμερισμὸ των καθηκόντων, αναφέρεται και ο μοναχὸς που υπηρετεῖ ὡς γηροκόμος και νοσοκόμος στην μονή.⁴⁴⁹

Γηροκομείο Αγίου Προκοπίου - Καλαβρία

Το γηροκομείο αὐτὸ ἦταν ὑπὸ την ἐποπτεία της μητρόπολης Ρηγίου, ὡπως καταγράφηκε στο Brebion, στην Καλαβρία⁴⁵⁰.

Γηροκομείο Τα Δέρμα

Το γηροκομείο αὐτὸ ἰδρύσε ο Νικηφόρος Ερωτικός⁴⁵¹, αυτοκρατορικός πρωτοσπαθάριος στο ὄρος Τμῶλος της Μικρᾶς Ἀσίας τον 10^ο αἰ.⁴⁵².

⁴⁴⁷ Papazoglou, *Τυπικὸν Ἰσαακίου Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τῆς μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσωτείας*, 1677-1678.

⁴⁴⁸ Gautier, *Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos*, 29.

⁴⁴⁹ Gautier, *Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos*, 685-689. Ἵσως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ὅτι ο νοσοκόμος ὡς ιδιότητα ἀναφέρεται κύρια στα γηροκομεία.

⁴⁵⁰ Guillou, *Brebion*, 166:17-19.

⁴⁵¹ PmbZ, αρ. 25583, c.v. Nikephoros Erotikos.

⁴⁵² *BMFD*, 310.

Ιδρύματα για ψυχικά ασθενείς

A. Κωνσταντινούπολη

Καταγώγιον της Αγίας Αναστασίας ή εκκλησία της Εκκλησία Αγίας Αναστασίας Φαρμακολύτριας ή Αναστάσειον ή Τα Μακέλλου

Το καταγώγιον της αγίας Αναστασίας είναι το μόνο γνωστό βυζαντινό ίδρυμα περίθαλψης νοσούντων από ψυχικά νοσήματα⁴⁵³. Κτίστηκε κατά τον 5^ο αι. από τον άγιο Μαρκιανό και βρίσκονταν στην στοά του Δομνίνου⁴⁵⁴. Στα *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* αναφέρεται ότι κτίστηκε από τον αυτοκράτορα Αναστάσιο Δίκορο⁴⁵⁵. Στα αγιολογικά κείμενα αναφέρεται ως χώρος υπερφυσικής θεραπείας, ιδιαίτερα για περιπτώσεις δαιμονισμού, μαγείας και ψυχικών παθήσεων. Ο ναός προβάλλεται μέσα από αγιολογικά κείμενα του 10ου αι., όπως οι Βίοι του Ανδρέα του Σαλού⁴⁵⁶ και του Βασιλείου του Νέου⁴⁵⁷, ως άσυλο ή θεραπευτήριο με οργανωμένες πρακτικές και προσωπικό, όπου οι θεραπευόμενοι αναζητούσαν την επέμβαση της αγίας. Αν και δεν καταγράφεται πλήρης θεραπεία στους ασθενείς που αναφέρονται, διαφαίνεται ότι ο ναός είχε καθιερωθεί ως τόπος προσδοκίας υπερφυσικής βοήθειας, με ανταλλάγματα προς την εκκλησία.⁴⁵⁸

⁴⁵³ Mentis & Kararizou, *The dialectic relationship between medicine and miracles in the Eastern Christian Roman Empire*, 564.

⁴⁵⁴ Dagron, *Constantinople. Les sanctuaires et l'organisation de la vie religieuse*, 1076-1077.

⁴⁵⁵ *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, III, 98.

⁴⁵⁶ Nicolai, *Constantinopolitani archiepiscopi, epistolae*, 639-642. ODB (*BHG 115z*), c.v. Andrew the Fool,

⁴⁵⁷ ODB (*BHG 263–264*), c.v. Basil the Younger

⁴⁵⁸ Horden, *The Late Antique Origins of the Lunatic Asylum?* 121-122 in *Cultures of Healing*.

Συμπεράσματα

Η μελέτη της φιλανθρωπίας και της κοινωνικής πρόνοιας στη μέση βυζαντινή εποχή ανέδειξε τη βαρύνουσα σημασία των θεσμών, των δικτύων και των πρακτικών που αναπτύχθηκαν γύρω από την αυτοκρατορική εξουσία, την εκκλησία, τα μοναστήρια και τους ιδιώτες ευεργέτες. Η βυζαντινή κοινωνία δεν περιορίστηκε σε μια αυθόρμητη ή σποραδική αντίδραση απέναντι στην ανάγκη, αλλά κατόρθωσε να οργανώσει και να θεσμοποιήσει την κοινωνική φροντίδα, εντάσσοντάς την στη σφαίρα των κανονισμών, των τυπικών και των θεσμικών κειμένων. Έτσι, η φιλανθρωπία αναδείχθηκε σε πυλώνα κοινωνικής συνοχής, με διάρκεια και προσαρμοστικότητα, που συνιστά ουσιαστικά την πρόιμη μορφή μιας κοινωνικής πολιτικής με χριστιανικό πρόσημο (σελ. 7-19).

Ένα από τα πλέον καθοριστικά στοιχεία που αναδείχθηκαν είναι η λειτουργία της δικτύωσης ως μηχανισμού διασφάλισης της βιωσιμότητας και της ανθεκτικότητας των φιλανθρωπικών θεσμών. Η βυζαντινή φιλανθρωπία δεν υλοποιήθηκε μέσα από απομονωμένες πρωτοβουλίες, αλλά μέσα από ένα πλέγμα συνεργασιών και σχέσεων που συνέδεε τον αυτοκράτορα, τους επισκόπους, τις μοναστικές κοινότητες, αλλά και τους λαϊκούς δωρητές. Η δικτύωση αυτή εξασφάλιζε την επαναληπτικότητα της προσφοράς και την προσαρμοστικότητα των δρώντων σε διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες, καθιστώντας την ιδέα της φιλανθρωπίας ένα βιώσιμο κοινωνικό εγχείρημα και όχι μια αποσπασματική έκφραση ελεημοσύνης. Η δυνατότητα αυτών των δικτύων να διατηρούνται ενεργά ακόμη και σε περιόδους κρίσης δείχνει τον βαθμό στον οποίο η βυζαντινή κοινωνία είχε ενσωματώσει την πρόνοια στον τρόπο λειτουργίας της. Παράλληλα, η διερεύνηση των πηγών κατέδειξε ότι η φιλανθρωπία οργανώθηκε μέσα από θεσμούς με σαφώς καθορισμένες αρμοδιότητες και ρόλους. Ο ξενοδόχος, ο νοσοκόμος, ο πτωχοτρόφος, ο ορφανοτρόφος και άλλοι λειτουργοί αποτελούσαν κρίσιμους κόμβους του δικτύου, διαχειριζόμενοι την καθημερινή λειτουργία των ιδρυμάτων. Η ανάδειξή τους μέσω εκλογής και όχι εξαγοράς, όπως όριζαν οι Ιουστινιάνειες διατάξεις, δείχνει την έμφαση που δινόταν στη διαφάνεια και στην αξιοπιστία της διαχείρισης. Αυτή η θεσμοθέτηση όχι μόνο εξυπηρετούσε άμεσα τις ανάγκες των φτωχών, των ασθενών και των ταξιδιωτών, αλλά παρείχε και σταθερότητα στη λειτουργία του κοινωνικού ιστού, συνδέοντας τις υλικές ανάγκες με τις πνευματικές επιταγές της Εκκλησίας (σελ. 21-44).

Ένα άλλο κρίσιμο συμπέρασμα είναι ότι η φιλανθρωπία στο Βυζάντιο αποτέλεσε πεδίο όπου συναντήθηκαν η πνευματική διάσταση της χριστιανικής διδασκαλίας με τις πρακτικές ανάγκες της κοινωνίας. Η διδασκαλία περί αγάπης και αλληλεγγύης, που αντλούσε έμπνευση από την Αγία Γραφή και τους Πατέρες, μετουσιώθηκε σε συγκεκριμένες πρακτικές φροντίδας. Οι ξενώνες, τα νοσοκομεία και τα πτωχοτροφεία δεν ήταν απλώς ιδρύματα, αλλά θεσμικές εκφάνσεις ενός νέου τρόπου αντίληψης της κοινωνικής ευθύνης, που έδιναν μορφή σε μια συλλογική αίσθηση καθήκοντος απέναντι στους ευάλωτους. Η Εκκλησία, με τη θεσμική της ισχύ και το ηθικό της κύρος, λειτούργησε ως φορέας νομιμοποίησης και ως εγγυητής της διαρκούς λειτουργίας αυτών των δομών. Επιπρόσθετα, η φιλανθρωπία λειτούργησε και ως μέσο κοινωνικής ενσωμάτωσης και σταθερότητας. Σε μια αυτοκρατορία που αντιμετώπιζε συχνά οικονομικές δυσκολίες, πολέμους και επιδημίες, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα προσέφεραν ανακούφιση, αλλά και έναν τρόπο διαχείρισης της κοινωνικής ανισότητας. Η

δυνατότητα των φτωχών να προσφεύγουν σε τέτοιες δομές ενίσχυε τη συνοχή, ενώ παράλληλα παρείχε στο κράτος και στην Εκκλησία τη δυνατότητα να επιβεβαιώνουν τον κοινωνικό τους ρόλο. Με αυτή την έννοια, η φιλανθρωπία στο Βυζάντιο δεν υπήρξε μόνο ηθική πρακτική αλλά και πολιτική πράξη, που εξυπηρετούσε την ενίσχυση της νομιμοποίησης των θεσμών (σελ. 45-90).

Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι τα δίκτυα της βυζαντινής φιλανθρωπίας δεν ήταν άκαμπτα αλλά δυναμικά. Ενσωμάτωναν νέες ανάγκες, προσαρμόζονταν σε ιστορικές μεταβολές και διατηρούσαν έναν πυρήνα αξιών που εξασφάλιζε τη συνέχειά τους. Αυτή η δυναμική είναι εκείνη που καθιστά τα βυζαντινά φιλανθρωπικά σχήματα πρόδρομο των σύγχρονων πολιτικών κοινωνικής πρόνοιας. Η σημερινή κοινωνική εργασία, που έχει ως βασικό εργαλείο τη δικτύωση, συναντά στις βυζαντινές πρακτικές μια πρόδρομη μορφή της δικής της μεθοδολογίας: τη χρήση του κοινωνικού κεφαλαίου, των σχέσεων και των θεσμών για τη στήριξη των ευάλωτων ομάδων.

Τα βυζαντινά δίκτυα φιλανθρωπίας δεν αποτελούν απλώς μια ιστορική «περιέργεια», αλλά ένα ουσιώδες κεφάλαιο της κοινωνικής ιστορίας. Απέδειξαν ότι η φιλανθρωπία μπορεί να λειτουργήσει όχι μόνο ως πράξη ατομικής ευσέβειας, αλλά και ως θεσμοποιημένη και βιώσιμη κοινωνική πρακτική, ικανή να αντέχει στον χρόνο και να προσαρμόζεται σε νέες προκλήσεις. Η ανθεκτικότητα αυτή, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην κινητικότητα της ιδέας της φιλανθρωπίας, δηλαδή στην ικανότητά της να μετακινείται από το ένα ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο στο άλλο, ανανεώνοντας το περιεχόμενο και τις μορφές της. Η κινητικότητα αυτή δεν είναι μόνο γεωγραφική ή θεσμική, αλλά και εννοιολογική: η φιλανθρωπία περνά από τη σφαίρα της ατομικής αγαθοεργίας στη σφαίρα της συλλογικής ευθύνης, προετοιμάζοντας το έδαφος για την ανάδυση της νεότερης κοινωνικής πολιτικής. Έτσι, η μελέτη τους φωτίζει τις ιστορικές καταβολές της κοινωνικής πολιτικής και προσφέρει πολύτιμα διδάγματα για τη σύγχρονη κοινωνική εργασία: ότι η δύναμη των δικτύων, η θεσμοποίηση της προσφοράς, η κινητικότητα της φιλανθρωπίας μέσα στον χρόνο και η αλληλεπίδραση πνευματικού και κοινωνικού λόγου μπορούν να διαμορφώσουν μοντέλα κοινωνικής φροντίδας με διάρκεια και ουσιαστικό αντίκτυπο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Λουτρά

Ο Ρ. Magdalino έχει εξετάσει λεπτομερώς τα λουτρά σε ένα εκτενές άρθρο του. Σύμφωνα με τη μελέτη αυτή, τα λουτρά αντιμετωπίζονταν με ισχυρή αντίσταση από κάποιους μοναχούς. Η απουσία καθαριότητας ισοδυναμούσε με απλότητα και αυτό ήταν ένδειξη αληθινής πίστης και ευσέβειας, ενώ η ρωμαϊκή προέλευση των λουτρών αντιθέτως είχε ως αποτέλεσμα να σχετιστούν με την αμαρτία, σε τέτοιο σημείο ώστε σύμφωνα με κάποιες δεισιδαιμονίες σε αυτά κατοικούσαν δαιμονικές δυνάμεις⁴⁵⁹. Ειδικά μετά τον 6ο αι. τα μεγάλα δημόσια λουτρά παρακμάζουν: τα περισσότερα εγκαταλείπονται ή μετατρέπονται σε άλλες χρήσεις, καθώς η συντήρησή τους ήταν δαπανηρή και η κοινωνική στάση απέναντι στο λουτρό αλλάζει υπό την επίδραση της Εκκλησίας. Η επίσκεψη στα λουτρά παύει να αποτελεί μέρος της καθημερινότητας και περιορίζεται σε πολυτέλεια ή υγιεινή ανάγκη, γεγονός που αποτυπώνεται και στα μοναστικά τυπικά των 11ου–12ου αιώνων με τη σπάνια καθιέρωση λουτρών. Εξαιρέσεις, όπως το λουτρό του Λέοντα Σ'⁴⁶⁰, επιβεβαιώνουν τη γενική τάση παρακμής. Παρόλα αυτά, η παράδοση των λουτρών παρέμεινε βαθιά ριζωμένη στον βυζαντινό πολιτισμό. Σχεδόν κάθε πόλη διέθετε δημόσια λουτρά, ενώ μοναστήρια ή ναοί συχνά είχαν συναπτόμενες εγκαταστάσεις λουτρών. Αυτές δεν εξυπηρετούσαν μόνο τις ανάγκες των μοναχών και του κλήρου, αλλά και των κατοίκων της περιοχής και των ασθενών. Επίσης, πολλές εκκλησίες κτίστηκαν σε θέσεις όπου ήδη υπήρχαν λουτρά.

Οι λουτρικές πρακτικές με τις θεραπευτικές και καθαρτικές τους ιδιότητες συνδέθηκαν αρμονικά με το σωτηριολογικό μήνυμα της Εκκλησίας. Η συμβολική διάσταση του λουτρού ταίριαζε με το μυστήριο του βαπτίσματος, που χαρακτηριζόταν ως «λουτρό της παλιγγενεσίας» ή «θεϊκό λουτρό». Η σύζευξη σωματικής και πνευματικής κάθαρσης ασκούσε ιδιαίτερη έλξη, ιδίως σε προσκυνηματικά κέντρα που συνδέονταν με θαυματουργές θεραπείες. Ο βυζαντινός μοναχισμός, παρά την αρχική έμφαση στην αλουσία ως ένδειξη απομάκρυνσης από τα κοσμικά ήθη, δεν απέκλεισε πλήρως τη χρήση του λουτρού⁴⁶¹. Στις πηγές αναφέρεται και η πρακτική της πτωχολουσίας που ασκούσαν ενάρετες γυναίκες, πιθανών ως μέρος της φιλόανθρωπης δράσης τους. Ο όρος χρήζει προσοχής, διότι μπορεί να αναφέρεται σε διακονία που αφορούσε τη σίτιση και τη φροντίδα των πτωχών ηλικιωμένων⁴⁶².

Από τον 11ο αι. συναντούμε ποικίλα μοναστικά τυπικά: από αυστηρές κοινότητες που το απαγόρευαν, εκτός περιπτώσεων ασθένειας, έως πιο ελαστικά ιδρύματα που το επέτρεπαν εβδομαδιαία. Στην περίπτωση της μονής Ευεργέτιδος, η ίδρυση λουτρού στην μονή, αρχικά μόνο για ασθενείς και κατόπιν με περιορισμένη χρήση από υγιείς μοναχούς, αποτελεί την πρώτη καταγεγραμμένη αναφορά τέτοιας εγκατάστασης σε Τυπικό⁴⁶³. Στο Τυπικό του Παντοκράτορα, υπάρχει η λεπτομερής καταγραφή των υπηρετούντων στην μονή, μεταξύ των οποίων και οι βοηθοί στα λουτρά. Η αυτοκρατορική ρύθμιση καθόριζε διαφοροποιημένη συχνότητα λουτρών για μοναχούς, ηλικιωμένους και ασθενείς, με αυστηρότερους

⁴⁵⁹ Magdalino, *Church, Bath and Diaconia in Medieval Constantinople*, 168.

⁴⁶⁰ Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 80.

⁴⁶¹ Magdalino, *Church, Bath and Diaconia in Medieval Constantinople*, 166-167.

⁴⁶² Νικολάου, *Η γυναίκα στη Μέση Βυζαντινή εποχή*, 237.

⁴⁶³ BMFD, 460. *Le typikon de la Théotokos Evergetis*, 959-970.

περιορισμούς στις νηστείες αλλά περισσότερες διευκολύνσεις για λόγους υγείας.⁴⁶⁴ Από το Τυπικό της μονής Κοσμοσώτειρας, πληροφορούμαστε ότι ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Κομνηνός διέθεσε στους μοναχούς λουτρό για περιορισμένη χρήση, τροποποιώντας αργότερα τη ρύθμιση και θέτοντας όρους δυνατότητας κατεδάφισης, ενώ το δημόσιο λουτρό στον ποταμό Μάριτζα αποτελούσε πηγή εσόδων για τη μονή⁴⁶⁵.

Από αρχιτεκτονικής άποψης, τα βυζαντινά λουτρά ακολουθούσαν το ρωμαϊκό πρότυπο. Αποτελούνταν από τρεις κύριους χώρους: το ψυχρολούσιο (για κρύο νερό), το χλιαρολούσιο (για χλιαρό νερό) και τον θερμό θόλο (για ζεστό νερό). Οι αίθουσες των λουτρών ήταν θολωτές, χωρίς παράθυρα, με φως να εισέρχεται μέσα από οπές στον τρούλο, οι οποίες εξασφάλιζαν και τον απαραίτητο αερισμό. Το νερό ζεσταινόταν σε ειδικούς κλιβάνους και κατόπιν έρρεε στις δεξαμενές (εμβατές) και στους χώρους λούσματος. Οι τοίχοι ήταν επενδυμένοι με μάρμαρο και διακοσμούνταν με ψηφιδωτά, καθρέπτες, κίονες και γλυπτά, δημιουργώντας ένα περιβάλλον πολυτέλειας και αισθητικής⁴⁶⁶.

Τα λουτρά της Κωνσταντινούπολης, όπως περιγράφονται από τον Raymond Janin, αποτυπώνουν την πολυδιάστατη σημασία αυτών των ιδρυμάτων στη βυζαντινή κοινωνία. Από την καθημερινή καθαριότητα ως την πολιτική δραστηριότητα και τη δημόσια υγεία, τα λουτρά λειτουργούσαν ως κόμβοι κοινωνικής ζωής. Οι μαρτυρίες των πηγών επιβεβαιώνουν την εξέλιξη και επέκταση της λουτρικής πρακτικής από τον 5ο έως τον 12ο αι., που παρέμεινε ενεργή, αν και μετεξελισσόμενη, από την ύστερη αρχαιότητα έως και τη μέση βυζαντινή περίοδο, καλύπτοντας τόσο τις ανάγκες του γενικού πληθυσμού όσο και του παλατινού περιβάλλοντος⁴⁶⁷.

Κατάλογος λουτρών

A. Εντός της Κωνσταντινούπολης

Λουτρό Μονής του Αγίου Μάμαντος

Λουτρό τὰ Ἀνθεμίου (Λίβανον)

Λουτρό των Βλαχερνών

Λουτρό Δαγισθέου

Λουτρό Ζεύξιππος

⁴⁶⁴ BMFD, 728-729, 748-749, 760. *Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator*, 59,63.

⁴⁶⁵ BMFD, 788, 793. *Τυπικὸν μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσωτείρας*, 1365-1371.

⁴⁶⁶ Χρυσοσπάθης, *Μελέτη*, 7-11.

⁴⁶⁷ Janin, *Constantinople*, 216-224. Εκτός από τα πλέον γνωστά και εκτενώς μελετημένα λουτρά της Κωνσταντινούπολης, υπήρχαν πολλά περισσότερα, που είναι λιγότερο προβλεπόμενα αλλά ο αριθμός τους είναι ενδεικτικός της ευρείας διάδοσης της λουτρικής πρακτικής στον αστικό ιστό της βυζαντινής πρωτεύουσας. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται τα λουτρά του Αχιλλέως, του Αλεξάνδρου, του Αρκαδιανού, του Αρεοβίνδου, το οποίο ιδρύθηκε περί τα τέλη του 6ου αι. από τον Πέτρο, αδελφό του αυτοκράτορα Μαυρίκιου. Μνημονεύονται επίσης τα λουτρά του Ασκληπιείου ή του Φιλοξένου, του Ανδρονίκου, του Γερμανού και το λουτρό του ανακτόρου της Μαγναύρας, των Ελενιανών, το Εξακίονιον, των Ευδοξινιανών, των Κωνσταντινιανών, των Μαρίας, των Μαρίνης. Επίσης, το λουτρό του Κατόπτρου, Καρωσιανών, του Χούμνου, του Οίκονομείου, διακοσμημένο με ζωδιακά και πλανητικά μοτίβα (εξυπηρετούσε και κοσμικούς σκοπούς ψυχαγωγίας ή αστρολογικού χαρακτήρα;), των Ονωριανών, Πετρίκιον, Πιθήκιον, Σμαράγδης, Σοφιανών. Σημαντικές επίσης είναι οι αναφορές στο Βενεριανόν, στα λουτρά της Πουλχερίας και των Αναστασιανών, που χρησίμευσε στρατιωτικά κατά την εξέγερση του Προκοπίου. Επιπλέον, εντοπίζονται τα λουτρά του Ιωβιανού, του Μιχαήλ και του Μανουήλ, ενώ ξεχωριστή θέση κατέχει το γυναικείο λουτρό του παλατιού, το οποίο χρησιμοποιούνταν από την αυτοκράτειρα και τις κυρίες της αυλής.

Λουτρό στην περιοχή Καμίνια
Λουτρό Μονής των Οδηγών
Λουτρό Μονής Τα Πασχεντίου

B. Άλλες περιοχές

Λουτρό Μονής Κοσμοσώτειρας
Λουτρό Εκκλησίας Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή στην περιοχή Μετεώρων
Λουτρό στα Σέρβια
Λουτρό στην Σπάρτη
Λουτρό Μονής Ιβήρων

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AASS: Acta Sanctorum

AB: Analecta Bollandiana

ΑΙΣ: Ανάλεκτα ιεροσολυμιτικής σταχυολογίας ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων

BBS: Berliner Byzantinistische Studien

BZ: Byzantinische Zeitschrift

CFHB: Corpus Fontium Historiae Byzantinae

DOP: Dumbarton Oaks Papers

DOS: Dumbarton Oaks Studies

JÖB: Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik

OCA: Orientalia Christiana Analecta

ODB: The Oxford Dictionary of Byzantium, A. Kazhdan, κ.ά. (επιμ.), New York – Oxford 1991

PmbZ: F. Winkelmann, R.-J. Lilie, C. Ludwig, T. Pratsch, I. Rochow, B. Zielke, , κ.ά. (επιμ.), *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Erste Abteilung (641-867)*, Berlin – N. York 1998-2002; F. Winkelmann, R.-J. Lilie, C. Ludwig, Th. Pratsch, B. Zielke, κ.ά. (επιμ.), *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Zweite Abteilung (867-1025)*, Berlin – N. York 2009-2013

REB: Revue des Études Byzantines

SubsHag: Subsidia Hagiographica

TLG: Thesaurus Linguae Graecae. A Digital Library of Greek Literature

TM: Travaux et Mémoires

ΠΗΓΕΣ

Αγίου Ανδρέα Ιεροσολυμίτου. A. Papadopoulos-Kerameus, Ἀνάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων, vol. 5, St. Petersburg: Kirschbaum, 1898 (repr. Brussels: Culture et Civilisation, 1963): 169-179.

Αλεξιάς: *Annae Comnenae Alexias*, ed. D. Reinsch-A. Kambylis, *CFHB XL*, Berlin-N. York 2001.

Basilica: Basilicorum libri LX, ed. H. J. Scheltema N. van der Wal. Vol. I-VIII, Groningen 1955-1988.

Βίος Αντωνίου Καυλέα: Νικηφόρου τοῦ μακαριωτάτου φιλοσόφου καὶ ῥήτορος ἐπιτάφιος ἦτοι βίος ἐγκωμίῳ συμπελεγμένος εἰς τὸν μέγαν ἐν ἀρχιερεῦσιν θεοῦ καὶ θαυμαστὸν ἐν πατριάρχαις Ἀντώνιον, ed. P. Leone, *L'Encomium in patriarcham Antonium II Cauleam del filosofo e retore Niceforo, Orpheus* n.s. 10, 1989, 404-429.

Βίος Ανδρέα Κρήτης: Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρέου τοῦ Ἱεροσολυμίτου, ἀρχιεπισκόπου γενομένου Κρήτης, συγγραφεὶς παρὰ Νικήτα τοῦ πανευφύμου πατρικίου καὶ κυέστορος, Papadopoulos-Kerameus, *AIΣ* 5, 1899, 169-179.

Βίος Ανδρέα Σαλού: Migne, J. P., & Bar-Kēpā, M. (1863). *Nikolau, archiepiskopu Konstantinupoleōs, epistolai= Nicolai, Constantinopolitani archiepiscopi, epistolae: accedunt Eutychii Alexandrini, Basilii Neopatrensis, Basilii Caesariensis, cognomenti Minimi, Mosis Bar-Cephae, Theodori Daphnopatae, Nicephori presbyteri Cp., quae supersunt. Patrologiae cursus completus sive bibliotheca universalis, integra, omnium ss. patrum, doctorum, scriptorumque ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum.*

Βίος Αντωνίου του νέου: *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ Ὁσίου Ἀντωνίου τοῦ νέου*, στο: Papadopoulos-Kerameus, Συλλογὴ Παλαιστινιακῆς καὶ συριακῆς Ἀγιολογίας, τ. 1, *Pravoslavny Palestinskij Sbornik* αρ. 19.3, Πετρούπολη 1907, σ. 186-216.

Βίος Ἀρσενίου Κερκύρας: Commemoration of Arsenios, Archbishop of Kerkyra, στο: *Saints of Ninth and Tenth Century Greece*, 295-305.

Βίος Βασιλείου: *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur. Liber quo Vita Basilii imperatoris amplexitur*, ed. I. Ševčenko, *CFHB* 42, Berlin – Boston 2011.

Βίος Βασιλείου του νέου: D.F. Sullivan, A.-M. Talbot, S. McGrath (eds), *The Life of Saint Basil the Younger. Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version, DOS XLV*, Washington, D.C., 2014.

Βίος Ευθυμίου Σάρδεων: J. Gouillard (éd.), *La Vie d'Euthyme de Sardes (+ 831), une oeuvre du patriarche Méthode, TM* 10, 1987, σ. 1-101.

Βίος Γεωργίου Ἀμάστριδος: V. Vasilievskij (ed.), Βίος σὺν ἐγκωμίῳ εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν καὶ θαυματουργὸν Γεώργιον, τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀμάστριδος, *Russko-vizantijskija issledovanija* 2, St. Petesburg 1893, 1-73.

Βίος Θεόδωρου Στουδίτη: Migne, *Patrologiae cursus completus (series Graeca)* (MPG) 99, Paris: Migne, 1860: 233-328.

Βίος Κυρίλου Φιλεώτου: É. Sargologos, *La Vie de Saint Cyrille le Philéote moine Byzantin (+1110)*, *SubsHag* 39, Bruxelles 4, 1964.

Βίος Μαρίας της Νέας: De S. Maria iuniore, matrona Bizye in Thracia, *AASS Novembris IV*, ed. H. Delehaye – P. Peeters, Bruxelles 1925, 688-705.

Βίος Νικηφόρου πατριάρχη: C. de Boor, *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, Leipzig 1880, 139-217.

Βίος Πέτρου Άργους: Κ. Κυριακόπουλου, *Άγίου Πέτρου επισκόπου Άργους βίος καὶ λόγοι*, Ἀθήνα 1976 (TLG).

Βίος Φιλαρέτου: L. Ryden (ed.), *The Life of St. Philaretos the Merciful Written by his Grandson Niketas. A Critical Edition with Introduction, Translation, Notes, and Indices*, Uppsala 2002.

Βίος Ταρασίου: *The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon*, ed. S. Efthymiadis, *Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs* 4, Hampshire 1998.

Βίος Θεοδώρας: Α. Μαρκόπουλος, *Βίος της αυτοκράτειρας Θεοδώρας*, *Σύμμεικτα* 5, 1983, 249-285.

Βίος Θεοκτίστης: Θ. Ιωάννου, *Βίος τῆς ὁσίας μητρὸς ἡμῶν Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας, συγγραφεῖς ὑπὸ Νικῆτα τοῦ πανευκλεεστάτου μαγίστρου, στο: Μνημεῖα ἀγιολογικά νῦν πρῶτον ἐκδιδόμενα*, *Subsidia Byzantina* 8, Βενετία 1884, 1-17.

Βίος Θεοφανούς: E. Kurtz, *Zwei griechische Texte über die hl. Theophano, die Gemahlin Kaisers Leo VI*, *Mémoires de l'Académie impériale de St-Petersbourg VIII série*, III. 2, 1898, σ. 1-24.

Βίος Θεοφυλάκτου Νικομηδείας: A. Vogt, S. Théophylacte de Nicomédie, *AB* 50, 1932, 67-82. Cantarella, *Basilio Minimo*: R. Cantarella, "Basilio Minimo. II. Scolii inediti con introductione e note," *BZ* 26, 1926, 3-34.

Crisafulli – Nesbitt, *Miracles*: V. Crisafulli, J. Nesbitt, *The Miracles of St. Artemios. A Collection of Miracle Stories by an Anonymous Author of Seventh-Century Byzantium, The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400-1453*, 13, Leiden, New York, Köln 1997.

CIC III: Corpus Iuris Civilis, vol. III: *Novellae*, ed. R. Schöll-G. Kroll, Berlin 1904, ανατ. Germany 1972.

Cod. Just.: Corpus Iuris Civilis, vol. II: *Codex Justinianus*, ed. P. Krueger, Berolini 1877, repr. Germany 1967.

Darrouzès, *Lettres et Discours*: J. Darrouzès, *Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et discours. Introduction, texte, analyses, traduction et notes*, Paris 1970.

De Cerimoniis: Constantini Porphyrogeniti Liber De Cerimoniis, éd. G. Dagron, B. Flusin et M. Stavrou. Tome I, *Introductionem operis, Libri Capitula 1-46*. Tome II, *Libri Capitula 47-92 et 105-106. Libri I capitula 93-104*, éd. D. Feissel; t. III *Librum II*; CFHB 52.1-3, Paris 2020.

De Cerimoniis, Commentaire: Constantini Porphyrogeniti Liber De Cerimoniis, ed. Gilbert Dagron, Bernard Flusin et M. Stavrou. Tome IV.1, *Commentarii Libri I*; Tome IV.2, *Commentarii Libri II*; t. V, *Glossarium, Indices*, CFHB 52.4-5, Paris 2020.

Delehaye, *Vie inédite de Saint Jean l'Aumônier*: H. Delehaye, *Une Vie inédite de saint Jean l'Aumônier*, AB 45, 1927, 5-74.

Dorothee de Gaza: Regnault and J. de Préville, *Dorothee de Gaza. Oeuvres spirituelles* [Sources chrétiennes 92. Paris: Éditions du Cerf, 1963]: 146-486.

Ecloga: Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. Und Konstantinos' V., Hrg. L. Burgmann, FbRG 10, Frankfurt a. M. 1983.

Επιστολές Θεοδώρου Στουδίτη: G. Fatouros, *Theodori Studitae Epistulae*, CFHB 31, Berlin 1991.

Eustathii Thessalonicensis opera minora: Eustathii Thessalonicensis opera minora (magnam partem inedita), ed. P. Wirth, CFHB 32, Berlin 1999.

Festugière – Rydén, *Vie de Jean de Chypre*: A. Festugière, L. Ryden, *Vie de Symeon Le Fou Et Vie de Jean de Chypre, Bibliothèque Archéologique et Historique* 95, Paris 1974.

Gautier, *Diataxis*: P. Gautier, *La Diataxis de Michel Attaleiate*, REB 39, 1981, 5-143.

Gautier, *Évergétis*: P. Gautier, *Le typikon de la Théotokos Évergétis*, REB 40, 1982, 5-101.

Gautier, *Pakourianos*: P. Gautier, *Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos*, REB 42, 1984, 5-145.

Gautier, *Pantocrator*: P. Gautier, *Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator*, REB 32, 1974, 1-145.

Guillou, *Brébion*: A. Guillou, *Le Brébion de la Métropole Byzantine de Région (vers 1050), Corpus des actes grecs d'Italie du Sud et de Sicile* 4, Città del Vaticano 1974.

Halkin, *Philentolos Olympiou*: F. Halkin, *La vision de Kaioumos et le sort éternel de Philentolos Olympiou*, AB 63, 1945, 56-64.

Hannick, *Τακτικόν Νίκωνος Μαύρου Όρους*: C. Hannick et al., *Das Taktikon des Nikon vom Schwarzen Berge: griechischer Text und kirchenslavische Übersetzung des 14. Jahrhunderts, Monumenta linguae Slavicae dialecti veteris* 62, Freiburg 2014.

Ιωάννη Μαλάλα Χρονογραφία: Ioannis Malalae, *Chronographia*, ed. I. Thurn, CFHB 35, Berlin – New York 2000.

Ιωάννης Δαμασκηνός, *Ἰερὰ παράλληλα*, 292 C-D.

Ιωάννης Κίνναμος, *epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*. A. Meineke, Joannis Cinnami *epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum* [Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonn: Weber, 1836]: 3-300.

Leone, *Encomium*: P. Leone, L' "Encomium in patriarcham Antonium II Cauleam" del filosofo e retore Niceforo, *Orpheus* n.s. 10, 1989, 412-429 (TLG).

Life of Peter, Bishop of Argos: Life of Peter, Bishop of Argos, by Theodore, Bishop of Nicaea, στο: *Saints of Ninth and Tenth Century Greece*, 117-162.

Messina, *Epitafio*: R. Messina, *Epitafio per l'imperatrice alamanca. Introduzione, testo critico, traduzione e commento*, *Centro Studi sull' Antico Cristianesimo* 3, Catania 2008.

Μέντζου-Μεϊμάρη, *Επαρχιακά ευαγή ιδρύματα μέχρι του τέλους της Εικονομαχίας*, *Βυζαντινά* 11 (1982), 243-308

Νικηφόρου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως: C. de Boor, *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, Leipzig: Teubner, 1880: 139-217.

Νικόλαος Καταφλώρων: *Oratio ad praefectum Athenarum*. M. Loukaki, *Les Grâces à Athènes: Éloge d'un gouverneur byzantin par Nikolaos Kataphlôron* [Byzantinisches Archiv 36. Berlin - Boston: De Gruyter, 2019]: 82-164 (even pages).

Noailles – Dain, *Novelles*: P. Noailles, A. Dain (éds), *Les nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944.

Oikonomidès, Listes: Oikonomidès N., *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.

Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως: T. Preger, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, Leipzig 1907.

Πατριαρχικοί Πίνακες: Ειδήσεις ιστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακείμ Γ' τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης, Κωνσταντινούπολη: Lorenz and Keil, 1885-1890: 7-709.

Πεῖρα Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου: P. Zepos (post C.E. Zacharia von Lingenthal), *Πεῖρα Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου*, Athens: Fexis, 1931 (repr. Aalen: Scientia Verlag, 1962): 11-260.

Saints of Ninth and Tenth Century Greece: Saints of Ninth and Tenth Century Greece, ed. A. Kaldellis, I. Polemis, Cambridge Mass. – London 2019.

Silvano, *De Philentolo Fornicatore*: L. Silvano, *De Philentolo Fornicatore or The Tale of the Soul Stuck betwixt Heaven and Hell: A Curious Story and a Theological Paradox*, *Byzantion* 86, 2016, 367-418.

Σκυλίτζης, *Ιστορία*: *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, *CFHB V*, Berlin-New York 1973.

Stewart, *Antoninus martyr*: A. Stewart, *Of the Holy Places Visited by Antoninus Martyr (circ. 560-570 AD)*, London 1884.

Svoronos, *Novelles*: Svoronos N., *Les nouvelles des empereurs Macédoniennes concernant la terre et les stratiotes*, ed. posthume P. Gounaridis, Athènes 1994.

Syn. CP: Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris. Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondia no nunc Berolinensi, ed. H. Delehay, Bruxelles 1902.

Θεοφάνη Χρονογραφία: Theophanis Chronographia vol. I, ed. C. De Boor, Lipsiae 1883.

Κεδρηνός Γεώργιος: (1838–1839) *Compendium historiarum*, ed. I. Bekker, 2 vols., *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn: Weber.

Theoph. Cont. Liber VI: Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur. Liber VI, ed. M. Featherstone, J. S. Condoner, *CFHB* 58, Boston – Berlin 2025.

Théophylacte d'Achrida: Théophylacte d'Achrida. *Discours, traités, poésies. Introduction, texte, traduction et notes*, éd. P. Gautier, *CFHB* 16, Thessalonique 1980.

Τυπικόν Κεχαριτωμένης: P. Gautier, "Le typikon de la Théotokos Kécharitôménè," *Revue des études byzantines* 43 (1985): 19-155.

Τυπικόν Κοσμοσώτειρας: Γ. Παπάζογλου, *Τυπικόν Ἰσαακίου Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τῆς μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσωτείρας, Θρακική Βιβλιοθήκη 3*, Κομοτηνή 1994.

Τυπικόν της Μεγάλης Εκκλησίας: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église, Tome I: Le cycle des douze mois*, *OCA* 165, Rome 1962.

Ψευδο Κωδινός: *Pseudo-Codinus, De annis ab orbe condito, 1a:6*. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken, vol. 1 [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Vindobonensis 12.1. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1975]: 128-155*.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγελίδη, *Καταγωγή*: Χ. Αγγελίδη, *Καταγωγή, νοσοκομεία και ξενώνες. Η διαδρομή της περίθαλψης στο Βυζάντιο*, *Αρχαιολογία* 103, 2007, 14-19.

Αμάντου, *Φιλανθρωπία*: Κ. Αμάντος, Ἡ Ελληνική φιλανθρωπία κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, "Ορα και Ἀθηνάς 35, 1923, 131—164. (Ἡμερολόγιον τῆς μεγάλης Ελλάδος, 1924 σ. 298-299.)

Alexakis, D. Raptis, E. Zarabela, N. Skoumbos, A. Rapti and D. Gkatzogia, "Βίος καὶ πολιτεία τῆς ἁγίας καὶ ἐνδόξου θαυματουργῆς αὐτοκράτειρας Θεοφανῶς" (*BHG* 1794), *Vella, Epistemonike Epeterida* 4 (2007): 147–227.

Anagnostakis, *Methone on the Peloponnese: A naval base without a harbour? In search of the Byzantine port in historical sources*. *Seasides of Byzantium. Harbours and anchorages of a Mediterranean Empire*, 35-47.

Anderson, *Hospitals*: M. A. Anderson, *Hospitals, Hospices and Shelters for the Poor in Late Antiquity*, Dissertation presented to the Faculty of Graduate School, Yale University, 2012.

Βασιλειάδης, *Ο πατριάρχης Αντώνιος Β΄*: Α. Βασιλειάδης, *Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Αντώνιος Β΄ (893-901)*, Διπλωματική Εργασία, Τμ. Θεολογίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2013 (GRI-2014-12700).

Bassett, *Constantinople*: S. Bassett (ed.), *The Cambridge Companion to Constantinople*, Cambridge – N. York – Melbourne – New Delhi – Singapore 2022.

Bekker, *Georgius Cedrenus Joannis Scylitzae ope*. I. Bekker, *Georgius Cedrenus Joannis Scylitzae ope*, 2 vols. [Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonn: Weber, 1:1838; 2:1839]: 1:3-802; 2:3-638.

Bennett, *Medicine and Pharmacy*: D. Bennett, *Medicine and pharmacy in Byzantine hospitals: A study of the extant formularies*, London – N. York 2016.

BMFD: Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typica and Testaments, ed. J. Thomas, A. Constantinides Hero, with the assistance of G. Constable, DOS 35, Washington 2001.

Borgolte, Stiftungen: M. Borgolte (Hg.), *Stiftungen in Christentum, Judentum und Islam vor der Moderne, Stiftungsgeschichte 4*, Berlin 2005.

Brown, *Remembering the poor*: P. Brown, *Remembering the Poor and the Aesthetic of Society*, *Journal of Interdisciplinary History* 35, 2005, 513-522.

Baynes & Dawes, *Three Byzantine Saints: Contemporary Biographies*. Mowbrays.

Caseau, *Nourritures*: B. Caseau, *Nourritures terrestres, nourritures célestes. La culture alimentaire à Byzance*, *Monographies 46*, Paris 2015.

Connor, *Women of Byzantium*. Yale University Press.

Church and people in Byzantium, ed. R. Morris, Birmingham 1990.

Χρυσοσπάθης, *Μελέτη*: Α. Χρυσοσπάθης, *Η μελέτη της αξιολόγησης και εφαρμογής των θεραπευτικών ιδιοτήτων των ιαματικών λουτρών στις δερματοπάθειες*, Διδακτορική Διατριβή, Τμ. Ιατρικής (Κλινική Δερματολογική) ΔΠΘ 2002. (DOI 10.12681/eadd/17483)

Cupane – Kislinger, *Xenon und Xenodocheion*: C. Cupane – E. Kislinger, *Xenon und Xenodocheion im spätbyzantinischen Roman*, *JÖB* 36, 1986, 201-206.

Dagron, *The urban economy, seventh-twelfth centuries* in *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, 2, 393-461.

Dagron, *Constantinople. Les sanctuaires et l'organisation de la vie religieuse*. Publications de l'École Française de Rome, 123(1), 1069-1085.

Dols, *Islamic Hospital*: M. Dols, The origins of the Islamic hospital: myth and reality. *Bulletin of the History of Medicine* 61, 1987, 367-390.

Drew-Bear – Koder, *Kloster*: Th. Drew-Bear, J. Koder, Ein byzantinisches Kloster am Berg Tmolos, *JÖB* 38, 1988, 197–215.

Efthymiadis, *The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios Deacon (BHG1698)*. Introduction, Edition, Translation and Commentary. Routledge.

Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν θεραπευτικήν*. Εκδόσεις Παρισιάνος, Αθήνα, - 1983:217-221.

Garland, *Life and ideology*: L. Garland, The life and ideology of Byzantine women: a further note on conventions of behaviour and social reality as reflected in eleventh and twelfth century historical sources, *Byzantion* 58, 1988, 361-393.

Gilleard, *Old age*: C. Gilleard, Old age in Byzantine society, *Ageing & Society* 27, 2007, 623-642.

Guilland, *L'orphanotrophe*: R. Guilland, Étude sur l'histoire administrative de l'empire byzantine, *L'orphanotrophe*, *REB* 23, 1965, 205-221.

Halkin 1977–79. F. Halkin, “*Saint Samson. Le xénodoque de Constantinople (VI e siècle)*”. *Rivista di studi bizantini e neoellenici* n.s. 14–16 (24–26), 5–17.

Hannick, *Das Taktikon des Nikon vom Schwarzen Berge*. C. Hannick, *Das Taktikon des Nikon vom Schwarzen Berge: Griechischer Text und kirchenslavische Übersetzung des 14. Jahrhunderts*, vols. I-II. *Fontes et dissertationes* 62.1-2. Freiburg im Breisgau: Weiher, 2014]: I: 2-622; II: 624-1000 (even pages).

Herrin, *Margins*: J. Herrin, *Margins and Metropolis: authority across the Byzantine Empire*, Princeton 2013.

Herrin, *Public life*: J. Herrin, The Public life of the Church. Ideals of Charity, Realities of Welfare, στο: *Church and people*, 151-164.

Hill, *Imperial women*: B. Hill, *Imperial Women in Byzantium 1025-1204: Power, Patronage and Ideology*, London – N. York 2014.

Horden, *The Late Antique Origins of the Lunatic Asylum?* P. Horden, *The Late Antique Origins of the Lunatic Asylum?* in *Cultures of healing, Medieval and after*. *Collected Studies*, London – N. York 2019.

Horden, *Memoria*: P. Horden, Memoria, Salvation, and Other Motives of Byzantine Philanthropists, στο: Borgolte, *Stiftungen*, 136-146.

Janin, *Constantinople*: R. Janin, Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique, Paris ²1964.

Janin, *La géographie ecclésiastique*: R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, I : *Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique*, t. III : *Les églises et les monastères*, Paris 1953.

Kaldellis, *The new roman empire: A history of Byzantium*. Oxford University Press.

Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*: Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, Θεσσαλονίκη 1987.

Karlin-Hayter, *L'édition de la vie de S. Cyrille le Philéote* par E. Sargologos. Byzantion, 34(2), 607-611.

Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press.

Κιουσοπούλου, Χρόνος και ηλικίες: Τ. Κιουσοπούλου, *Χρόνος και ηλικίες στη βυζαντινή κοινωνία : η κλίμακα των ηλικιών από τα αγιολογικά κείμενα της μέσης εποχής (7ος-11ος αι.)*, *Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας* 30, Αθήνα 1997.

Kraemer, *Excavations at Nessana*: Rees, B. R. (1960). Nessana. Excavations at Nessana. III. Non-literary papyri. By CJ Kraemer Jr. Princeton: University Press. Oxford UP, 1958. Pp. xxiii+ 355. 8 plates.£ 3. *The Journal of Hellenic Studies*, 80, 217-218.

Κονιδάρης, *Δίκαιον*: Ι. Κονιδάρης, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9^{ου} μέχρι τοῦ 12^{ου} αἰῶνος*. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Ἀθῆναι 1979.

Krallis, *Serving Byzantium's Emperors*. Springer International Publishing.

Kroll and Schöll, *Corpus iuris civilis*, vol. 3, Berlin: Weidmann, 1895 (repr. 1968): 1-795.

Kurtz, *Zwei griechische Texte über die hl. Theophano*. E. Kurtz, *Zwei griechische Texte über die hl. Theophano, die Gemahlin Kaisers Leo VI* [Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg 8, tom. III,2. 1898]: 1-24.

Κυριακοπουλος, *Αγίου Πέτρου ἐπισκόπου Ἄργους βίος καὶ λόγοι*. K.Th. Kyriakopoulos, *Αγίου Πέτρου ἐπισκόπου Ἄργους βίος καὶ λόγοι*, Ἀθήνα: Ἐκδοσις Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἀργολίδος, 1976: 44-66.

Κωνσταντέλος, *Πενία, κοινωνία και φιλανθρωπία*: Δ. Κωνσταντέλος, *Πενία, κοινωνία και φιλανθρωπία: στον μεταγενέστερο μεσαιωνικόν ελληνικό κόσμο*, Θεσσαλονίκη 1994.

Κωνσταντέλος, *Φιλανθρωπία*: Δ. Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, Αθήναι 1986.

Laiou, *Life of St. Mary the younger*: A. Laiou, *Life of St. Mary the Younger*, στο: Talbot, *Holy women of Byzantium*, 239-289.

Laiou, *The human resources*. In Laiou, A. E. (ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century*. Dumbarton Oaks Research

Library and Collection, Washington DC, 47–55.

Laskaratos, Kalantzis, Poulakou-Rebelakou, *Nursing homes*: J. Laskaratos, G. Kalantzis, E. Poulakou-Rebelakou, Nursing homes for the old ('gerocomeia') in Byzantium (324–1453 AD). *Gerontology* 50, 2004, 113-117.

Laskaratos – Rebelacou, *Geriatric medicine*: J. Laskaratos, E. Poulacou-Rebelacou, The roots of geriatric medicine: care of the aged in Byzantine times (324–1453 AD). *Gerontology* 46, 2000, 2-6.

Latour, *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford university press.

Lefort, Rural economy: J. Lefort, Rural economy and social relations in the countryside, *DOP* 47, 1993, 101–13.

Lilie, "Georgios: Γεώργιος". Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Online. Berlin, Boston: De Gruyter, 2013.

Loukaki, *Collaborators*: M. Loukaki, Empress Pirooska-Eirene's Collaborators in the Foundation of the Pantokrator Monastery: The Testimony of Nikolaos Kataphloron, στο: *The Pantokrator Monastery*, 191-201.

Magdalino, *Church, Bath and Diaconia*: P. Magdalino, *Church, Bath and Diaconia in Medieval Constantinople*, στο: *Church and People*, 165-190.

Mango, *New Rome*: C. Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, London 1980.

Martindale & Jones, *The Prosopography of the Later Roman Empire* 2 Part Set: Volume 3, AD 527-641 (Vol. 3). Cambridge University Press.

McGeer, *Legislation*: E. McGeer, *The land legislation of the Macedonian emperors, Mediaeval sources in translation* 38, Toronto 2000.

Mentis – Kararizou, *Medicine and miracles*: A. Mentis, E. Kararizou, The dialectic relationship between medicine and miracles in the Eastern Christian Roman Empire. *Archives of Hellenic Medicine* 28, 2011, 28(4).

Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster: Grösstentheils zum ersten Male*. JC Hinrichs.

Micciarelli Collesi, "Nuovi 'excerpta' dall' 'etimologico' di Orione," *Byzantion* 40 (1970): 521-542.

Migne, *Patrologiae cursus completes*.

Miller, *Byzantine Hospitals*: T. Miller, *Byzantine Hospitals*, *DOP* 38, 1984, 53–63.

Miller – Nesbitt, *Walking Corpses*: T. Miller, J. Nesbitt, *Walking corpses: Leprosy in Byzantium and the medieval West*, London 2014.

Miller, *Orphans*: T. Miller, *The Orphans of Byzantium: Child Welfare in the Christian Empire*. Washington D.C., 2003.

Miller, *Philanthropic institutions*: T. Miller, *Philanthropic institutions*, στο: Bassett, *Constantinople*, 245-262.

Miller, *The Birth of the Hospital*: T. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore – London 1997.

Mitrea, *Holiness on the Move*: M. Mitrea (ed.), *Holiness on the Move: Mobility and Space in Byzantine Hagiography*, London – New York 2022

Migne, *Patrologiae cursus completus (series Graeca)* (MPG) 110, Paris: Migne, 1857-1866: 41-1260. J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus (series Graeca)* (MPG) 147, Paris: Migne, 1857-1866: 449-468.

Mullett, *Byzantium*: M. Mullett, *Byzantium: a friendly society? Past & Present*, 118(1), 1988, 3-24.

Neil, *Blessed is Poverty*: B. Neil, *Blessed is poverty: Leo the Great on almsgiving. Sacris Eruditi: A Journal on the Inheritance of Early and Medieval Christianity* 46, 2007, 143-156. (DOI.org/10.1484/J.SE.1.100097)

Nesbitt, *Orphanotrophos*: J. Nesbitt, *The Orphanotrophos: Some Observations on the History of the Office in Light of Seals*, *SBS* 8, 2003, 51-62.

Νικολάου, *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή: κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα*. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.

Oikonomides, *St. George of Mangana*: N. Oikonomides, *St. George of Mangana, Maria Skleraina, and the "Malyj Sion" of Novgorod*, *DOP* 34, 1980, 239-246.

Oikonomidēs, N. A. (1992). *Byzantium from the ninth century to the Fourth Crusade: studies, texts, monuments*. Variorum.

Papadakis, *The Unpublished Life of Euthymius of Sardis: Bodleianus Laudianus Graecus 69**. *Traditio*, 26, 63-89.

Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance: 4e–7e siècles*, Patlagean, E. (2017). *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance: 4e–7e siècles* (Vol. 48). Walter de Gruyter GmbH & Co KG.

Patlagean, *L'enfant*: E. Patlagean, *L'enfant et son avenir dans la famille byzantine*, *Annales de démographie historique* 1973, 85-93.

Piroska and the Pantokrator: M. Sághy, R. Ousterhout (eds), *Piroska and the Pantokrator. Dynastic Memory, Healing and Salvation in Komnenian Constantinople*, *CEU Medievalia* 19, Budapest 2019.

Poulou, N., & Tantsis, A. *From town to countryside: Middle-Byzantine bath-houses in eastern Crete and their changing functions*. *Land*, 7(3), 107.

Pratsch, Nikephoros I: Th. Pratsch, Nikephoros I (12. April 806 – 13 oder 20. März 815), στο: Lilie, R.-J., *Die Patriarchen der ikonoklastischen Zeit: Germanos I. – Methodios I. (715–847)*, BBS 5, Frankfurt a. M. 1999, 109-147.

Preger, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, pt. 2, Leipzig: Teubner, 1907: 135-289.

Ragia, Social Group Profiles: E. Ragia, Social group profiles in Byzantium: Some considerations on Byzantine perceptions about social class distinctions, *Byzantina Symmeikta* 26, 2016, 309-372.

Ράγια, Αποταμίευση και διαχείριση χρήματος στο Βυζάντιο. Constantakopoulou, Christy. "Αποταμίευση και διαχείριση χρήματος στην Ελληνική ιστορία." (2014): 204-205.

Rapp, *Mobility and Migration*: C. Rapp, Mobility and migration in Byzantium: who gets to tell the story?, *Early Medieval Europe* 31, 2023, 360-379.

Renauld, Michel Psellos. É. Renauld, Michel Psellos. *Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, 2 vols., Paris: Les Belles Lettres, 1:1926; 2:1928 (repr. 1967): 1:1-154; 2:1-185.

Smyrlis, *Fortune*: Smyrlis K., La fortune des grands monastères byzantins (fin du Xe-milieu du XIVe siècle), *Monographies* 21, Paris 2006.

Sullivan, *Nikon ho metanoieite*. D. Sullivan, *The Life of Saint Nikon: Text, Translation and Commentary* (Brookline, MA, 1987).

Talbot, Family: A. M. Talbot, The Byzantine family and the monastery. *Dumbarton Oaks Papers*, 44, 1990, 119-129.

The Pantokrator Monastery: S. Kotzabassi (ed.), *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, *Byzantinisches Archiv* 27, Boston –

Treadgold, *The Unpublished Saint's Life of the Empress Irene (BHG 2205)*, *Byzantinische Forschungen* 8 (1982): 237–51

Vasiliev, *The 'Life' of St. Peter of Argos and Its Historical Significance*. *Traditio*, 5, 163-192.

Ziegler, *Medieval Healthcare and the Rise of Charitable Institutions: The History of the Municipal Hospital*. Cham: Palgrave Macmillan

